

TEVİLÂT

Cilt / Volume: 4

Sayı / Issue: 1

Yaz / Summer 2023

Selçuk Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi Dergisi

TEVİLAT

Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Tevilat Journal of Islamic Sciences
ISSN: 2687-4849 e-ISSN: 2757-654X

Yıl: 2023 (Yaz) Year: 2023 (Summer)
Cilt: 4 Sayı: 1 Volume: 4 Issue: 1
Yılda iki sayı yayımlanır. Published every six months.

SAHİBİ & OWNER

Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Adına
On behalf of the Selçuk University Faculty of Islamic Studies
Dekan, Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ & MANAGING EDITOR

Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ
Selçuk University Faculty of Islamic Studies, Konya, Türkiye

EDİTÖRLER & EDITORS IN CHIEF

Doç. Dr. M. Raşit AKPINAR
Selçuk University Faculty of Islamic Studies, Konya, Türkiye
rasitakpinar@gmail.com - 0000-0002-0943-0715

Dr. Mustafa YÜCEER
Medeniyet University Faculty of Islamic Studies, İstanbul, Türkiye
mustafayuceer@gmail.com 0000-0002-1769-1739

EDİTÖR YARDIMCILARI & EDITOR ASSISTANTS

Dr. Süleyman ŞAHİN
Selçuk University Faculty of Islamic Studies, Konya, Türkiye
suleymansahin@selcuk.edu.tr - 0000-0002-7048-3381

Dr. Furkan ÇAKIR
Selçuk University Faculty of Islamic Studies, Konya, Türkiye
ahmedfurkan@selcuk.edu.tr - 0000-0002-3269-1649

Dr. Fatma Şeyma BOYDAK
Selçuk University Faculty of Islamic Studies, Konya, Türkiye
seymaboydak@outlook.com - 0000-0002-5111-7239

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ

(Ön İnceleme)

Arş. Gör. Esra Dürdane ÖZEKİN

esra.ozekin@selcuk.edu.tr

0000-0002-4483-5902

Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

SPELLING AND LANGUAGE EDITORS

(Preliminary Review)

Arş. Gör. Mehmet Ali KILINÇ

mklnc8@gmail.com

0000-0003-3489-1174

İstiklal University Faculty of Islamic
Studies, Kahramanmaraş, Türkiye

Arş. Gör. Mehmet KOÇ

mehmedkoc42@gmail.com

0009-0009-7760-6899

Süleyman Demirel University Faculty of Theology,
Isparta, Türkiye

(İngilizce)

Doç. Dr. Mustafa ÖZGEN

mustafaozgen54@hotmail.com

0000-0003-2596-7085

Selçuk University Emekli Öğretim Üyesi
Konya, Türkiye

(English)

Dr. Hüseyin GÖKALP

huseyin.gokalp@selcuk.edu.tr

0000-0002-7954-083X

Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

(Arapça)

Dr. Yusuf Sami SAMANCI

yusufsamisamanci@gmail.com

0000-0002-6093-9621

Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

(Arabic)

Arş. Gör. Muhammed Ali SÖYLEMEZ

malisyilmz424242@gmail.com

0000-0002-1201-6929

Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

(Redaksiyon)

Arş. Gör. Ayşe KUTLU

aysekutlu42@hotmail.com

0000-0001-6578-5564

Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

(Redaction)

Arş. Gör. M. Ali SÖYLEMEZ

malisyilmz424242@gmail.com

0000-0002-1201-6929

Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

Arş. Gör. Şaziye GÜLKOKULU

saziyegul.kokulu@kilis.edu.tr

0000-0003-0289-627X

Kilis 7 Aralık University Faculty of
Theology Kilis, Türkiye

Arş. Gör. Fatma AKPINAR

akpinarfatima.21@gmail.com

0000-0001-5443-9535

Ağrı İbrahim Çeçen University Faculty
of Islamic Studies, Ağrı, Türkiye

ALAN EDITÖRLERİ

Dr. Sami BAYRAKÇI (Tasavvuf)
sami.bayrakci@selcuk.edu.tr
0000-0002-3987-2469

Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

Dr. Cemal KALKAN (Fıkıh)
cemal.kalkan@medeniyet.edu.tr
0000-0002-0616-5303

İstanbul Medeniyet University Faculty of
Law, Konya, Türkiye

Arş. Gör. M. Emin DEMİR (İslam Tarihi)
m.emindemir@outlook.com
0000-0002-9949-7592
Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

Arş. Gör. Abdullah KARACA (Tefsir)
karacabdullah42@gmail.com
0000-0001-6755-257X
Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

Arş. Gör. M. Ali SÖYLEMEZ (Arap Dili)
malisylmz424242@gmail.com
0000-0002-1201-6929
Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

Arş. Gör. Abdullah YILDIZ (Kelam)
abdullah.yildiz@selcuk.edu.tr
0000-0003-2803-6083
Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

FIELD EDITORS

Dr. Esat SABIRLI (Tefsir)
esabirli@selcuk.edu.tr
0000-0001-7908-9527

Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

Dr. Fatih ÖZKAN (Din Eğitimi)
fatih.ozkan@dicle.edu.tr
0000-0001-5774-7664

Dicle University Faculty of Theology,
Diyarbakır, Türkiye

Arş. Gör. B. BAŞARSLAN (Din Bilimleri)
a.burhan.basarslan@gmail.com
0000-0001-9459-373X
Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

Arş. Gör. Mehmet YILDIRIM (Tefsir)
mehmet.yildirim@selcuk.edu.tr.
0000-0002-3373-3564
Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

Arş. Gör. Ayşe KUTLU (Arap Dili)
aysekutlu42@hotmail.com
0000-0001-6578-5564
Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

Arş. Gör. Mustafa ÜNGÖR (Din Bilimleri)
mstfngor@mail.com
0000-0001-8441-7097
Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

ETİK EDITÖRÜ & ETHICS EDITOR

Arş. Gör. M. Emin DEMİR
m.emindemir@outlook.com
0000-0002-9949-7592

Selçuk University Faculty of Islamic Studies, Konya, Türkiye

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Ahmet Yaman
yamanahmet@hotmail.com
0000-0001-5358-1687

N. Erbakan University, Faculty of Theology,
Konya, Türkiye

Prof. Dr. Halil Aldemir
aldemirhalil@gmail.com
0000-0002-1311-7318

Kilis 7 Aralık University, Faculty of
Theology, Kilis, Türkiye

Doç. Dr. M. Raşit Akpınar
rasitakpınar@gmail.com
0000-0002-0943-0715

Selçuk University Faculty of Islamic Studies,
Konya, Türkiye

Doç. Dr. Osman Zahid Çifçi
zahid.cifci@selcuk.edu.tr
0000-0003-0348-594X

Selçuk University Faculty of Islamic Studies,
Konya, Türkiye

Dr. Mustafa Yüceer
mustafayuceer@gmail.com
0000-0002-1769-1739

Medeniyet University Faculty of Islamic
Studies, İstanbul, Türkiye

Dr. Furkan ÇAKIR
ahmedfurkan@selcuk.edu.tr
0000-0002-3269-1649

Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Zekeriya Güler
zguler59@hotmail.com
0000-0002-8759-6817

İstanbul 29 Mayıs University,
Faculty of Theology, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Şehmus Demir
demirseh@hotmail.com
0000-0001-5225-2685

Gaziantep University, Faculty of Theology,
Gaziantep, Türkiye

Doç. Dr. Ömer Ali Yıldırım
omer.ali.yildirim@selcuk.edu.tr
0000-0003-3925-2275

Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

Doç. Dr. Dhurgham Mohammed
dhurgham@selcuk.edu.tr
0000-0003-3282-8817

Felluce University Faculty of Islamic
Sciences, Irak

Dr. Süleyman ŞAHİN
suleymansahin@selcuk.edu.tr
0000-0002-7048-3381

Selçuk University Faculty of Islamic
Studies, Konya, Türkiye

Dr. Fatma Şeyma BOYDAK
seymaboydak@outlook.com
0000-0002-5111-7239

Selçuk University Faculty of Islamic Studies,
Konya, Türkiye

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdullah Kahraman (Marmara Ü.)
Prof. Dr. Ali Temizel (Selçuk Ü.)
Prof. Dr. Alparslan Açıkgenç (Y. Teknik Ü.)
Prof. Dr. Asım Yapıcı (Ankara Sb.Ü.)
Prof. Dr. Cemalettin Erdemci (Siirt Ü.)
Prof. Dr. Erdal Baykan (Mersin Ü.)
Prof. Dr. H. Mehmet Günay (Sakarya Ü.)
Prof. Dr. Halit Çalış (N. Erbakan Ü.)
Prof. Dr. Harun Ögmüş (N. Erbakan Ü.)

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Şinasi Gündüz (İstanbul Ü.)
Prof. Dr. Necmettin Gökçır (İstanbul Ü.)
Prof. Dr. Orhan Çeker (N. Erbakan Ü.)
Prof. Dr. Ömer Mahir Alper (İstanbul Ü.)
Prof. Dr. Ömer Türker (Marmara Ü.)
Prof. Dr. Musa Bağcı (Dicle Ü.)
Prof. Dr. Mustafa Karacoşkun (7 Aralık Ü.)
Doç. Dr. D. Manhal Mohammed (Selçuk Ü.)
Doç. Dr. İsmail Yalçın (Selçuk Ü.)

Prof. Dr. İlhan Kutluer (Marmara Ü.) Doç. Dr. M. Tayyib Kılıç (Dicle Ü.)
Prof. Dr. Kadir Özköse (Cumhuriyet Ü.) Doç. Dr. Zaylabidin Acimamatov (Oş Ü.)
Prof. Dr. M. Zeki Aydın (Selçuk Ü.) Doç. Dr. Necmeddin Güney (N. Erbakan Ü.)
Prof. Dr. Metin Özdemir (Ankara Sbü.) Doç. Dr. Necmettin Kızılkaya (İstanbul Ü.)
Prof. Dr. Metin Yiğit (Dicle Ü.) Doç. Dr. Ö. Faruk Akpınar (Selçuk Ü.)

YÖNETİM YERİ İLETİŞİM BİLGİLERİ & HEAD OFFICE CONTACT DETAILS

Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi,
Alaaddin Keykubat Kampüsü,
Selçuklu / Konya / Türkiye
Tel: 0 (332) 241 00 41

www.tevilat.com
dergipark.org.tr/tr/pub/tevilat

tevilat@selcuk.edu.tr

Yayın Tarihi / Published in
30 Haziran 2023

TEVİLAT dergisi uluslararası hakemli bir akademik dergidir. Dergi altı ayda bir yayınlanır. Bu dergide yayınlanan yazıların fikri sorumluluğu yazara/yazarlara aittir. Bu fikirlerin dergide yer alması bunları yayın kurulunun da benimsediği anlamına gelmez. Yayın kurulu gönderilen yazıların özünü saklı tutmak kaydıyla gerekli düzenlemeleri yapma hakkına sahiptir. Dergide yer alan yazıların alıntılanması durumundan akademik etik kuralları çerçevesinde hareket edilmesi ve dipnot gösterilmesi zorunludur. *Tevilat*, iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri yayımlanmamaktadır. *Tevilat*, içeriğine anında açık erişim sağlamaktadır.

TEVİLAT is an international academic and refereed journal. It's published every six months. All opinion's responsibilities of the articles that published in the journal is belongs to the author/authors and, it does not mean that they are agreed by the editorial board. The editorial board has the right to make the necessary arrangements in the spelling and sentences of the articles without breaking the mean ideas of the article. It is obligatory to behave within the framework of academic ethical rules and show footnotes in the case of the citing the articles in the journal. *Tevilat*, uses double-blind review fulfilled by two reviewers. Referee names are kept strictly confidential. *Tevilat*, provides immediately open access to its content.

YAYIN VE YAZIM POLİTİKASI

Tevilat, Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi tarafından yılda iki sayı olarak yayınlanan uluslararası, bilimsel, akademik, hakemli ve tematik bir dergidir. Her sayısında İslam dünyasının tarihi ve güncel problemlerinden birini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan ve bu konuda çözüm önerileri sunan ulusal ve uluslararası düzeyde bilimsel niteliklere sahip çalışmaları yayınlamayı amaçlamaktadır.

YAYIN POLİTİKASI

Tevilat, dosya konusuna uygun olarak dini araştırmalar ve İslami ilimlerin her alanında yapılmış bilimsel makalelere yer verir. Ayrıca bu alanlarla ilişkili olan eğitim, tarih, felsefe ve edebiyat alanlarındaki akademik makaleleri de yayınlar. Editör kurulunun onayı ile dosya konusu dışında yer verilen makalelerin oranı o sayıdaki tüm makalelerin yarısını geçemez.

- Gönderilen makaleler intihal taramasından geçirilmektedir.
- Dergimiz için kabul edilebilir benzerlik raporu yüzdesi $\leq 25\%$ 'tir. Bu yüzdenin üzerinde, benzerliğe sahip çalışmalar, değerlendirilmeye alınmayacaktır.
- *Tevilat*, en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Gönderilen yazıların değerlendirilme süreçleri şeffaf bir şekilde tanımlanmış olup bunların hassasiyetle uygulanması taahhüt edilmektedir.

Gönderilen yazılar daha önce yayımlanmamış, yayımlanmak üzere başka bir dergiye gönderilmemiş veya yayım için kabul edilmiş olmamalıdır.

PUBLISHING AND WRITING POLICY

Tevilat is an international, scientific, academic, peer-reviewed, and thematic journal published by the Faculty of Islamic Studies at Selçuk University twice a year. It aims to publish studies that discuss one of the historical or current problems of the Islamic world from a scientific point of view and offer solutions for this issue and have scientific qualities on national and international scales.

PUBLISHING POLICY

• *Tevilat*, includes scientific articles in all fields of Islamic sciences and religious studies that are appropriate to its topic. It also publishes academic articles in education, history, philosophy, and literature related to these fields. The rate of irrelevant file topic articles cannot exceed half of all articles in the issue with the confirmation of the editorial board.

- Submitted articles are screened for plagiarism.
- Submitted articles are screened for plagiarism. The acceptable estimation report percentage for our journal is $\leq 25\%$. For this reason, essays with more than a similarity will not be considered.
- *Tevilat* uses a double-blind review system with at least two reviewers. The evaluation processes of submitted articles are defined in clearness and the sensitive application of these processes is guaranteed.

Submitted articles must not have been published in the past not be submitted or accepted to another journal to publish.

- *Tevilat*'a gönderilen yazılar, editörler tarafından genel olarak şekil ve içerik yönünden incelenerek dergide yayınlanmaya değer olup olmadığına karar verilir. Değerlendirme için uygun bulunan yazılar, ilgili alanda en az iki hakeme gönderilir.

Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Editör Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir.

Hakemler, bilimsel ve teknik açıdan yaptıkları objektiflik esasına dayalı değerlendirmeyi "Hakem Değerlendirme Formu"yla dergiye bildirir. Yazarlar, editörlerin ve hakemlerin raporlarını dikkate almak durumundadır. Değerlendirme süreci tamamlanan yazıların yazar tarafından geri çekilmesi söz konusu değildir.

- Bir araştırmanın yayınlanıp yayınlanmaması, hakemlerin belirttikleri "Yayınlanabilir", "Düzeltilmelerden sonra yayınlanabilir" ve "Yayınlanamaz" seçenekleriyle sunulan görüşlerle karara bağlanır. "Düzeltilmelerden sonra yayınlanabilir" seçeneği durumlarda araştırma müellife revizyon için gönderilir. Tashih edilmiş dosyanın yayınlanmasına editörler kurulu karar verir. Düzeltilmelerden sonra yeniden görmek isteyen hakemlerin onayına çalışma tekrar sunulur.

- Yazarlardan herhangi bir ücret talep edilmez ve yazarlara telif ücreti ödenmez. Yayınlanmak üzere kabul edilen yazıların tüm hakları kısıtlama olmaksızın yazarlara aittir. Yazıların içeriği tümüyle yazarların sorumluluğundadır.

AÇIK ERİŞİM POLİTİKASI

- *Tevilat*, bilimsel araştırmaların insanlığa ücretsiz sunulmasını, bilginin küresel paylaşımını arttıracığı ilkesini

- The Articles sent to *Tevilat* are decided whether worthy of publishing or not by evaluation of editors in terms of form and content. The Articles that are approved for evaluation are sent to at least two reviewers.

If one reviewer approves and the other one disapproves article can be sent to the third reviewer or, the editorial board can decide the final decision by examining reviewer reports.

Reviewers report scientific and technical evaluations that are based on the principle of objectivity to the journal with the "Reviewer Evaluation Form". Authors should consider the editors' and reviewers' reports. The article in which its evaluation process has been completed cannot be revoked by the author.

- Whether the article can be published or not is decided with views that are suggested by reviewers "can be published", " can be published after corrections" and "cannot be published". In the situation of "Can be published after corrections" the article is sent to the author for revision. The editorial board decides to publish the revised version of the article. The article is resubmitted to the reviewers which want to see it again.

- No fees are charged from the authors, and no royalties are paid to the authors. All rights of the articles accepted for publication belong to the authors without restriction. The content of the articles is entirely the responsibility of the authors.

OPEN ACCESS POLICY

- As *Tevilat* adopts the principle that scientific research will be provided free of charge to humanity and will increase the

benimsediğinden, açık erişim açık erişim politikası benimsemektedir. Bu bağlamda dergide yayınlanan tüm yazılar <https://dergipark.org.tr/en/pub/tevilat/archive> adresinden erişime açıktır.

Ayrıca *Tevilat*'ta yayımlanan basılan her makale CC-BY-NC Uluslararası lisansı ile lisanslanmıştır.

YAZIM KURALLARI

• *Tevilat*'a gönderilecek yazılar, Microsoft Word programında yazılarak (çeviriler orijinal metinleri ile birlikte, resim, şema ve tablolar dâhil) editöre gönderilmelidir. Makalelerin derginin internet sayfasında yer alan *Tevilat* Dergisi Yazım Şablonunun kullanılarak gönderilmesi tavsiye edilmektedir.

• Gönderilecek yazının başında yazar adı, unvanı, görev yaptığı kurum, ORCID bilgisi ve yazarın kendisine ulaşılabilecek telefon ve e-posta adresi gibi bilgilere yer verilmelidir. Kôr hakemlik gereği bu bilgiler, editörler tarafından kaldırıldıktan sonra makale hakemlere gönderilmektedir.

• Yazılar resim, şekil, harita vb. ekleri de dâhil olmak üzere 9.000 sözcüğü aşmamalıdır.

• Gövde metinleri (kaynakça, resim, şekil, harita, vb. ekler dâhil) en fazla yirmi beş (30) sayfa, Microsoft Office Word programında 'Cambria' fontu ile metin içinde 11 punto büyüklüğünde; Kat 1,15 satır aralığıyla, iki yana yaslı yazılmalıdır.

• Sayfa kenar boşlukları; üst 2,5, sağ 3, sol 2,5 ve alt 2 cm olarak ayarlanmalıdır. Kâğıt boyutu; Genişlik 16,5, Yükseklik 24 cm olmalıdır.

• Paragraf boşlukları, Sonra 2 nk, Önce 2 nk olmalıdır. Satır başları 0,75 cm olarak

global sharing of knowledge, it adopts an open access policy. In this context, all articles published in the journal are accessible at

<https://dergipark.org.tr/en/pub/tevilat/archive>.

In addition, every article published in *Tevilat* is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

WRITING PRINCIPLES

• Articles that will be sent to *Tevilat* should be sent to the editor by writing in Microsoft Word (translations with their original texts, images, schemas, and tables). It is recommended to send the articles by using *Tevilat* Journal Writing Template.

• It should include pieces of knowledge such as the name of the author, title, occupied institution, ORCID number and telephone number available to contact, and e-mail address at the beginning of the article that will be sent.

• Texts should not exceed 9000 words, including attachments such as images, figures, maps, etc.

• It should be body texts (including bibliography, picture, figure, map, etc. attachments) maximum of twenty-five (30) pages, written in Microsoft Office with the font Cambria and character size 11 point, with 1.15 line spacing and justified.

• Margins should be; top 2,5, right 3, left 2,5 and bottom 2 cm. Paper size should be width 16,5 and height 24 cm.

• Paragraph spaces should be 2 nk after, 2 nk before. Start of the line should be set to

ayarlanmalıdır. Dipnotlar, 9 punto 'Cambria', tek satır aralıklı, iki yana yaslı ve 0,5 cm asılı olmalıdır.

- Çeviri, sadeleştirme ve transkripsiyon yazılarına orijinal metinlerin fotokopileri veya PDF formatı eklenmelidir. Ayrıca kitap tanıtım ve değerlendirmelerine kitap kapak görseli resim formatında eklenmelidir.

- Metin içinde vefat tarihi verilecekse (ö. 425/1033) şeklinde olmalıdır.

- Arapça metinler için "Traditional Arabic" veya "Traditional Naskh" yazı karakteri kullanılmalıdır. Makale başlıkları Türkçe ve İngilizce olarak yazılmalıdır.

- Makaleler 150-200 kelimelik Türkçe özü ve bu özün (abstract) İngilizce çevirisi, yabancı dildeki makalelerin ise Türkçe ve İngilizce özlere verilmelidir.

Beş-sekiz (5-8) kelimelik anahtar kelimeler (Keywords), İngilizce ve Türkçe olarak verilmelidir.

- İmlâ ve noktalama açısından Türk Dil Kurumu'nun İmlâ Kılavuzu esas alınmalıdır. Editör, yazıların imlâsı ile ilgili değişiklikler yapma hakkına sahiptir.

- Şahıs ve eser isimleri ile terimleşmiş kavramlar, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde yer alan madde başlığı ve imlâ kuralları esas alınarak yazılmalıdır.

- Makalenin sonunda "kaynakça" verilmelidir.

- *Tevilat*, dipnot ve kaynakça gösteriminde İSNAD Atıf Sistemi'ni esas almaktadır. Detaylar İsnad atıf sisteminin web sayfasında yer almaktadır. (bk. <http://isnadsistemi.org>)

0.75 cm. Footnotes should be 9-point 'Cambria', single-spaced, justified, and 0.5 cm hanging.

- Photocopies of original texts or PDF format should be attached to translation, simplification and transcription manuscripts. In addition, the book cover should be added in the form of an image to the book reviews.

- If the text includes date of death should be in the form (d. 425/1033).

- Arabic texts should be written in the font "Traditional Arabic" or "Traditional Naskh".

- Around 150-200 words of Turkish summary of the articles and an English translation of the summary should be submitted for the Turkish articles. Turkish and English summaries should be submitted for foreign language articles. There should be Keywords consisting of five-eight (5-8) both in Turkish and English.

- In terms of spelling and punctuation, the Spelling Guide of the Turkish Language Society (TDK) should be taken as a basis. The editor has the right to make changes regarding the spelling of the articles.

- The name of individuals and works should be written on the basis of the title of the article and spelling rules in the Encyclopedia of Islam of the Türkiye Diyanet Foundation.

- There should be a bibliography at the end of the article.

- *Tevilat* predicates footnotes and bibliography upon ISNAD reference system. For details ISNAD official website. (<http://isnadsistemi.org>)

ETİK İLKELER

• Aşağıda yer alan etik görev ve sorumluluklar, açık erişim olarak Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayınlanan rehberler ve politikalar dikkate alınarak hazırlanmıştır.

• **Yazarlar için;** Gönderilen makalenin akademik alanlara katkı sunacak nitelikte olması yazarın sorumluluğundadır. Çalışmaların özgün olması ve araştırmaya dayalı olması gerekmektedir. İntihal taraması dergi tarafından yapılırsa bile akademik onursuzluk olan intihalin sonuçları tamamen yazara yönelecektir. Makalede ismi yazılacak olan diğer yazarların araştırmaya katkı sağladığından emin olunmalıdır. Akademik katkısı olmayan kişilerin ilave yazar olarak gösterilmesi veya katkı sırası gözetilmeksizin, unvan, yaş ve cinsiyet gibi bilimsel ölçütlerle yazar sıralaması yapılması bilim etiğine aykırıdır.

Dergiye makale gönderen yazarların derginin yayım ve yazım ilkelerini okuduğu ve kabul ettiği varsayılır ve yazarlar bu ilkelerde kendinden beklenenleri taahhüt etmiş sayılmaktadır. Atıflar ve kaynakça gösterimi eksiksiz olmalıdır.

Yazarlar, Yükseköğretim Kurulu'nca da belirtilen Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ni dikkate almalıdır.

Makalesi yayına kabul edilmiş yazarların, Tevilat Dergisi Çıkar Çatışması ve Etik Beyan Formunu imzalaması gerekmektedir. (Form 2)

• **Hakemler için;** Hakemler dergide yayımlanacak makalenin akademik kalitesinin en temel tespit edicisi olduklarının bilinciyle davranmalı ve

ETHICAL PRINCIPLES

• The ethical duties and responsibilities listed below have been prepared to take into account the guidelines and policies published as open access by the Committee on Publication Ethics (COPE).

• **For the authors,** It is the author's responsibility to contribute to the academic fields of the submitted article. Studies should be original and research-based. Even if plagiarism is scanned by the journal, the results of plagiarism, which is an academic shame, will belong entirely to the author. Make sure that other authors contribute to the researchers whose names will be written in the article. It is against scientific ethics to present non-contribute authors as additional authors or to rank the authors according to non-scientific criteria such as title, age, and gender, regardless of the order of contribution.

It is assumed that the authors who submit articles to the journal have read and accepted the publication and writing principles of the journal, and the authors are deemed to have committed to comply with the expectations from them in these principles. Citations and bibliography should be complete.

Authors have to take into account the directive on scientific research and publication ethics, which is also regulated by the Council of Higher Education.

Authors whose articles are accepted for publication are required to sign the Tevilat Journal Conflict of Interest and Ethical Declaration Form. (Form 2)

• **For the reviewers;** Reviewers should act with the awareness that they are the most fundamental identification of the academic quality of the article to be

akademik kaliteyi artırma sorumluluğuyla değerlendirme yapılmalıdır. Hakemler, yalnızca uygun bir değerlendirmeyi yapmak için gereken uzmanlığa sahip oldukları, kör hakemlik gizliliğine riayet edebilecekleri ve makaleye dair detayları her şekilde gizli tutabilecekleri makalelerin hakemliğini kabul etmelidirler.

Makale inceleme süreci sonrasında da incelenen makaleye dair herhangi bir bilgi hiçbir şekilde başkalarıyla paylaşılmamalıdır. Hakemler, yalnızca makalelerin içeriğinin doğruluğunu ve akademik ölçütlere uygunluğunu değerlendirmelidir.

Makalede ortaya konan düşüncelerin hakemin düşüncelerinden farklı olması değerlendirmeyi etkilememelidir. Hakem raporları objektif ve ölçülü olmalıdır. Hakaret içeren, küçümseyici ve itham edici ifadelerden kesinlikle kaçınılmalıdır.

Hakemler, değerlendirme raporlarında yüzeysel ve muğlak ifadelerden kaçınmalıdır. Sonucu olumsuz olan değerlendirmelerde sonucun dayandığı eksik ve kusurlu hususlar somut bir şekilde gösterilmelidir.

Hakemler, kendilerine tanınan süre içerisinde makaleleri değerlendirmelidir. Şayet değerlendirme yapmayacaklarsa, makul bir süre içerisinde dergiye bildirmelidirler.

• **Editörler için;** Editörler, dergi politikasında belirtilen ilgili alanlara katkı sağlayacak makaleleri değerlendirme sürecine kabul etmelidir.

Editörler, kabul veya reddedilen makaleler ile herhangi bir çıkar çatışması/ilişkisi içinde olmamalıdır. Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da

published in the journal and should evaluate with a responsibility to increase academic quality. Reviewers should accept to review only articles for which they have the expertise to perform an appropriate review, can respect the confidentiality of blind review, and retain details of the article in all situations.

After the article review process, no information about the revised article should be shared with others. Reviewers should only evaluate the truth of the content of articles and their appropriateness with academic criteria.

Whether the opinions expressed in the article are different from the opinions of the reviewer or not, there should not affect the evaluation. Reviewer's reports must be objective and measured. Insulting, condescending and accusatory expressions should absolutely be avoided.

Reviewers should avoid superficial and vague statements in their evaluation reports. In evaluations with negative results, the missing and defective points on which the result is based should be indicated in a concrete way.

Reviewers should evaluate the articles within their appointed time. If they are not going to evaluate, they must notify the journal within a reasonable time.

• **For the editors,** Editors should accept articles that will contribute to the relevant stated areas in the journal policy to the evaluation process.

Editors should not have any conflict of interest/relationship with accepted or rejected articles. Editors have full responsibility and authority to accept or reject an article.

reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir.

Hakemlerin ve yazarların isimlerinin karşılıklı olarak gizli tutulması editörlerin sorumluluğudur. Yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin intihal taraması ve böylece akademik onursuzluğun önüne geçilmesi için editörler gerekli çabayı göstermelidir.

Dergiye gönderilen makalelerin ön inceleme, hakemlik, düzenleme ve yayınlama süreçlerinin vaktinde ve sağlıklı bir şekilde tamamlanması editörlerin görevidir.

Editörler dergiye makale kabul ederken akademik kaygı ve ölçütleri incelemelidir.

It is the editors' responsibility to keep the names of reviewers and authors mutually confidential. Editors should make the necessary effort to screen for plagiarism of articles submitted for publication and in order to avoid academic dishonor.

It is the duty of the editors to complete the preliminary review, reviewing, editing and publishing processes of the articles submitted to the journal in a timely and healthy manner.

Editors should prioritize academic concerns and criteria when accepting articles to the journal.

Derginin Amaç ve Kapsamı & Aim & Scope:

<https://dergipark.org.tr/en/pub/tevilat/aim-and-scope>

Makale Değerlendirme Süreci & Article Evaluation Process:

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tevilat/page/15114>

Hakem Süreci ve Rehberi & Review Process and Guide:

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tevilat/page/14233>

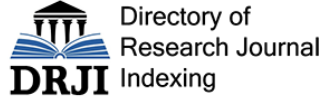
Telif Hakkı ve Açık Erişim Politikası: & Copyright and Open Access Policy:

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tevilat/page/10004>

Arşivleme ve Veri Dağıtım Politikası & Archiving and Depositing:

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tevilat/page/14840>

DİZİNLEME VE VERİTABANLARI & INDEXING AND DATABASES

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

7	Yayın ve Yazım Politikası / Publishing and Writing Policy
17	Editörden / Editorial
	Araştırma Makaleleri / Research Articles
21-43	Bir Yatırım Alternatifi Olarak Varantlara Fikhî Bir Bakış A Jurisprudential Perspective on Warrants as an Investment Alternative <i>Mustafa ÇAKIR</i>
45-76	The Importance of Psychology of Different Groups in Economics from A Religious Perspective İktisatta Farklı Grupların Psikolojisinin Dini Açından Önemi <i>Ahmet EFE</i>
77-100	Hız. Yûsuf Kıssası Özelinde Kur'ân'da İktisat Yönetimi ile İlgili Bazı Prensipler Some Principles Related to Economic Management in the Qur'an Through the Parable of Joseph <i>Hasan SEVİM</i>
101-123	2008 ABD Mâlî Buhranının İktisat Sahasındaki Nebvî Öğretiler Açısından Tetkiki The Examination of the 2008 USA Financial Crisis From the Perspective of Prophetic Teachings in Economic Field <i>Mehmet Ali ÇALGAN</i>

- 125-147 **Türkiye’de Katılım Bankacılığının Temel Problemleri ve Bunlara Yönelik Çözüm Önerileri: Bir Literatür Taraması ve Mülakat Çalışması**
The Main Problems of Participation Banking in Turkey and Suggestions for Solutions: A Literature Review and Interview Study
Zeyneb Hafsa ORHAN
- 149-178 **Bazı Tarım Ürünlerinin “Emanet” Adıyla Satılması ve Bunun İsticrâr Akdi ile İlişkisi**
The Sale of Some Agricultural Products Under the Name of “Amānah” and Its Relationship with Istijrâr Contract”
Mehmet AKKUŞ, Ünal YERLİKAYA
- 179-215 **Pay Senedi Yatırımlarından Elde Edilen Gelirlerin Arındırılmasına Yönelik Fıkhî Bir İnceleme**
A Fiqh Study on the Purification of Income from Stock Share Investments
Mehmet Yuşa ÖZMEN
- 217-241 **Şer’i Bilginin Epistemik Değeri Açısından Din ve İktisat İlişkisi**
The Relationship Between Religion and Economics in the Context of the Epistemic Value of Shari’a Knowledge
Muhammet YURTSEVEN
- 243-276 **Katılım Bankalarında Geri Ödenmeyen Borç İşlemlerinde Cezâî Şart Mı Yoksa Muhtemel Kârın (Menfaatin) Tazmini mi?**
What Should be Applied in the Case of Non-Repayment of Debt Transactions in Participation Banks: Penal Clause or Compensation for Potential Profit (Benefit)?
Yunus ARAZ
- 277-295 **İslâm’da Diyet Uygulaması ve Sosyo-Ekonomik Yönden Değerlendirilmesi**
Diyet Practice in Islam and Its Socio-Economic Evaluation
Veli SIRIM

Editörden / Editorial

Her şeyi ölçüyle yaratan ve düzene koyan Allah’a hamdolsun.

Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi bünyesinde çıkarmakta olduğumuz dergimizin yedinci sayısını, “Din ve İktisat” temasıyla sizlere takdim ediyoruz.

Bildiğiniz üzere, her sayıda İslam dünyasının tarihi veya güncel problemlerinden birini bilimsel bir bakış açısıyla ele alıyor ve bu konuda çözüm önerileri sunan ulusal ve uluslararası düzeyde bilimsel niteliklere sahip çalışmaları sizlerle buluşturmaya gayret ediyoruz. Akademik dergi yayıncılığına farklı bir soluk getirmesini umduğumuz “tematik yayın” prensibimize uygun olarak şimdiye kadar “Din ve Değişim”, “Dijital Yaşam”, “İslâm ve Tıp” ve “Vahiy” temalarıyla aktüalitesini koruyan ve hayata dokunan aynı zamanda modern zamana ışık tutan makaleleri istifadenize sunmuştuk.

Bu sayımızda, özellikle son yıllarda ülkemiz ve dünyamızın içine sürüklendiği iktisadi durumu da göz önünde bulundurarak “Din ve İktisat” temasıyla sizlerin huzurundayız.

Gönderilme tarihini baz alan politikamız gereği dergimizde yayınlanan araştırma makalelerinde ilk sırayı, Dr. Mustafa ÇAKIR’ın

kaleme aldığı **“Bir Yatırım Alternatifi Olarak Varantlara Fıkhî Bir Bakış”** başlıklı makalesi alıyor. Makalede, bir finansal yatırım alternatifi olarak sermaye piyasalarında kabul gören varantlar, İslam hukuku açısından analiz ediliyor.

Ardından Dr. Ahmet EFE tarafından İngilizce telif edilen **“The Importance of Psychology of Different Groups in Economics from A Religious Perspective”** başlıklı makalede, psikoloji ve ekonomik davranışlar arasındaki ilişkiye dair hipotezler inceleniyor.

Sonrasında Hz. Yûsuf kıssası özelinde iktisadi yönetim prensiplerini ele alıp değerlendirmeyi amaçlayan Dr. Hasan SEVİM’e ait olan **“Hz. Yûsuf Kıssası Özelinde Kur’ân’da İktisat Yönetimi ile İlgili Bazı Prensipler”** isimli araştırma makalesi okuyucusuyla buluşuyor.

Bir diğer çalışma ise Dr. Mehmet Ali ÇALGAN’ın **“2008 ABD Mâlî Buhranının İktisat Sahasındaki Nebevî Öğretiler Açısından Tetkiki”** isimli makalesidir. Makalede Amerika Birleşik Devletleri’nde 2008 senesinde ivme kazanan ve tüm dünyada tesirini hissettiren iktisâdî durgunluk dönemi, nebevî öğretiler açısından ele alınıyor.

Beşinci makale, Doç. Dr. Zeyneb Hafsa ORHAN tarafından kaleme alınıyor ve **“Türkiye’de katılım bankacılığının temel problemleri ve bunlara yönelik çözüm önerileri: Bir literatür taraması ve mülakat çalışması”** başlığını taşıyor. Orhan, Türkiye’deki katılım bankacılığının güncel problemlerini hem literatür üzerinden hem de mülakat yaptığı kullanıcı ve çalışanlar üzerinden tespit ederek, çözüm için bazı öneriler sunuyor.

Altıncı sırada Mehmet AKKUŞ ve Doç. Dr. Ünal YERLİKAYA tarafından kaleme alınan **“Bazı Tarım Ürünlerinin “Emanet” Adıyla Satılması ve Bunun İsticrâr Akdi ile İlişkisi”** isimli makale yer alıyor. Makalede ülkemizin bazı bölgelerinde fiyat belirlemeden “emanet” adıyla yapılan akit türleri İslam hukuku açısından inceleniyor.

Dr. Mehmet Yuşa ÖZMEN, **“Pay Senedi Yatırımlarından Elde Edilen Gelirlerin Arındırılmasına Yönelik Fıkhî Bir İnceleme”** başlıklı makalesinde yatırım yapılan şirkete ait mahzurlu gelirlerin

arındırılması için nasıl bir yöntem izlenmesi gerektiği üzerinde duruyor.

“Şer’i Bilginin Epistemik Değeri Açısından Din ve İktisat İlişkisi” başlıklı makalesinde Dr. Muhammet YURTSEVEN, din ve iktisat ilişkisini merkeze alarak fikhî bilginin epistemik değerini, iktisat ile ilişki biçimini ve bu konudaki tartışmaların muhtevasını inceliyor.

Doç. Dr. Yunus ARAZ, **“Katılım Bankalarında Geri Ödenmeyen Borç İşlemlerinde Cezâî Şart Mı Yoksa Muhtemel Kârın (Menfaatin) Tazmini mi?”** başlıklı makalesinde katılım bankalarının geri ödenmeyen borç işlemlerinde müşteriden aldıkları ücreti değerlendiriyor.

Son olarak, İslâm Ceza Hukuku’nun önemli uygulamalarından birisi olan diyetin sosyo-ekonomik etkilerinin işlendiği **“İslam’da Diyet Uygulaması ve Sosyo-Ekonomik Yönden Değerlendirilmesi”** adlı makale, Doç. Dr. Veli SIRIM’ın kaleminden okuyucusuyla buluşuyor .

“Doğal Afetler ve Dinî Başa Çıkma” temasıyla yayınlamayı planladığımız bir sonraki sayıda görüşmek dileğiyle sağlık ve afiyette kalın, Allah’a emanet olun!

Doç. Dr. M. Raşit AKPINAR

Dr. Mustafa YÜCEER

Bir Yatırım Alternatifi Olarak Varantlara Fıkhî Bir Bakış

Araştırma
Makalesi
Research
Article

Mustafa Çakır

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı
Dr., Presidency of Religious Affairs, Expert of High Board of Religion Affairs,
Ankara, Türkiye
✉ hoca_mustafa_@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0002-2942-6035>

Yazar
Author

Çakır, Mustafa. "Bir Yatırım Alternatifi Olarak Varantlara Fıkhî Bir Bakış". *Tevilat* 4/1 (Haziran 2023), 21-43.

 <https://doi.org/10.53352/tevilat.1267152>

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 17.03.2023

ISSN: 2687-4849

e-ISSN: 2757-654X

Accepted / Kabul Tarihi: 05.06.2023

www.tevilat.com

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yayıncı/Published by: Selçuk University, Faculty of Islamic Studies/ Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.

Bilgi
Info

Bir Yatırım Alternatifi Olarak Varantlara Fıkî Bir Bakış

Varant, belli bir finansal varlığı ya da göstergesi önceden kararlaştırılan fiyat üzerinden belli bir vadede satın alma veya satma hakkı veren menkul kıymet türüdür. Varant üzerinden yatırımcıya sunulan, belli finansal varlık ya da göstergesi satın alma veya satma hakkı, varantın türüne göre vade içerisinde veya vade sonunda, belirlenen uzlaşma yöntemine göre kaydı teslimat ya da nakdi uzlaşma ile kullanılabilir. Varantlar, borsada işlem gören veya görececek olan ortaklıklara ait paylarla döviz, emtia ve endeks gibi varlık ya da göstergelere dayalı olarak ihraç edilmektedir. Finansal yatırım araçlarını işlem gördüğü cari piyasa fiyatına oranla oldukça düşük bir bedel karşılığında satın alma veya satma hakkı sunması bakımından kaldıraç özelliği de taşıyan varantlar, türüne göre; arza olan talebi artırma, fiyat güvencesi sunma, riske karşı korunma ve spekülasyon gibi çeşitli özellikleriyle yatırımcıların ilgisini çekebilir. Gelişen noktada İslâmî hassasiyetlere sahip yatırımcılar açısından da bir yatırım alternatifi olup olmayacağı merak edilen varantların fıkî ölçüler bakımından meşruiyetinin ayrıca değerlendirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Bu çalışmada, bir finansal yatırım alternatifi olarak sermaye piyasalarında kabul gören varantlar sahip olduğu sözleşme ve işlem özellikleri bakımından fıkî bir perspektifle ele alınmakta ve bu kapsamda İslâmî açıdan bir yatırım aracı olabileceği potansiyeli analiz edilmektedir. Yöntem olarak çalışma iki bölüm üzere kurgulanmış olup, ilk kısımda varantların yapısı, türleri, işlem özellikleri, sunduğu fırsatlar ve içerdiği riskler gibi tanıtıcı bazı bilgilere yer verilmekte, ardından konu klasik ve modern fıkî hükümlerle dikkate alınarak değerlendirilmeye tabi tutulmaktadır.

Özet

Anahtar Kelimeler: Fıkîh, Borsa, Varant, Hak, Kaldıraç.

A Jurisprudential Perspective on Warrants as an Investment Alternative

Warrant is a type of security that gives the right to buy or sell a certain financial asset or indicator at a predetermined price at a certain maturity. The right to buy or sell a certain financial asset or indicator, which is offered to the investor over a warrant, can be exercised within the maturity or at the end of the maturity period depending on the type of the warrant, with dematerial delivery or cash settlement according to the agreed settlement method. Warrants can be issued on the basis of assets or indicators such as foreign currency, commodities and indices, with the shares of partnerships traded or to be traded on the stock exchange. Warrants, which also have leverage in terms of offering the right to buy or sell financial investment instruments at a very low price compared to the current market price in which they are traded, depending on their type; It can attract the attention of investors with its various features such as increasing demand for supply, offering price assurance, hedging against risk and speculation. At this point, there is a need to evaluate the legitimacy of warrants in terms of Islamic jurisprudential criteria, which is wondering whether they can be an investment alternative for investors with Islamic sensitivities. In this research, warrants, which are accepted in the capital markets as a financial investment alternative, are discussed from a jurisprudential perspective in terms of their contract and transaction characteristics, and in this context, their potential to be an investment tool in Islamic terms is analyzed. As a method, the study is structured in two parts, and in the first part, some introductory information such as the structure of warrants, types, transaction characteristics, opportunities and risks involved are included, and then the subject is evaluated by considering the classical and modern Islamic jurisprudential acquis.

Abstract

Keywords: Islamic Law, Stock Exchange, Warrant, Right, Lever.

Giriş

Varant, yatırımcılara düşük tutarlı sermaye üzerinden pay veya diğer yatırım araçlarının getirisinden kazanç sağlama imkânı sunan modern bir finansal yatırım alternatifi ve sermaye piyasası aracıdır.

Varantların tarihi süreç içerisindeki ilk uygulamalarının 1900'lü yılların başına kadar uzanmakta olduğu belirtilmektedir. İlk örnekleri ödeme ya da mal teslim emri senedi şeklinde Amerika'da görülen varantların resmi anlamda ilk ihracının 1911'de American Lights and Energy Company tarafından gerçekleştirilmiş olduğu kaydedilmektedir. Varantlar özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında yüksek kredi maliyetleri karşısında zor durumda kalan ortaklıkların daha düşük maliyetle borçlanmayı cazip hale getirmek üzere başvurdukları bir kredi alternatifi işlevi de görmüştür.¹

Bir menkul kıymet türü olarak varantların borsada işlem görmesi 1930 yılı itibarıyla New York Borsasında başlamıştır. 70'li yıllarda İngiltere üzerinden Avrupa sermaye piyasalarında görülmeye başlayan varantlar zaman içerisinde gelişmiş ve gelişmekte olan diğer ülkelerde de yaygınlık kazanarak uluslararası bir piyasaya sahip olmuştur.²

Varantların Türkiye sermaye piyasasında yer bulması 2010 yılında Deutsche Bank tarafından ihraç edilen Aracı Kuruluş Varantı'nın Borsa İstanbul'da (eski ismiyle İMKB) işlem görmesiyle başlamıştır.³

Finansal enstrümanların her geçen gün çeşitlenerek artış gösterdiği günümüzde riski belli bir sınırdan sabitleyerek fiyat hareketliliği karşısında kazanç fırsatı sunan ürünler yatırımcılar açısından cazip hale gelmektedir. Bu kapsamda borsada işlem gören toplam menkul kıymet varlığı içerisindeki payı henüz çok

¹ Şakir Sakarya, *Türkiye'de Varantlar ve Fiyatlaması* (Bursa: Ekin Yayınevi, 2014), 5-7.

² Sakarya, *Türkiye'de Varantlar ve Fiyatlaması*, 5; Eyüp Kadioğlu, "Varant", *Sermaye Piyasası Araçları*, ed. Şenol Babuşçu – Adalet Hazar (Ankara: Akademi Yayıncılık, 2021), 129.

³ Kadioğlu, "Varant", 130.

yüksek olmamakla birlikte gün geçtikçe artış eğilimine sahip⁴ bir yatırım alternatifi olarak görülen varantların İslamî hassasiyetlere sahip yatırımcılar açısından meşruiyet zemininin fikhî ölçüler üzerinden incelenmesine ihtiyaç bulunmaktadır.

Varantların ürün yapısı olarak nasıl bir fikhî zemine sahip olduğu konusunda Türkiye’de hâlihazırda yapılmış müstakil bir akademik çalışma tespit edilememiştir.⁵ Dünya genelinde ise Bahreyn’de finansal kuruluşlara danışmanlık hizmeti sunan Shariyah Review Bureau (دار المراجعة الشرعية) tarafından “Are Turbo Warrants Adaptable Under Shariah Architecture?” ismiyle paylaşılmış mütalaa mahiyetinde bir çalışma mevcuttur. Esasen varantın bir türü olarak turbo varantların⁶ fikhî yapısını ele alan bu çalışmada varantların sonuç olarak fikhî alım satım konu edilebilecek bir mal niteliğini haiz olmadığı ve bu ürünlerin madumun satışını konu edinen garar ve kumar içerikli sözleşmeler olduğu kanaati paylaşılmaktadır.⁷ Bunun dışında Razali Haron tarafından “Gharar and Mispricing of Equity Warrants” ismiyle İngiltere’de ilmi bir toplantıda (Islamic Banking & Finance / 2014) sunulmuş ve esasen Malezya özelinde varantların fiyatlaması ve garar ilişkisini konu edinen bir tebliğ çalışmasında⁸ kısa da olsa

⁴ Uğur Demiral, *Hisse Senedi Varantlarının Performansının Ölçülmesi ve İMKB’de Uygulama* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 55.

⁵ Ancak dolaylı da olsa bazı çalışmalarda bu konunun hükmüne değinildiğinden bahsetmek mümkündür. Nitekim Necmeddin Güney, ortaklıklara dair hükümleri soru-cevap şeklinde ele alan çalışmasında, şirket hisselerinin ileri vadeli olarak alınıp satılması başlığı altında varant işlemlerinin hükmüne kısa da olsa yer vermiştir. Varantların mantık olarak opsiyonlara benzediğini ve alım ya da satım hakkının müstakil olarak satışa konu olamayacağı gerekçesinden hareket eden Güney, varantların da opsiyon sözleşmeleri gibi caiz olmayacağı kanaatini paylaşmıştır. Bkz. Necmeddin Güney, *40 Soruda Ortaklıklar* (İstanbul: İktisat Yayınları, 2020), 75.

⁶ Varantın farklı bir türü olarak uygulanan turbo varantlar, dayanak varlık ya da göstergenin kullanım fiyatı ile vade sonu fiyatı arasındaki farkı yatırımcıya yansıtmayı hedefleyen bir tür finansal kuruluş tahvili hükmündeki sermaye piyasası araçlarıdır (Varantlar ve Yatırım Kuruluşu Sertifikaları Tebliği (VYKST), *Resmî Gazete* 28761 (10 Eylül 2013), md. 3/1-o; Sakarya, *Türkiye’de Varantlar ve Fiyatlaması*, 72-73).

⁷ Shariyah Review Bureau (SRB), *Are Turbo Warrants Adaptable Under Shariah Architecture?* (2020), 21-23.

⁸ Razali Haron, “Gharar and Mispricing of Equity Warrants - Malaysian Evidence”, *Islamic Banking and Finance Conference - 2014*, 1-13.

varantların muhayyerlik, kapora ve garar ile ilişkisine değinilmektedir. Bu çalışmaların yanında makalenin ilgili bölümünde de yer verileceği üzere konunun ulusal ve uluslararası birçok fıkhî meclisinin gündemine geldiği ancak Malezya Merkez Bankası Şer'î Danışma Komitesi (SAC) dışında meselenin dinî/fıkhî hükmüne dair açık bir görüşün beyan edilmediğini söylemek mümkündür.

Bu çalışmada, varantların yapısı ve işlem özellikleri bakımından nasıl bir fıkhî zemin üzerine oturduğu ve uygulamaların İslam borçlar hukuku hükümleri açısından ne tür problemler barındırdığı genel bir bakışla kısaca analiz edilmeye çalışılacaktır.

1. Varantın Tanımı ve Yapısal Özellikleri

Varant, belli bir dayanak varlığı ya da göstergeyi önceden belirlenmiş belli bir fiyattan ileri bir tarihte veya bu tarihe kadar satın alma veya satma hakkı veren ve bu hakkın kaydî teslimat veya nakdî uzlaşıyla kullanıldığı sermaye piyasası aracı olarak tanımlanmaktadır.⁹

Varantlar, firmalar tarafından sermaye girişi sağlamak üzere ihraç edilecek dayanak varlıkların ihracını kolaylaştırmak ve bu yöndeki talebi cazip hale getirmek üzere bir tür "tatlandırıcı" mahiyette piyasaya sürülen finansal ürün niteliğini haizdir.¹⁰ Bu sebeple varantlar belli bir dayanak varlığa bağlı olarak ihraç edilir. Varant alan yatırımcı bununla dayanak varlığı alma veya satma hakkına sahip olur ancak herhangi bir yükümlülük altına girmez. İhraççı ise, varantın işleme konulması halinde karşılığını ödemekle yükümlü olur.¹¹ Varant için ödenen bedel (prim) dayanak varlığı satın alma veya satma hakkı elde etmenin bir karşılığıdır. Dolayısıyla varant satın alan yatırımcı, ödediği bedel karşılığında dayanak varlığın kendisini değil, o dayanak varlığı satın alma ya da satma hakkını satın almış olmaktadır. Varantlar, piyasa fiyatına göre çok düşük bir bedel karşılığında dayanak varlığı satın alma

⁹ Zeynep Emre, "Alternatif Bir Yatırım Aracı: Warrantlar", *Sermaye Piyasasında Gündem* 46 (2006), 16; Şenol Babuşçu - Adalet Hazar, *Sermaye Piyasaları* (Ankara: Bankacılık Akademisi Yayınları, 2019), 193.

¹⁰ Sakarya, *Türkiye'de Varantlar ve Fiyatlaması*, 31-32.

¹¹ Babuşçu - Hazar, *Sermaye Piyasaları*, 193.

veya satma fırsatı sunması bakımından kaldıraç özelliğine de sahiptir.¹²

Varantlar, yapısal olarak opsiyonlarla yakın özelliklere sahip olması sebebiyle bir tür menkul kıymetleştirilmiş opsiyonlar şeklinde değerlendirilebilmektedir. Ancak varantlar, bir menkul kıymet türü olarak pay piyasası işlem esaslarına tabi olması yönüyle vadeli işlem sözleşmelerinden oluşan opsiyonlardan ayrılır. Ayrıca varantlar opsiyonlardaki gibi borsa standardizasyonuna tabi değildir. Ürün büyüklüğü, vadesi ve kullanım fiyatı ihraççı kuruluşa göre değişiklik arz edebilir.¹³

Varantlar işlem kuralları açısından paylara benzemekle birlikte¹⁴ temelde bir mülkiyeti değil de alma veya satma hakkını temsil ettiğinden, yatırımcısına payların sağladığı kâr payı, yeni paylardan öncelikli olarak alma (rüçhan) hakkı, oy hakkı, tasfiyeden pay alma, şirket yönetimine katılma ve bilgi alma gibi hakları sağlamaz.¹⁵

2. Türleri Bakımından Varantlar

Varantlar ihraççı kuruluş, sağladığı haklar ve vadesine göre kullanım koşulları bakımından farklı tasniflere tabi tutulabilmektedir. Bu konuda öne çıkan ana tasnif şekillerini başlıklar halinde özetlemek mümkündür.

2.1. İhraççı Kuruluş Açısından

İhraççı kuruluş açısından varantlar, *ortaklık* ve *yatırım kuruluşu* varantı olmak üzere iki çeşittir:

Ortaklık varantı, payları borsada işlem gören veya görececek olan ortaklık paylarını önceden belirlenen bir fiyattan vade tarihine kadar veya vade sonunda satın alma hakkı veren ve bu hakkın kaydı teslimat, nakit veya pay üzerinden uzlaşılı¹⁶ ile kullanıldığı bir menkul kıymet türüdür.

¹² Kadioğlu, "Varant", 132; Ali İhsan Karacan – Esra Erişir Karacan, *Sermaye Piyasası Araçları* (İstanbul: Legal Yayıncılık, 2021), 408.

¹³ Emre, "Alternatif Bir Yatırım Aracı: Warrantlar", 17.

¹⁴ Kadioğlu, "Varant", 129.

¹⁵ Sakarya, *Türkiye'de Varantlar ve Fiyatlaması*, 10.

¹⁶ VYKST, md. 17.

Yatırım kuruluşu varantı ise, sahibine, dayanak varlığı ya da göstergesi önceden belirlenen bir fiyattan belli bir tarihte veya belli bir tarihe kadar alma veya satma hakkı veren ve bu hakkın kaydî teslimat ya da nakdî uzlaşısı ile kullanıldığı sermaye piyasası aracını ifade etmektedir.¹⁷

Ortaklık varantları yatırımcıya sadece alım hakkı tanırken, yatırım kuruluşu varantları aynı anda alım ve satım hakkı tanımakta; alım satım opsiyonu kullanılabilir varlık tek bir pay ya da birden fazla pay içeren bir sepet olabileceği gibi belli bir endeks, döviz veya emtia olabilmektedir.¹⁸ Bu çerçevede varant sahibi, belirlenen dayanak varlığı (varantın tipine göre) vade içerisinde veya sonunda baştan belirlenen fiyattan satın alma veya satma hakkına sahip olmaktadır. Varant sahibi, dayanak varlığın piyasa değerinin beklenenin tersi bir yönde seyretmesi sebebiyle alım veya satım hakkını kullanmadığı takdirde ödediği bedeli kaybetmiş olmaktadır.¹⁹

Ortaklık varantlarında halka arz talebini artırma ve fiyat konusunda güvence verme amacı ağır basarken yatırım kuruluşu (aracı kuruluş) varantlarında daha çok spekülasyon ve riskten korunma amacı öne çıkar.²⁰ Bu bakımdan aracı kuruluş varantlarında dayanak varlığın bizzat teslimi yerine yaygın olarak dayanak varlığın piyasada oluşan fiyatı ile kullanım fiyatı arasındaki değer farkının yatırımcıya yansıtılması hedeflenir.²¹

2.2. Sağladığı Haklar Bakımından

Sağladığı haklar bakımından varantlar *alım varantı* ve *satım varantı* olmak üzere iki çeşittir:

Alım varantı, sahibine dayanak varlığı ya da göstergesi belirlenen fiyat üzerinden belli bir tarihte veya o tarihe kadar satın

¹⁷ VYKST, md. 3.

¹⁸ Burak Adıgüzel, "Türk Sermaye Piyasasında Yeni Bir Sermaye Piyasası Aracı Olarak Varant", *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 14/3-4 (2010), 231; Borsa İstanbul (BİST), *Borsa Yatırım Fonları Varantlar ve Sertifikalar* (ts.), 20.

¹⁹ Adıgüzel, "Türk Sermaye Piyasasında Yeni Bir Sermaye Piyasası Aracı Olarak Varant", 257-258.

²⁰ Kadioğlu, "Varant", 130.

²¹ Adıgüzel, "Türk Sermaye Piyasasında Yeni Bir Sermaye Piyasası Aracı Olarak Varant", 250-252.

alma hakkı veren varanttır. Alım varantlarının yatırımcı tarafından işleme konulması için, dayanak varlığın vade sonu fiyatı ya da kullanılacağı esnadaki fiyatın kullanım fiyatından yüksek olması beklenir. Aksi takdirde varant zararda sayılır. Örneğin, piyasa değeri bugün itibariyle 9 TL olan ve 1 TL'den satın alınan üç ay vadeli bir varantın kullanım (işleme konulma) fiyatının 10 TL olarak belirlenmiş olduğunu varsayalım. Bu durumda dayanak varlığın piyasa fiyatı şayet vade sonunda 12,5 TL'ye yükselmişse yatırımcı varantın kendisine sunduğu hakkı kullanmak isteyecek ve bu durumda $10+2,5-1=1,5$ TL net kâr elde etmiş olacaktır. Bunun aksi olarak, dayanak varlığın piyasa fiyatı vade sonunda şayet 9 TL'ye düşecek olsaydı varant zararda olduğundan yatırımcı bu hakkını kullanmak istemeyecek ve bu işlemde kaynaklı zararı varant için ödemiş olduğu 1 TL ile sınırlı kalacaktı.²²

Ortaklık varantlarının Türkiye'de sadece alım varantı olarak ihraç edilebilmesine karşın, diğer varant türleri için böyle bir sınırlama bulunmamaktadır.²³

Satım varantı, sahibine dayanak varlığı veya göstergeyi belli bir tarihte veya o tarihe kadar belirlenen fiyat üzerinden satma hakkı veren varanttır. Satım varantının yatırımcı açısından kâr pozisyonunda olması için dayanak varlığın vade sonu fiyatı ya da kullanılacağı zamanki fiyatı kullanım fiyatından düşük olmalıdır. Zaten yatırımcıların bu tür varantlara yatırım yapmasının temel hedefi de dayanak varlıkta oluşacak düşüş beklentisidir. Buna göre bir önceki örnek üzerinden gidilecek olursa, piyasa değeri bugün itibariyle 9 TL olan ve 1 TL'den satın alınan üç ay vadeli bir satım varantının kullanım (işleme konulma) fiyatının 10 TL olarak belirlenmiş olduğunu varsayalım. Bu durumda dayanak varlığın piyasa fiyatı şayet vade sonunda 8 TL'ye düşecek olursa varant yatırımcısı, ödediği varant primi düşüldüğünde toplam 1 TL'lik kazanç sağlamış olacaktır.

Varant ihraççısı, alım ve satım varantlarının yatırımcı tarafından belirlenen vadede kullanılması halinde varantın

²² Sakarya, *Türkiye'de Varantlar ve Fiyatlaması*, 32.

²³ Kadioğlu, "Varant", 130.

sunduğu satın alma ya da satma hakkının gereği olan yükümlülüğünü yerine getirmek zorundadır.²⁴ Yatırımcı tarafından ödenen varant primi de esasen bu yükümlülüğün bir karşılığı olmaktadır. Ancak varant yatırımcısının varantı işleme koyup koymaması kendi tercihinine bağlı olup herhangi bir yükümlülük getirmemektedir.

2.3. Vadesine Göre İşleme Konu Olması Bakımından

Varantlar, kullanım (işlem) tarihine göre de sınıflandırılabilir. Buna göre, ancak vade tarihinde işleme konulabilen varantlar *Avrupa tipi varantlar*; vade süresi içerisinde istenilen herhangi bir tarihte işleme konulabilen varantlar ise *Amerikan tipi varantlar* şeklinde isimlendirilebilmektedir.²⁵

3. Fırsatlar ve Riskler Bakımından Varantlar

Yatırımcı açısından varantlar, temelde dayanak varlıkların fiyat hareketlerinden kazanç sağlamayı hedefleyen finansal enstrümanlardır. Varantlarda, (türüne göre) belirlenen kullanım fiyatının üzerinde veya altında seyreden fiyat hareketi yatırımcıya kâr olarak yansır. Dayanak varlık üzerinde satın alma hakkı veren varantlar, dayanak varlıkta meydana gelen fiyat yükselişlerinde kazanç fırsatı sunarken, satım varantları dayanak varlığın fiyatında meydana gelen düşüşler karşısında yatırımcıya kazanç imkânı sunar.²⁶ Bu bakımdan varantlar yatırımcısına asimetrik getiri sunar. Varantın sunduğu hakkın kullanılmaması durumunda ise sadece ödenen varant primi kaybedilmiş olur. Böylelikle kullanım vadesi sınırlı olan varantların, belirlenen vadede kullanılmaması durumunda varantın değeri kendiliğinden sona ermiş olur.

Varantlar, ekonomik dalgalanma ve fiyat hareketliliği karşısında yatırımcıyı koruyarak, zararın ödenen varant primi ile sınırlı kalmasını sağlar.²⁷ Varantlarda kredili işlem ya da vadeli kontratlarda söz konusu olan pozisyon zararını karşılayacak ayrıca

²⁴ Kadioğlu, "Varant", 133.

²⁵ Sakarya, *Türkiye'de Varantlar ve Fiyatlaması*, 17.

²⁶ Sakarya, *Türkiye'de Varantlar ve Fiyatlaması*, 27.

²⁷ Aslı Özkan, "Sermaye Piyasamızda Yeni Bir Enstrüman: Varant", *Sermaye Piyasasında Gündem* 67 (2008), 21.

bir teminatlandırma yükümlülüğü bulunmamaktadır.²⁸ Bu bakımdan varantlar, sahip olduğu kaldıraç özelliğinin de etkisiyle ucu açık kâr imkânı sunan ve zararı belli bir limitle sınırlandıran ürünlerdir.²⁹ Varantlarda hâkim olan bu kaldıraç etkisi, birçok yatırımcıyı bu ürüne yönelten teşvik edici sebep olarak görülür.³⁰ Bununla birlikte varantlarda ihraççı yükümlülüğü opsiyon sözleşmelerinde olduğu gibi Takasbank tarafından garanti edilmez. Olası yükümlülük ihmali durumunda varant sahibinin alacağını hukuki yollarla talep etmesi gerekir.³¹

4. Varantların Borsada İşlem Görmesi

Varantlar, Borsa Pay Piyasası'nda Yapılandırılmış Ürünler ve Fon Pazarı'nda işlem görmekte ve takas işlemleri paylarda olduğu gibi Takasbank tarafından gerçekleştirilmektedir.

Varantlar pay piyasası altında işlem gördüklerinden, takas işlemleri paylarda olduğu gibi İstanbul Takas ve Saklama Bankası A.Ş. (Takasbank) aracılığı ile t+2 esasına göre gerçekleştirilir. Pay piyasasında geçerli olan emir ve işlem kuralları varantlar için de geçerli olmakla birlikte, farklı olarak varantların açığa satış ve ödünç işlemlerinin yanı sıra kredili işlemlerde öz kaynak olarak kullanılmasına Sermaye Piyasası Kurulu tarafından izin verilmemektedir.³²

Varant yatırımcısı, sahip olduğu işlem hakkı karşılığında ödeyeceği varant primi dışında alacağı pozisyon için ayrıca bir teminat yatırmamaktadır.³³

5. Fikhî Açıdan Varantlar

Belli bir finansal varlık ya da göstergeye dayalı alım satım yönünde işlem yapma hak sahipliğini temsil eden varantların modern bir finansal yatırım aracı olması sebebiyle klasik fıkıh geleneği içerisinde bu tür bir yatırım işleminin doğrudan hükmünü

²⁸ Babuşçu - Hazar, *Sermaye Piyasaları*, 196.

²⁹ Babuşçu - Hazar, *Sermaye Piyasaları*, 193.

³⁰ Emre, "Alternatif Bir Yatırım Aracı: Warrantlar", 18.

³¹ Özkan, "Sermaye Piyasamızda Yeni Bir Enstrüman: Varant", 24-25; Sakarya, *Türkiye'de Varantlar ve Fiyatlaması*, 30.

³² Kadıoğlu, "Varant", 149.

³³ Demiral, *Hisse Senedi Varantlarının Performansının Ölçülmesi ve İMKB'de Uygulama*, 17.

tespit etmek mümkün değildir. Bu bakımdan meselenin ancak benzer sözleşme türleri açısından incelenmesi ve borç sözleşmelerine hâkim genel birtakım kurallar üzerinden fikhî bir değerlendirilme yapılması mümkün görülmektedir.

Bu başlık altında öncelikle varant işlemlerinin fikhî hükmüne dair mevcut muasır görüş ve değerlendirmelerin tespitine öncelik verilecek, sonrasında ise konu fıkıh müktesebatı çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

5.1. Varantların Hükmüne Dair Mevcut Muasır Yaklaşımlar

Bir yatırım aracı olarak varant işlemlerinin hükmü hakkında az da olsa bazı görüş ve değerlendirmelerin olduğu görülmektedir. Konu ile ilgili doğrudan görüş beyan eden iki fetva heyetinin birbirinden farklı görüşleri şöyledir:

1. Malezya Merkez Bankası Şer'î Danışma Komitesinin (SAC) 1995 yılında almış olduğu bir karara göre, dayanak varlığı fikhîen uygun olduğu sürece ortaklık ya da alım varantlarının (call warrants and equity warrants) alım satıma konu edilmesinde bir sakınca görülmemiştir. Söz konusu bu kararın ana gerekçesi, Hanefiler dışındaki mezheplerin, hakların bedelli veya bedelsiz olarak devredilmesine müsaade eden görüşlerine dayandırılmaktadır.³⁴

2. Bahreyn merkezli özel bir danışma kurulu statüsündeki Shariyah Review Bureau (دار المراجعة الشرعية), 2020 yılında yayımladığı mütalaasında varantların (turbo sertifikalar dâhil) fikhîen alım satıma konu edilebilecek bir mal niteliğini haiz olmadığı ve bu ürünlerin esasen madumun satışını konu edinen garar ve kumar içerikli sözleşmeler olduğu kanaatine varmıştır.³⁵

Varantların fikhî hükmü hakkında görüş beyan eden fetva heyetlerinin görüşleri incelendiğinde, cevaz görüşünde olan Malezya Merkez Bankası Şer'î Danışma Komitesine ait kararın,

³⁴ Resolutions of the Securities Commission Shariah Advisory Council (Kuala Lumpur, 2007), 60. Bu konuda ayrıca bk. Razali Haron, "Gharar and Mispricing of Equity Warrants", 6.

³⁵ Shariyah Review Bureau, "Are Turbo Warrants Adaptable Under Shariah Architecture?", 21-23.

dayanak varlığı fıkhen meşru olan ortaklık alım varantları ile sınırlı olduğu görülmektedir. Söz konusu komitenin karar gerekçesi, hakların bedelli veya bedelsiz olarak devredilmesine müsaade eden klasik bazı fıkıh doktrinlerine ait görüşler ile temellendirilmektedir. Ancak işaret edilen hakların tasnifine dair herhangi bir ayırım gözetmeyen bu toptancı yaklaşımın, hakların ivazlı ya da ivazsız devri konusunda klasik fıkıh doktrinlerindeki sistematığı yeterince ifade etmekten uzak olduğunu belirtmek gerekir. Shariyah Review Bureau (دار المراجعة الشرعية) tarafından yayımlanan mütalaada ise varantlar, konusu itibarıyla “madum” hükmünde değerlendirilerek fıkhen alım satım konu edilebilecek bir mal niteliğinde görülmemesinin yanında, işlemlerin genellikle garar içerikli ve kumar mahiyeti taşıyan sözleşmeler olarak değerlendirilmesi de fikhî açıdan yeterince temellendirilerek izah edilmiş değildir.

Varant işlemlerinin esasen diğer bazı fıkıh meclislerinin de gündemine geldiği fakat konu hakkındaki kararlarını daha sonra vermek üzere erteledikleri görülmektedir. Nitekim İslam İşbirliği Örgütüne bağlı Fıkıh Akademisi, malî piyasa işlemlerini ele aldığı VII. dönem toplantısında varantlar (شهادة حق التملك) hakkındaki kararını sonraki toplantılara ertelediğini belirtmiştir.³⁶ Benzer şekilde Avrupa Fetva Araştırmaları Meclisi, XII. dönem toplantısı sonunda malî piyasa işlemlerine dair aldığı kararında, varantlar ile ilgili, İslam İşbirliği Örgütüne bağlı Fıkıh Akademisinin daha önce almış olduğu ve sonraki toplantılara ertelediğini belirttiği kararın ilgili bölümünü aktarmakla yetinmiş, farklı bir değerlendirmede bulunmamıştır.³⁷

Günümüzde birçok fetva ve karar meclisinin temelde bir dayanak varlık üzerindeki alım satım hakkını konu edinen “opsiyon sözleşmeleri”³⁸ gibi benzer meseleler hakkında görüş beyan ettiği

³⁶ Bk. “Karâr bi-şe’ni’l-esvâki’l-mâliyye”, *MMFİ* 7/1 (1992), 714.

³⁷ İlgili karar metni için bkz. *el-Karârât ve’l-fetâva’s-sâdire ani’l-Meclisi’l-Ûrubbî* (by.: y.y., 2013), 116-123.

³⁸ Opsiyon sözleşmesi, borsa vadeli işlem sözleşmeleri kapsamında taraflardan birinin belli bir prim karşılığında dayanak varlığı vade içerisinde veya sonunda belli bir fiyattan satın alma veya satma hakkına sahip olduğu sözleşme türünü ifade etmektedir (Nurgül Chambers, *Türev Piyasalar* (İstanbul: Beta Basım

görülmektedir. Bu hususta öne çıkan bazı görüş ve değerlendirmeler şöyledir:

- İslam İşbirliği Örgütüne bağlı Fıkıh Akademisi “opsiyon sözleşmeleri” ile ilgili 1992 tarihli kararında; “*Malî piyasalarda belli bir varlığın belirli bir zaman dilimi içerisinde satma veya satın alınması hakkını temsil eden opsiyon sözleşmeleri, temsil ettiği mal, menfaat veya hakkın şer‘an karşılığında bedel alınması caiz olan bir sözleşme türü olmadığından caiz değildir*” hükmüne varmıştır.³⁹

- İslamî Finans Kuruluşları Muhasebe ve Denetleme Kurumunun (AAOIFI), malî haklar ve bu haklar üzerindeki tasarrufları konu edinen 2009 yılında kabul edilmiş 42 no.lu standardında “opsiyon sözleşmeleri” hakkında, “*Alım satım hakkı (opsiyon) karşılığında bedel alınması caiz değildir*” hükmünü benimsemiştir.⁴⁰

- Din İşleri Yüksek Kurulunun opsiyon sözleşmelerinin hükmüne dair 2020 yılında yayımlanan fetvasında bu tür sözleşmelerin caiz görülmemesine dair hüküm, “*bu tür sözleşmelerde üzerinde akit yapılan şeyin (ma'kûdun aleyh) fıkhen karşılığında bedel alınabilen meşru bir mal, menfaat veya malî haklar arasında olmaması*” gerekçesi ile temellendirilmiştir.⁴¹

Varantların fıkhî hükmü konusunda ihtiyatlı davranan fetva ve karar meclislerinin yukarıda işaret edilen çekimser tutumunun, meselenin henüz literatür düzeyinde bütün boyutları ile ortaya konulup tartışılmamış olması ile izah edilebilecek haklı bir tarafı bulunduğu söylenebilir. Bununla birlikte bir çok yönden varantların menkul kıymete dönüştürülmemiş versiyonu sayılabilecek opsiyon sözleşmeleri hakkında ortaya konulmuş kanaatlerin, varantların hükmü hakkında yol gösterici önemli ipuçları içerdiğini düşünmekteyiz.

Yayın Dağıtım, 2012), 57; M. Oğuz Köksal, “Türev Sözleşmeler – Opsiyon”, *Sermaye Piyasası Araçları*, ed. Şenol Babuşçu – Adalet Hazar (Ankara: Akademi Yayıncılık, 2021), 310.

³⁹ “Karâr bi-şe’ni’l-esvâki’l-mâliyye”, 714.

⁴⁰ Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI), *el-Meâyîru’s-şer’iyye* (Riyad: Dârü’l-Meymân, 1437/2015), Standart no: 42/10/1.

⁴¹ İlgili Fetva metni için bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Din İşleri Yüksel Kurulu Başkanlığı” (Erişim 30 Ocak 2023).

5.2. Fıkıh Müktesebatı Açısından Varantlar

Varant işlemlerinde hâkim olan özellikler, klasik fıkıh geleneğinde yaygın kabul gören temel ilkeler açısından çeşitli başlıklar altında incelenmeye müsaittir. Bu başlıkta varant işlemleri, bir önceki başlıkta yer verilen muasır değerlendirmeler de dikkate alınarak; alım satım hakkının satışını temsil eden muameleler, madumun satışı, kaporalı alışverişlerle benzerliği ve varantlarda hâkim olan kaldıraç etkisinin fıkıh müktesebatı açısından mahiyeti gibi açılardan ele alınacaktır.

5.2.1. Alım Satım Hakkının Satışı Bakımından

Klasik fıkıh geleneği içerisinde alım satım hakkının müstakil olarak alışveriş sözleşmelerine konu edildiği özel bir sözleşme biçimi bulunmamaktadır. Buna mukabil fıkıh mezheplerinin bir gayrimenkul üzerinde alım önceliğini temsil eden şuf'a (ön alım hakkı), ölü araziye ihya etmek amacıyla etrafını taşla çevrelemek (tahcîr) gibi mülk edinme önceliği sunan ya da alışverişlerde söz konusu olan muhayyerlikler karşılığında bedel alınması gibi konuya ışık tutan bazı görüşleri bulunmaktadır. Bu görüşler genel olarak şöyledir:

Hanefilere göre bir mülkten bağımsız ve sadece o mülkü satın alma hakkı veren mücerret hakların satışı ilkesel olarak caiz değildir. Bu kapsamda gerek şuf'a gibi mülk edinme konusunda öncelik hakkı sunan haklar gerekse alım satımdaki muhayyerlik hakkından vazgeçme karşılığında bir bedel alınması meşru değildir.⁴² Zira bu tür hakların belli bir mahal üzerinde sabit olmayan ve sadece bir mülk üzerinde sahibine irade kullanma yetkisi veren vasfı temsil etmekte olduğu değerlendirilmektedir.⁴³

Mâlikîlerde şuf'a hakkının gerçekleşen alışverişe bağlı olarak sabit olması sonrasında şuf'a hakkına sahip tarafça bu hakkın bir bedel karşılığında müşteriye teslimi bir görüşe göre caiz görülmüş,

⁴² Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/47; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz b. Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1412/1992), 4/518.

⁴³ Bu konuda ayrıca bkz. Hasan Hacak, *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 128-131.

bir başkasına satılması ise caiz görülmemiştir.⁴⁴ Bu mesele hakkındaki görüşler incelendiğinde bazı Mâlikîler tarafından cevaz verilen uygulamanın, esasen gerçekleşen satış işlemi sebebiyle şuf'a hakkına sahip tarafın bu hakkından müşteri lehine bir bedel karşılığında feragat etmesi olduğu anlaşılmaktadır.

Şâfiîlerin mezhepte tercih edilen görüşüne göre, mülk edinme hakkı alım satıma konu edilemez. Mezhep içerisinde sadece Ebû İshak eş-Şîrâzî, ölü (mevat) bir araziye ihya etmek amacıyla taşla çevreleyerek (tahcîr) mülk edinme önceliğine sahip olan bir kimsenin bu hakkını satmasının, evin üstüne kat atma hakkının satılmasına kıyasla caiz olacağını söylemiştir.⁴⁵

Hanbelî mezhebinde sahih görülen görüşe göre, şuf'a hakkı gibi, henüz mülkiyeti temsil etmeyen hakların satışı sahih görülmemiştir.⁴⁶ Ayrıca Hanbelî mezhebi eserlerinde muhayyerlik hakkının satışa konu olamayacağı da açıkça belirtilmiştir. Ancak mezhepteki zayıf da olsa bir görüşe göre ölü bir araziye tahcîr yoluyla çevreleyerek mülk edinme önceliğine sahip olan bir kimsenin bu hakkını satması caiz görülmüştür.⁴⁷

Yukarıda aktarılan görüşler incelendiğinde, bazı fakihler tarafından cevaz verilen mülk edinmede öncelik sunan haklar karşılığında bedel alınabilmesi meselesinin, bir akar üzerinde sahip olunan mülkiyet önceliği hakkından feragat etme ya da bir mülk üzerindeki emeğin sonucunda (o mülk üzerinde yer tutan bir hakkın karşılığı olarak) elde edilmiş haklar olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bütün bu örneklerde, herhangi bir mülkten bağımsız

⁴⁴ Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb (Sahnûn), *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 4/229; Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed (İbn Rüşd el-Ced), *el-Beyân ve't-tahsîl*, thk. Muhammed Haccî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988/1408), 12/54; Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Adevî, *Hâşiyetü'l-Adevî alâ şerhi Kifâyeti't-tâlibi'r-rabbânî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994), 2/254; Sâlih b. Abdüssemeî el-Ezherî, *es-Semeru'dânî şerhu Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî* (Beyrut: el-Mektebetü's-sekâfiyye, ts.), 551.

⁴⁵ Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Hatîb eş-Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meânî elfâzi'l-Minhâc*, thk. Ali Muhammed Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 3/504.

⁴⁶ İbn Müflih, Ebû İshâk Burhânüddîn İbrahim b. Muhammed, *el-Mübdi' şerhu'l-Mukni'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997/1418), 5/106.

⁴⁷ Mansur b. Yûnus el-Buhûtî, *Keşşâfu'l-kinâ' 'an metni'l-İknâ'*, thk. Muhammed Hâsan İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 3/210.

olarak soyut (sadece alım satım iradesini temsil eden) bir hakkın alışveriş konusu olması söz konusu değildir.

5.2.2. Madumun Satışı Bakımından

Bazı araştırmalarda varant işlemlerinin caiz görülmemesine gerekçe olarak, varantla alınıp satılan şeyin gerçekte madumun satışı olması gösterilebilmektedir.⁴⁸ Buna göre, varant karşılığında bedel ödenen şey (hak) fıkhen alışverişe konu olamayacak nitelikte olduğundan, gerçekleşen bu alışveriş temelden hükümsüz olmaktadır.

Kanaatimizce gerçek bir satın alma ve dayanak varlığın fizikî/kaydî teslim esasına göre işletileceği ortaklık varantlarının belli bir fiyattan satın alınmasını konu edinen alım varantları netice itibariyle bir şirketin ihraç edilmiş ya da bir süre sonra halka arz edilecek belli miktardaki payını alma hakkını temsil etmektedir. Dolayısıyla fıkhen alım satıma konu olabilmesi tartışılabilirse de bu tür karşılıklara “madum” demenin çok yerinde olmayacağı kanaatindeyiz. Bununla birlikte doğrudan dayanak varlık ya da göstergenin kullanım fiyatı ile vade sonu fiyatı arasındaki farkı yatırımcıya yansıtmayı konu edinen ve nakit uzlaşısı üzerinden itfası kararlaştırılan aracı kuruluş varantlarının, fıkhen gerçek bir varlığın alım satımını konu edinmediğinden bahsedilebilir. Bu bakımdan, nakdi uzlaşısı ile biten aracı kuruluş varantlarında sözleşmenin gerçek bir konusunun olmadığı ve varant ile elde edilen hakkın da özü itibariyle ciddî bir belirsizlik (garar) içermekte olduğu söylenebilir.

5.2.3. Kaporalı İşlemlerle Benzerliği Bakımından

Varantların mevcut yapısının fikhî açıdan uygun olmadığı belirtilen bazı araştırmalarda, buna alternatif olarak kaporalı sözleşmelerin yöntem olarak önerildiği görülebilmektedir.⁴⁹

⁴⁸ Shariyah Review Bureau, “Are Turbo Warrants Adaptable Under Shariah Architecture?”, 18, 23.

⁴⁹ Shariyah Review Bureau, “Are Turbo Warrants Adaptable Under Shariah Architecture?”, 23.

Fıkıh geleneği içerisinde genel olarak Hanbelî ekolü tarafından benimsenen⁵⁰ kaporalı satış⁵¹ (بيع العربون); “müşterinin bir malı belli bir fiyata satın almak üzere anlaştığı satıcıya bir miktar para vererek, malı alması durumunda verilen meblağın satın alma fiyatından mahsup edilmesi, müşterinin vazgeçmesi durumunda ise verilen bu meblağın satıcıda kalması üzerine yapılan satış sözleşmesi” olarak tanımlanmış⁵² ve mezhebin sahih görülen görüşüne göre meşru bir işlem olarak görülmüştür.⁵³ Bu tür bir sözleşme klasik dönem fakihlerinin cumhuru tarafından fasit şart, garar ve haksız kazanç gibi unsurlar içerdiği gerekçesiyle caiz görülmemiştir.⁵⁴

Bir kimsenin alışveriş öncesinde satıcıya “bu malı benden başkasına satma! Bu malı senden satın alırsam vereceğim bu bedeli fiyata mahsup edersin; şayet satın almazsam verdiğim bu bedel senin olsun” diyerek önden belli bir miktarı satıcıya vermesi de kapora kapsamında Hanbelîler tarafından caiz görülmüştür.⁵⁵ Ancak bu bedelin, satıcının müşteriye bekleyerek malı bir başkasına satmamasının (bekleme süresinin) bir karşılığı olarak belirlenmesi ise caiz görülmemiştir.⁵⁶ Buradan da anlaşılacağı üzere kapora,

⁵⁰ Günümüzde ücreti peşin olarak ödenmesi gereken Sarf ve Selem sözleşmeleri dışındaki kaporalı satışlar ulusal ve uluslararası ölçekte pek çok fıkıh meclisi tarafından kabul görmüştür. Örnek olarak bkz. *Karârâtü ve tavsiyâtü Mecma’i’l-fikhi’l-İslâmî ed-düvelî* (b.y.: y.y., 1442/2021), 229-230; AAOIFI, *el-Meâyîru’ş-şer’iyye*, Standart no: 53; Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Din İşleri Yüksel Kurulu Başkanlığı” (Erişim 2 Mart 2022).

⁵¹ Kaparo ve hükmü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdürrezzâk Ahmed es-Senhûrî, *Mesâdiru’l-hak fi’l-fikhi’l-İslâmî* (Beyrut: Menşûratü’l-Halebî’l-Hukûkiyye, 1998), 2/90-96; Cengiz Kallek, “Kaparo”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 5 Mart 2023).

⁵² İbn Müflih, *el-Mübdî’*, 4/58.

⁵³ Alâuddîn Ebû’l-Hasen Ali b. Süleyman b. Ahmed el-Merdâvî, *el-İnsâf fi ma’rifeti’r-râcihi mine’l-hilâf*, thk. Muhammed Hamid el-Fîkî (b.y.: y.y., 1375/1956), 4/357.

⁵⁴ Ebu’l-Hasen Ali b. El-Hüseyn b. Muhammed es-Sügdî, *en-Nütef fi’l-fetâvâ*, thk. Salahaddin en-Nâhî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1404/1984), 472; Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî, *el-Kâfi fi fikhi ehli’l-Medîne*, thk. Muhammed el-Moritânî (Riyad: Mektebetü’r-Riyâd el-Hadîse, 1400/1980), 2/741; Ebu’l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (İbn Rüşd el-Hafîd), *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-muktasid* (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 1425/2004), 3/180; Zekeriyâ b. Muhammed b. Zekeriyâ el-Ensârî, *Esne’l-metâlib fi şerhi Ravdi’t-tâlib* (b.y.: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, ts.), 2/31.

⁵⁵ İbn Müflih, *el-Mübdî’*, 4/58;

⁵⁶ Mansur b. Yûnus el-Buhûtî, *Şerhu Münthe’l-irâdât*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1421/2000), 2/33.

esasen bir malı satın alıp almama karşılığındaki muhayyerlik/opsiyon hakkı için tayin edilen özel bir bedel değildir. Malı satın almak gayesiyle, malın fiyatına mahsup edilmek üzere önden verilen fakat satın alamama gibi bir durumun oluşması halinde satıcıya bağışlanan bir meblağdır. Nitekim bu işlemin sahil olduğu gerekçelendirilirken, *tarafların kapora'yı alışveriş için bir şart olarak ileri sürmemiş olması* hususuna dikkat çekilmesi ve bunun bir şart olarak ileri sürülmesi durumunda verilen bu meblağın -karşılıksız bir bedel olması gerekçesiyle - geri verilmesi gerekeceğine işaret edilmesi ile bu hususta önemli bir ayrıntıya vurgu yapılmış olmaktadır.⁵⁷ Dolayısıyla kapora, sözleşmeye eklenmiş bir şart ve bu şarta bağlı olarak alınan bir bedel olmadığı gibi, satın alınacak malın fiyatından bağımsız olarak, satın alıp almama opsiyonu elde etme karşılığında belirlenen bağımsız bir bedel de değildir.

Sonuç olarak kapora, satış fiyatının bir parçası iken, varant primi dayanak varlığın satın alınacağı fiyata dâhil edilmeyen,⁵⁸ satın alma veya satma karşılığında talep edilen özel bir bedeldir. Bu bakımdan varant karşılığında ödenen bedelin kapora gibi değerlendirilmesi mümkün görünmemektedir.

5.2.4. Kaldıraçlı İşlem İçermesi Bakımından

Varantlar kaldıraç⁵⁹ özelliğine sahip finansal ürünler olması bakımından, dayanak varlığı piyasa fiyatına göre çok düşük bir bedel karşılığında satın alma fırsatı sunmaktadır. Varantlarda hâkim olan bu kaldıraç etkisi sebebiyle yatırımcının varant başına ödediği prim ile dayanak varlığı doğrudan almayı vade sonundaki alım ya da satım hakkını nakdi uzlaşma üzerinden kullanması durumunda aradaki uzlaşma ödemesinin yatırımcının hesabına aktarılması, yatırımcının sınırlı bir bedel karşılığında piyasadaki fiyat hareketlerinden ucu açık bir şekilde kazanç sağlamasını gerektirmektedir.

⁵⁷ Buhûti, *Şerhu müntehe'î-irâdât*, 2/33; Mustafa es-Suyûtî, *Metâlibu üli'n-nühâ fi şerhi Gâyeti'l-müntehâ* (Dımaşk: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1415/1994), 3/79.

⁵⁸ Razali Haron, "Gharar and Mispricing of Equity Warrants", 5.

⁵⁹ Malî piyasalarda, sahip olunan öz sermayenin belli katlarında işlem yapılmasına imkân tanıyan sistemi ifade eden finansal kavram.

Varant işlemlerinde yaygın olan bu durum, mülkiyetine sahip olunmayan bir varlığın değer kazanmasından kazanç sağlama ve belli bir dayanak varlığın fiyat hareketi üzerine ortaya konulan bir meblağ üzerinden risk alarak pozisyon alma mahiyeti taşımaktadır. Bir kimsenin satın almış olduğu malın temin riskine ve bu sebeple sözleşmenin feshi endişesine binaen kabz gerçekleşmeden satarak üzerinden kazanç elde etmesi helal görülmezken,⁶⁰ sadece satın alma hakkı üzerinden o malın kazandığı ya da kaybettiği değer farkını almayı caiz görmek mümkün görünmemektedir.

Belli bir bedel ortaya koyarak gerçekte sahip olunmayan bir varlığın fiyat hareketlerinden kazanç sağlama ya da eldeki meblağın kaybedilmesi esasına dayalı bu tür işlemler, İslam'da yasaklanan şans unsuruna bağlı olarak taraflardan birinin kazanıp diğerinin zarara uğradığı kumar türü işlemler kapsamında değerlendirilmeye de müsait görünmektedir.

Sonuç

Ortaklıklara ait paylar ya da diğer finansal türevler ve göstergeler üzerinde alım veya satım hakkı sunan varantlar sözleşme konusu itibarıyla bir hakkın satın alınmasını temsil etmektedir. Bu hak bir şirkete ait payların belirli bir fiyatla gerçek bir teslim-tesellüm üzerinden satın alınması şeklinde kullanılabilmesi gibi, pay veya diğer finansal türevler ya da endeks değerlerinde vadeye bağlı oluşan farkın yansıtılmasına dayalı olarak da düzenlenebilmektedir.

Belli bir varlığı mülk edinme hakkı veren fakat tek başına o varlık üzerinde herhangi bir mülkiyeti temsil etmeyen hakların alım satımına konu edilmesi âlimlerin cumhuri tarafından benimsenen görüşe göre caiz görülmemektedir. Malî piyasalarda işlem gören finansal varlıkları satın alma veya satma hakkının, dinen karşılığında bedel alınabilecek mal, menfaat veya malî bir hak olmadığı görüşü çoğu muasır fetva meclisleri tarafından da benimsenmiştir.

⁶⁰ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 2/8; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Ravdatü't-tâlibîn ve umdetü'l-müftîn* (Beirut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1412/1991), 3/501; Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtiḥ şerhu Mişkâti'l-mesâbih* (Beirut: Dâru'l-fikr, 1994/1414), 6/76-77.

Geçmişte bazı fakihler tarafından cevaz verilen, mülk edinmede öncelik sunan haklar karşılığında bedel alınabileceği görüşü, bir akar üzerinde sahip olunan mülkiyetteki öncelik hakkından feragat etme ya da bir mülk üzerindeki somut emeği temsil eden bir hakkın devri karşılığında alınacak bedeldir. Dolayısıyla sırf alım satım iradesini temsil eden bir hakkın alım satımı burada söz konusu değildir. Satın alma veya satma hakkı veren varantlarda karşılığında bedel alınan hak ise en başta satan kimsenin mülkiyetinde bulunan ve fikhî açısından mal değeri haiz kabul edilen bir hak olma özelliğine sahip değildir.

Varantların, sahip olduğu kaldıraç özelliği sebebiyle, gerçek değeri nispeten yüksek miktarda olan dayanak varlık ya da göstergelerin fiyat farkı üzerinden cüzi bir bedel karşılığında kazanç sağlamayı konu edinmesi ve dayanak varlıkların vadesinde alım satımı yerine işlemlerin çoğunlukla nakdî uzlaşı ile sonlandırılması İslam'ın ticaret ilkeleri ile bağdaşmamaktadır.

Netice olarak, belli finansal varlık veya göstergelerin alım ya da satım hakkını temsil eden varantlar İslam fikhî açısından, bağımsız olarak sözleşme konusu olup karşılığında bedel alınabilecek bir hakkı temsil etmemesi ve reel ticaretin ötesinde çoğunlukla fiyat hareketlerinden kazanç elde etme amacıyla başvurulan finansal işlemlerden oluşması yönüyle fikhden caiz görülebilecek nitelikte değildir.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

ıkar atışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar atışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- AAOIFI, Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions. *el-Meâyîru's-şer'iyye*. Riyad: Dârü'l-Meymân, 1437/2015.
- Adevî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed. *Hâşiyetü'l-Adevî alâ şerhi Kifâyeti't-tâlibi'r-rabbânî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994/1414.
- Adıgüzel, Burak. "Türk Sermaye Piyasasında Yeni Bir Sermaye Piyasası Aracı Olarak Varant", *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 14/3-4 (2010), 227-267.
- Ali el-Kârî, Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu Mişkâti'l-mesâbih*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994/1414.
- Babuşçu, Şenol – Hazar, Adalet. *Sermaye Piyasaları*. Ankara: Bankacılık Akademisi Yayınları, 2019.
- Buhûfî, Mansur b. Yûnus. *Keşşâfu'l-kınâ' 'an metni'l-İknâ'*. thk. Muḥammed Ḥasan İsmail. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Buhûfî, Mansur b. Yûnus. *Şerhu Müntehe'l-irâdât*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2000.
- BİST, Borsa İstanbul. Borsa Yatırım Fonları Varantlar ve Sertifikalar, https://www.borsaistanbul.com/files/Borsa_Yatirim_Fonlari_Varantlar_ve_Sertifikalar.pdf (Erişim: 19.12.2022)
- Chambers, Nurgül. *Türev Piyasalar*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 4. Basım, 2012.
- Darîr, Sıddîk Muhammed Emîn. "el-İhtiyârât". *MMFİ* 7/1 (1992).
- Demiral, Uğur. *Hisse Senedi Varantlarının Performansının Ölçülmesi ve İMKB'de Uygulama*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Din İşleri Yüksel Kurulu Başkanlığı". Erişim 2 Mart 2023. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/968/kapora-caiz-midir-alisveristen-vazgecilmesi-halinde-kaporanın-geri-verilmesi-gerekir-mi>
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Din İşleri Yüksel Kurulu Başkanlığı". Erişim 30 Ocak 2023. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/Karar/38631/opsiyon-sozlesmelerinin-hukmu-nedir>
- Emre, Zeynep. "Alternatif Bir Yatırım Aracı: Warrantlar", *Sermaye Piyasasında Gündem* 46 (2006), 16-25.
- Ezherî, Sâlih b. Abdüssemî. *es-Semeru'dânî şerhu Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî*. Beyrut: el-Mektebetü's-sekâfiyye, ts.
- Güney, Necmeddin. *40 Soruda Ortaklıklar*. İstanbul: İktisat Yayınları, 2020.
- Hacak, Hasan. *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Halîl, Ahmed b. Muhammed. *el-Eshüm ve's-senedât ve ahkâmuhâ fi'l-fikhi'l-İslâmî*. Suûd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1424/2003.
- Haron, Razali. "Gharar and Mispricing of Equity Warrants - Malaysian Evidence", *Islamic Banking and Finance Conference - 2014*. 1-13. http://irep.iium.edu.my/37242/1/Paper_ID_182_Razali_Haron_IREP.pdf
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî. *el-Kâfi fi fikhi ehli'l-Medîne*. thk. Muhammed el-Moritânî. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Riyâd el-Hadîse, 2. Basım, 1400/1980.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2. Basım, 1412/1992.

- İbn Müflih, Ebû İshâk Burhânüddîn İbrahim b. Muhammed. *el-Mübdî' şerhu'l-Mukni'*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997/1418.
- İbn Rüşd el-Ced, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *el-Beyân ve't-tahsil*. thk. Muhammed Haccî. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1988/1408.
- İbn Rüşd el-Hafîd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktasid*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1425/2004.
- Kadioğlu, Eyüp. "Varant". *Sermaye Piyasası Araçları*. ed. Şenol Babuşçu – Adalet Hazar. Ankara: Akademi Yayıncılık, 2021.
- Kallek, Cengiz. "Kaparo". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 5 Mart 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kaparo>
- el-Karârât ve'l-fetâva's-sâdire ani'l-Meclisi'l-Ûrubî*. by.: y.y, 2013.
- "Karâr bi-şe'ni'l-esvâki'l-mâliyye". *MMFİ* 7/1 (1992).
- Karacan, Ali İhsan – Karacan, Esra Erişir. *Sermaye Piyasası Araçları*. İstanbul: Legal Yayıncılık, 2021.
- Karârâtü ve tavsîyâtü Mecmai'l-fikhi'l-İslâmî ed-düvelî*. b.y.: y.y., 4. Basım, 1442/2021.
- Köksal, M. Oğuz. "Türev Sözleşmeler – Opsiyon". *Sermaye Piyasası Araçları*. ed. Şenol Babuşçu – Adalet Hazar. Ankara: Akademi Yayıncılık, 2021.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Merdâvî, Alâuddîn Ebû'l-Hasen Ali b. Süleyman b. Ahmed. *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hilâf*. thk. Muhammed Hamid el-Fikî. 12 Cilt. b.y.: y.y., 1375/1956.
- Mustafa es-Suyûtî. *Metâlibu üli'n-nühâ fi şerhi Gâyeti'l-müntehâ*. 6 Cilt. Dımaşk: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1415/1994.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *Ravdatü't-tâlibîn ve umdetü'l-müftîn*. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 3. Basım, 1412/1991.
- "Opsiyon Sözleşmelerinin hükmü nedir?" (Din İşleri Yüksek Kurulu'nun 15.09.2020 tarihli Fetvası), <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/Karar/38631/opsiyon-sozlesmelerinin-hukmu-nedir> (Erişim: 19.12.2022)
- Özkan, Aslı. "Sermaye Piyasamızda Yeni Bir Enstrüman: Varant", *Sermaye Piyasasında Gündem* 67 (2008), 21-25.
- Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb. *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Senhûrî, Abdürrezzâk Ahmed. *Mesâdiru'l-hak fi'l-fikhi'l-İslâmî*. 6 Cilt. Beyrut: Menşûratü'l-Halebi'l-Hukûkiyye, 2. Basım, 1998.
- Shariyah Review Bureau, "Are Turbo Warrants Adaptable Under Shariah Architecture?". 2020. <https://shariyah.net/wp-content/uploads/2021/06/Are-Turbo-Warrants-adaptable-under-Shariah-Architecture.pdf>
- Süğdî, Ebu'l-Hasen Ali b. El-Hüseyn b. Muhammed. *en-Nütef fi'l-fetâvâ*. thk. Selahaddin en-Nâhî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1404/1984.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Hatîb. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meânî elfâzi'l-Minhâc*. thk. Ali Muhammed Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.
- VYKST, Varantlar ve Yatırım Kuruluşu Sertifikaları Tebliği. *Resmî Gazete* 28761 (10 Eylül 2013). Erişim: 14 Şubat 2023. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/09/20130910-28.htm>

Zekeriyyâ el-Ensârî, Zekeriyyâ b. Muhammed b. Zekeriyyâ el-Ensârî. *Esne'l-metâlib fî şerhi Ravdi't-tâlib*. 4 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.

The Importance of Psychology of Different Groups in Economics from A Religious Perspective

Araştırma
Makalesi
Research
Article

Ahmet EFE

Dr. CISA, CRISC; PMP, Kıdemli Denetçi, Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Federasyonu (IFRC)
Dr., Senior Field Auditor, International Federation of Red Cross and Red Crescent, ESSN Audit Department
Ankara, Türkiye
✉ icsicag@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-2691-7517>

Yazar
Author

Efe, Ahmet. "The Importance of Psychology of Different Groups in Economics from A Religious Perspective". *Tevilat* 4/1 (Haziran 2023), 45-76.
 <https://doi.org/10.53352/tevilat.1267316>

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 18.03.2023 ISSN: 2687-4849 e-ISSN: 2757-654X
Accepted / Kabul Tarihi: 25.05.2023 www.tevilat.com

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yayıncı/Published by: Selçuk University, Faculty of Islamic Studies/ Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.

Bilgi
Info

The Importance of Psychology of Different Groups in Economics from A Religious Perspective

The old parts of the political economy reveal that leading figures such as Ibn Khaldun, Weber, Bacon, Hobbes, and Smith were not apostles of pure economic rationality and a materialistic mindset. While most of these thinkers plausibly endorsed "rationality" in the context of social and cultural realities, they were also aware of the systematic irrationality of cognitive biases that were later "discovered" by contemporary behavioral economists. We are trying to answer the question, "Is there a discrepancy or non-complacency in rationality understanding of economic decisions based on differing needs of economic agents from a religious perspective?". So, based on assumptions that religion, economics, and psychology are affecting each other, it is argued that a well-defined hypothesis and assumptions on the relationship between psychology and economic behaviors need to be cleared in at least three aspects: first, "identifying key factors that influence mood"; second "exploring the relationship between behavior, faith, and psychology"; and third "considering the possible effects of psychology, faith, and behaviors of different groups of people on economic decisions." A set of reasonable suggestions for policymakers is going to be produced in this direction.

Keywords: Behavioral Economics, Psychology of Economics, Islamic Economics, Differentiation of Needs.

Abstract

46

Tevilat 4/1 (2023)

İktisatta Farklı Grupların Psikolojisinin Dini Açından Önemi

Ekonomi politigin eski bölümleri, İbn Haldun, Weber, Bacon, Hobbes ve Smith gibi önde gelen isimlerin saf ekonomik akılcılığın ve materyalist bir zihniyetin havarileri olmadığını ortaya koyuyor. Bu düşünürlerin çoğu, sosyal ve kültürel gerçeklikler bağlamında makul bir şekilde "akılcılığı" onaylarken, daha sonra çağdaş davranışsal iktisatçılar tarafından "keşfedilen" bilişsel önyargıların sistematik akıldışılığının da farkındaydılar. Bu çalışmada "İktisadi aktörlerin farklılaşan ihtiyaçlarına dayalı ekonomik kararların dini bir bakış açısıyla rasyonellik anlayışında bir tutarsızlık veya kayıtsızlık var mı?" sorusuna cevap vermeye çalışılmaktadır. Bu nedenle, din, ekonomi ve psikolojinin birbirini etkilediği varsayımlarına dayanarak, psikoloji ve ekonomik davranışlar arasındaki ilişkiye dair iyi tanımlanmış bir hipotez ve varsayımların en az üç açıdan açıklığa kavuşturulması gerektiği ileri sürülmektedir: birincisi, "ruh halini etkileyen anahtar faktörlerin belirlenmesi", ikincisi "davranış, inanç ve psikoloji arasındaki ilişkiyi keşfetmek"; üçüncüsü ise "farklı insan gruplarının psikoloji, inanç ve davranışlarının ekonomik kararlar üzerindeki olası etkilerinin dikkate alınması". Bu doğrultuda politika yapımcılar için bir dizi makul öneri üretilecektir.

Anahtar Kelimeler: Davranışsal İktisat, İktisat Psikolojisi, İslam İktisadı, İhtiyaçların Farklılaşması.

Özet

Introduction

Examining and explaining individual behaviors is so old that it goes back to the years before Christ. The thoughts of philosophers such as Aristotle and Plato, who are known to have lived in 300 BC, to explain individual and social behaviors have survived today¹. The goal of economic activities to meet human needs has brought human psychology to the stage from which the science of economic psychology was born. On the one hand, needs show a continuously increasing nature due to the rise of the population and diversification of services and products proposed by market promotions. It is known that societies with material resources can achieve positive results only because they have sufficient diligence and rationality in their attitudes and behaviors. Unfair distribution of income and government failures cause economic and social crises with cyclical periods in which different kinds of psychological triggers and behavioral patterns are formed.

The integration of economic and psychological principles has provided an avenue for the pursuit of alternative objectives, distinct from the traditional goal of "maximizing income," such as the cultivation of "intellectual powers." In affluent contexts, individuals refraining from the relentless pursuit of wealth accumulation and instead redirecting resources towards those in need can yield more favorable outcomes. According to Pierre Louis Reynaud, this represents the fundamental aim of economic psychology, whereby the concept of fortune becomes intertwined with the welfare of individuals. Reynaud, a Western economist, contends that the capitalist system is incapable of maintaining societal equilibrium. Embracing the notion of relinquishing material opportunities and directing wealth towards those less fortunate emerges as a commendable proposition for fostering a balanced community, aligning with the principles advocated by Islamic economics concerning Zakat economies.

¹ Mendeş P. İ. & Dönmez T. A. "Davranış Teorilerinin Bireysel, Sosyal ve Normatif Açından Kavramlaştırılması: BSN Davranış Modeli Önerisi" (29, 85, 127-186).

When the history of economics is examined, it is seen that this science, which studies the relations between man and wealth, tends towards material issues more than necessary and often neglects the humanistic, psychological, and spiritual elements, which are the basic unit of microeconomics and human psychology. The first and last goal of economic activities is to meet people's needs and increase their happiness. In other words, the driving force that creates economic activities is the temporary needs of people. The frequent result is that people and societies are restless and unhappy, seeking a sense of eternity mood as all their beloveds depart and leave unexpectedly in this temporary examination land.

Neglecting the psychological needs of different groups, particularly children, young people, the poor, and the elderly, can have severe consequences for both their mental and physical well-being. By considering the psychological factors that influence economic decision-making and the impact of these factors on different groups, policymakers can develop more effective policies that address the needs of these vulnerable populations and promote overall human happiness and well-being. Based on risk assessments over the information obtained from the literature review, the following research assumptions are formulated:

1. Human psychology plays a critical role in economic decision-making and should be integrated into economic theory and policy.
2. Different groups, particularly children, young people, the poor, and the elderly, have unique psychological needs that must be considered in economic policy.
3. Material development alone cannot provide human happiness; afterlife aspirations and psychological well-being are essential components of human happiness.
4. Neglecting the psychological needs of different groups can have severe consequences for their mental and physical well-being.

Based on the research assumptions, the following research hypothesis is proposed: Incorporating human psychology into economic theory and policy, particularly by considering the unique

psychological needs of different groups such as children, young people, the poor, and the elderly, will lead to more effective policies that promote overall human happiness and well-being, both in this life and the afterlife. The study is limited to usage of mind-set and perspectives in the Risale-i Nur Collection.

Numerous scholarly publications are available on the subject matter under consideration. A search conducted on the Google Scholar database using the terms "economics and psychology" yielded over 3 million articles. Similarly, the search combination "economics and religion" resulted in over 2.5 million articles, while "psychology and religion" yielded more than 2.3 million articles. However, when conducting a search specific to our research focus, a total of 367,000 articles were found, with one of them identified through the allintitle function of the Scholar database. Given the absence of any existing literature addressing the differentiation of the needs of economic agents within the intersection of economics and psychology from an Islamic perspective, it is posited that this study will contribute significant value to the field.

Our research employs theoretical and conceptual multidisciplinary analytical methods at the intersection of economics, psychology, and religion, drawing on the arguments presented in the Risale-i Nur Collection by Bediuzzaman Said Nursi. The primary emphasis of this study lies in highlighting the critical importance of human psychology in economic relations and challenging the notion that material development alone is insufficient to ensure human happiness or address genuine needs. Accordingly, an evaluation is conducted on the psychology of various demographic groups such as children, young individuals, the impoverished, and the elderly, considering both worldly and afterlife aspects. Subsequently, a critique of 21st-century economic psychology is presented, leading to discussions on the pivotal role of human psychology in economics, an examination of key actors' psychology from a religious perspective, and concluding remarks.

1. Theoretical Background and the Research Problem

Economics is a field that concerns the study of how individuals, businesses, and societies allocate resources to satisfy their wants

and needs. It is a discipline that typically assumes rational and self-interested decision-making by individuals, with the primary goal of maximizing their utility or profit. However, the importance of human psychology in economics cannot be overstated.

1.1. Theoretical Background

This essay aims to discuss the critical importance of human psychology in economics, drawing on rational expectations, public choice, behavioral economics, and Islamic economics theories.

Rational Expectations Theory:

Rational expectations theory assumes that people make decisions based on all available information, including information about the likely future consequences of their actions². This theory argues that individuals form expectations about future events and adjust their behavior accordingly. For example, if people expect prices to rise in the future, they may buy goods and services now to avoid paying higher prices later. Rational expectations theory highlights the importance of psychology in economic decision-making, as individuals' expectations about future events are often shaped by their beliefs, attitudes, and perceptions.

Public Choice Theory:

Public choice theory emphasizes that individuals' behavior is not just guided by economic incentives but also influenced by their personal preferences and goals³. This theory argues that politicians and bureaucrats are also subject to the same psychological biases and self-interest as ordinary citizens, and thus, they may not always act in the public interest. Public choice theory highlights the importance of psychology in understanding the behavior of policymakers and public officials.

² Mankiw, N. G. "Principles of economics. Cengage Learning."

³ Buchanan, J. M., & Tullock, G. "The calculus of consent: Logical foundations of constitutional democracy."

Behavioral Economics:

Behavioral economics is a relatively new field that integrates insights from psychology into economic analysis⁴. This theory argues that people often do not behave rationally, but rather they are influenced by cognitive biases and heuristics that can lead to systematic errors in decision-making. For example, people may exhibit a tendency to overvalue the present and undervalue the future, a phenomenon known as hyperbolic discounting. Behavioral economics highlights the importance of psychology in economic decision-making and suggests that policymakers should design policies that take into account people's cognitive biases and heuristics.

Islamic Economics:

Islamic economics is a system of economic thought based on the principles of Islamic law (Shariah). Islamic economics emphasizes the importance of ethical and moral considerations in economic decision-making⁵. This theory argues that human psychology plays a critical role in shaping economic behavior, as individuals are often guided by their beliefs, values, and religious convictions. Islamic economics highlights the importance of psychology in economic decision-making and suggests that economic systems should be designed to promote social justice and ethical conduct.

1.2. Problem Statement

Rational expectations theory assumes that individuals make decisions based on rational expectations of future events^{6,7}. Public choice theory, on the other hand, recognizes the role of self-interest and incentives in economic decision-making but also acknowledges the influence of psychological factors such as cognitive biases⁸.

⁴ Thaler, R. H., & Sunstein, C. R. "Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness." 183-206.

⁵ Kuran, T. "Islamic economics and the Islamic subeconomy" (251-273).

⁶ Muth, J. F. "Rational expectations and the theory of price movements" (315-335).

⁷ Thaler, R. H., & Sunstein, C. R. *ibid*.

⁸ Buchanan, J. M., & Tullock, G. "The calculus of consent: Logical foundations of constitutional democracy."

Behavioral economics, which incorporates insights from psychology, has further demonstrated the impact of factors such as social norms, framing, and heuristics on economic decision-making⁹. Finally, Islamic economics, based on Islamic principles, emphasizes the importance of human psychology in economic decision-making, particularly with regard to issues such as ethics, morality, and social justice¹⁰.

Therefore, this study aims to examine the critical importance of human psychology in economics using rational expectations, public choice, behavioral economics, and Islamic economics theories. The study will make a risk assessment, review relevant literature, analyze the strengths and weaknesses of each theory, and explore the implications of these theories for economic policy and decision-making. Ultimately, the study aims to provide a comprehensive understanding of the role of human psychology in economics, and to highlight the need for greater integration of psychological factors into economic theory and policy.

2. Risk Assessment

Psychology plays a critical role in economic relations, particularly in meeting the needs of children, young people, the poor, and the elderly. As such, it is important to conduct a risk analysis of the impact of psychology on economic relations, considering the worldly and hereafter life of these groups.

The assertion that material development alone cannot provide human happiness has been discussed extensively in the literature. According to a study,¹¹ there is a strong positive correlation between income and happiness, but this relationship weakens as income levels increase. They argue that beyond a certain income threshold, further material development does not contribute significantly to human happiness. Furthermore, the pursuit of

⁹ Kahneman, D., & Tversky, A. "Prospect theory: An analysis of decision under risk." 263-291..

¹⁰ Chapra, M. U. "The Islamic vision of development in the light of Maqasid al-Shariah."

¹¹ Kahneman, D., & Deaton, A. High income improves evaluation of life but not emotional well-being. 16489-16493.

material wealth can lead to negative consequences such as reduced social connections, increased stress, and decreased well-being¹².

In addition to material development, humans also have afterlife aspirations, which refer to beliefs and values that extend beyond this life. According to a study¹³, afterlife aspirations can provide a sense of purpose and meaning in life, which is an essential component of human happiness. A Research has shown that individuals who prioritize afterlife aspirations over material wealth tend to have higher levels of well-being¹⁴.

The critical importance of human psychology in economic relations is often overlooked in the pursuit of material development. According to another study¹⁵, economic policies that prioritize economic growth over human well-being can lead to negative consequences such as decreased social connections, increased stress, and reduced happiness. Furthermore, economic policies that fail to consider afterlife aspirations can result in a lack of purpose and meaning in life, which can negatively impact human happiness.

We analyze here the risks associated with neglecting the psychological needs of children, young people, the poor, and the elderly in the context of considering worldly and hereafter life.

2.1. Risks of Neglecting the Psychological Needs of Children:

Neglecting the psychological needs of children can have severe consequences. According to a study by the World Health Organization, children who experience neglect or abuse are at a higher risk of developing mental health problems such as depression, anxiety, and post-traumatic stress disorder (PTSD). Neglecting the psychological needs of children can also lead to poor

¹² Kasser, T. The high price of materialism.

¹³ Diener, E., & Seligman, M. E. Beyond money: Toward an economy of well-being. 1-31.

¹⁴ Steger, M. F., Frazier, P., Oishi, S., & Kaler, M. (2006). The meaning in life questionnaire: Assessing the presence of and search for meaning in life. *Journal of Counseling Psychology*, 53(1), 80-93

¹⁵ Oishi, S., & Diener, E. (2014). Can and should happiness be a policy goal? Policy Insights from the Behavioral and Brain Sciences, 1(1), 195-203.

academic performance, behavioral problems, and substance abuse¹⁶.

2.2. Risks of Neglecting the Psychological Needs of Young People:

Neglecting the psychological needs of young people can also have severe consequences. Young people who experience neglect or abuse are at a higher risk of developing mental health problems such as depression, anxiety, and suicidal ideation. Neglecting the psychological needs of young people can also lead to poor academic performance, behavioral problems, and substance abuse¹⁷.

2.3. Risks of Neglecting the Psychological Needs of the Poor:

Neglecting the psychological needs of the poor can have severe consequences. Poverty is associated with a range of psychological problems, including depression, anxiety, and low self-esteem. Neglecting the psychological needs of the poor can also lead to a range of physical health problems, including cardiovascular disease, obesity, and diabetes¹⁸.

2.4. Risks of Neglecting the Psychological Needs of the Elderly:

Neglecting the psychological needs of the elderly can have severe consequences. The elderly is at a higher risk of developing mental health problems such as depression, anxiety, and cognitive decline. Neglecting the psychological needs of the elderly can also lead to social isolation, poor physical health, and a lower quality of life¹⁹.

3. The Critical Importance of Human Psychology in Economics

¹⁶ Chen, E., Miller, G.E., Kobor, M.S., Cole, S.W., 2011. Maternal warmth buffers the effects of low early-life socioeconomic status on pro-inflammatory signaling in adulthood. *Mol. Psychiatry* 16, 729–737

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ Adler, N. E., & Stewart, J. Health disparities across the lifespan: meaning, methods, and mechanisms., 5-23.

¹⁹ Beekman, A. T, et al., Major and minor depression in later life: a study of prevalence and risk factors. 65-75.

Human mood, perceptions, emotions, and feelings are affected by the environment and living entities that affect the environment. Economics is also a social science based on humans in terms of examining the economic preferences of individuals. Policymakers are unlikely to invest the time in translating behavioral research into its policy implications. Consequently, researchers interested in influencing public policy must support the substantial effort and direct that effort differently from standard research practices²⁰. Even good performance and success of organizations in an economy are closely related to the satisfaction level of their employees due to the importance of psychological conditions. Employee satisfaction is a critical factor for the success of organizations, and it is considered necessary that managers act within the framework of ethical principles in their relations with their employees. Employees will accept organizational ethics, structured within ethical principles, as ethical behaviors and perceive them through their role model managers²¹.

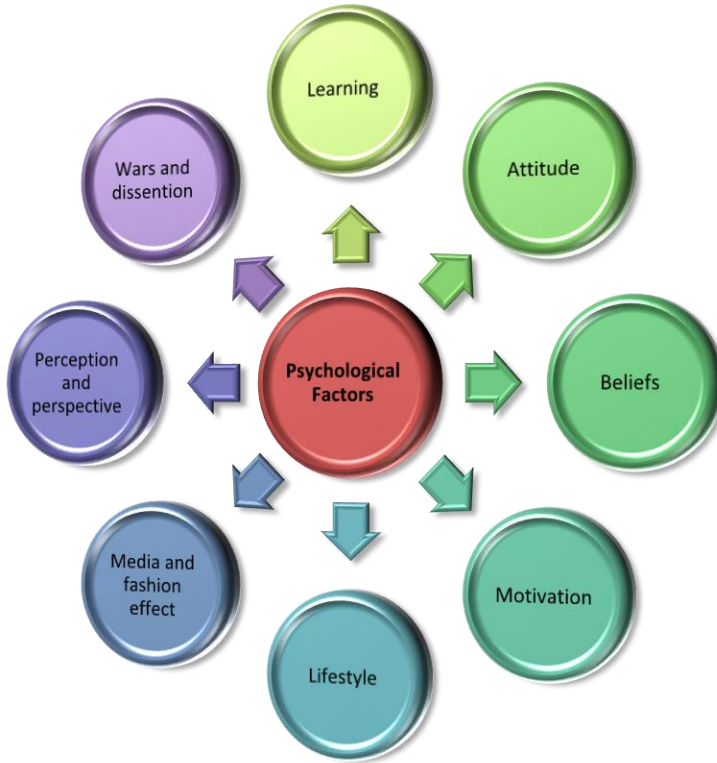
Economics develops similarly to natural sciences; it seeks the real work of nature, as asserted by Ibn Khaldun. Undoubtedly, this is an endless struggle, and the previous practices are always extracted with new theories, such as Karl Popper's theory of falsifiability²². Technological changes also occur, affecting both the per capita income and the gross domestic product in the economy²³. Social and political developments, migrations, wars, famines, viral disasters, pandemics, or population explosions cause behavioral changes. Regulations in the field of law also cause changes in the economy. Creating an environment of trust for entrepreneurs and investors whose rights are protected is one of the most critical issues in economic policies.

²⁰ Amir, O., Ariely, D., Cooke, A. et al. Psychology, Behavioral Economics, and Public Policy. 443-454

²¹ Kaya, C. & Zaim, H. İslâmî Değerlerin Çalışan Memnuniyetine Etkisi: Bir Katılım Bankası Uygulaması ., 58-86 .

²² Helfenbein K. G., DeSalle R. Falsifications and corroborations: Karl Popper's influence on systematics, Pages 271-280.

²³ Dorfman, R. "Thomas Robert Malthus and David Ricardo. 153-164.

Figure 1. Psychological elements that affect economic decisions

Source: Developed by the author.

As depicted in figure 1, psychological factors affect many variables while the variables are also affecting the human psychology. People cannot always make the correct calculations when making decisions, but they can be irrational in some cases. They not only pay attention to their earnings but also others' earnings. For example, one may prefer a lesser one but a fair distribution to an unjust distribution, which makes him more successful. We are experiencing auto-control problems in our decisions about the future, and we cannot comply with our choices today.

4. Psychology of Key Actors from A Religious Perspective

From a celestial and devout perspective, people would lose their rationality by allocating their resources to all material possessions that can only accompany them until death, which is not so distant. According to a study²⁴, empirical evidence reveals that:

- Religiosity is associated with the same set of existential, epistemic, and relational needs.
- Religiosity is associated with the endorsement of the belief in a just world, work ethic, fair market ideology, opposition to equality, right-wing authoritarianism, political conservatism, and other system-justifying belief systems; and
- Religious ideology appears to serve the palliative function of making people happier or more satisfied with the way things are.

The human being was created as the most perfect being (fi ahsanu taqwim) having the most complex structure in need of many diverse things. He is far from the arbitrariness of knowing everything, though his mind is given to him as an indispensable great value. Because of this feature, the Supreme Creator has sent books via Revelation to the Prophets as the sole guidance containing the fundamental principles applied in different periods since the beginning of humanity. It is expected that the Creator, who creates humans and gives them human qualities, knows his needs up to the most delicate point, and that is what is according to His natural laws. Nevertheless, there are endless needs and desires of humans and problems that seem to be unresolved without divine grace, compassion, and power. The Prophets teach humans to live by Divine standards to deserve eternal happiness and bliss. While living in this world encourages people to have good relationships with themselves, family, and the society they live in, thereby having a peaceful life and not forgetting their real life after death. Therefore, they suggest the keys to best solving the problems in everyday life, which are likely to happen to every person.

²⁴ Jost, J. T., et al, Belief in a just God (and a just society): A system justification perspective on religious ideology. 56–81.

Figure 2. Psychology of different groups as a determinant factor of faith, perception, culture, and the environmental conditions

Everyone busy with the true Revelation from the beginning to the present has sought answers to people's questions and tried to find solutions. However, as the true Revelation is a universal book explaining the talismans of the universe, it should be reconsidered, analyzed, and interpreted according to the needs of the people in the relative contemporary period. So we need to focus on the solutions that can be brought to the psychological condition of children, young people, and older people who form the layers of social life and try to see how distorted psychology of different ages can affect the social and psychological life people:

4.1. Children Psychology

Unfortunately, children are used even as actors in commercials in order to increase consumption in a materialistic mood, contrary to religion and ethical principles, by being shown as "very harmless" or "thrilling". In addition, the psychology of consuming and gaining status through showing off is instilled in children from an early age, sometimes presented as an icon. In the advertisements examined, it is seen that the advertisers do not take into account their social responsibilities to a large extent, but they successfully implement the functions of entertainment, perception shaping, brainwashing, and attracting attention. The elements that make up the social environment also have an impact on children's exposure to advertisements which can target both cultural behavior and economic preferences. Social learning theories consider the socialization of the individual as a result of environmental factors rather than internal biopsychological processes, and particularly emphasize the resources that influence socialization²⁵.

It is a big contrast to a modern society in which death is viewed as taboo, discussion of it is regarded as morbid, and children are excluded with the presumption and pretext that it would be "*too much*" for them. They are then sent off to relatives, often to the accompaniment of some unconvincing lie that "*mother has gone on a long trip*" or other unbelievable stories. The child senses that something is wrong. His distrust of adults will only grow if other relatives add new variations to the story, avoid his questions or suspicions, and shower him with gifts to substitute for a loss he is not permitted to deal with. Sooner or later, the child will become aware of the changed family situation and, according to his age and personality, will suffer unresolved grief with which he has no coping. For him, the episode is a mysterious and frightening experience of untrustworthy grownups, which can only be traumatic²⁶.

²⁵ Karaoğlu, S. & Basfirinci, C. Okul Öncesi Çocuklarda Reklâmın Satın Alma Davranışı Üzerindeki Etkileri., 77-96 .

²⁶ Kübler-Ross, E.. *On Death and Dying*.

Children are susceptible to the events around them because they have a tender structure and cannot grasp the insides of the events in detail. Events such as a deadly incident, losing their parents or relatives, and suddenly being buried in the ground in front of their closest friends cause irreparable wounds in the delicate souls of children, cause spiritual depression, and lead to psychological trauma. The children who make up almost half of humanity can only withstand the death that appears to them as terrifying and sorrowful with the idea of Paradise. Hence, they can find powerful strength consolation in their fragile and gentle bodies and the extreme temperament of souls who cry. They can find hope in Heaven and live within legitimate boundaries. For example, with the idea of Paradise: *'My little brother or friend is dead. He became a bird of Paradise. He travels in Paradise and lives better than us'* ²⁷. Therefore, without a proper faith in the hereafter, economic relationships can be negatively impacted by materialistic tendencies, particularly in the exploitation of children for consumption purposes. Moreover, the taboo nature of death in modern society and the avoidance of discussing it with children can lead to mistrust, confusion, and unresolved grief. On the other hand, a belief in the hereafter can offer children consolation, allowing them to find hope, cope with loss, and live within legitimate boundaries.

4.2. Youth Psychology

Over the last decade, "youth" has become increasingly central to policy, development, media and public debates and conflicts across the world - whether as an ideological symbol, social category or political actor²⁸. Globalization has led to increasing cultural and religious diversity in cities worldwide. What are the implications for young people growing up in these settings? How do they develop their religious identities, and what roles do

²⁷ Nursi, B.S., *The Words*.

²⁸ Sukarieh, M., & Tannock, S. Youth Rising? The Politics of Youth in the Global Economy

families, friends and peers, teachers, religious leaders, and broader cultural influences play in the process²⁹?

Dr. Henry Link, in his book "*Return to Religion*," evaluates the results of 15,321 women and men as Chief of the Psychology Research Department in the USA and the development of the practice of the 73,226 psychology tests as such: "*Personality and character in people who believe in a religion and continue to the shrines are more robust and superior to those who do not go to the temple.*"³⁰. One of the famous psychiatrists, Dr. Carl Jung, writes in his book "*Modern Man in Search of Soul*": "*Patients from all over the world have applied to me in the last thirty years. People who have passed the age of thirty-five were ill because they lost their religious beliefs. They did not view life in terms of religion and did not act like their religious friends. They would not have recovered completely without regaining their religious beliefs.*" Again in the USA, 100 doctors commit suicide every year, and according to the World Health Organization and the United Nations publication, there were 22,477 suicide cases in Japan in 1955. According to the statistics, there are 20 thousand suicides in Sweden per year. However, in Egypt, which is conservative according to them, although the level of welfare is low, the rate of suicide is five per 10 million. It is five in 10 thousand in Japan³¹. The increase in serious crimes in the USA increased by 144% between 1960 and 1970. The number of severe criminals per 1000 people is 78.5 in Sweden; 64.5 in Denmark, 41.2 in the USA; 34.6 in France. There is a significant increase in crime rates in communities where belief is weak, and religion is not practical. Because of the disbelief, people are losing themselves to drugs in comfort. They want to be satisfied with it, reach peace, and find happiness. Perhaps they are temporarily distanced from several confusing questions³².

Young people who are not cared for in the local area, some responsibilities are not explained, and a sense of adequate religion

²⁹ Madge, N., Hemming, P., & Stenson, K. *Youth On Religion*

³⁰ Link, H. C. *The Possibilities of Religious Education*. 94–102.

³¹ Tøllefsen, I.M., Hem, E. & Ekeberg, Ø. The reliability of suicide statistics: a systematic review. 9

³² Kempen A. Crime statistics 2018/2019

is not infused into their hearts are bombs ready to explode in society who are called the crazy youth of Z generation. The idea of Hell alone stops their extremely violent feelings, excessive exquisite and wickedness, rape, persecution, destruction of the poor and weak and ensures a good continuation of social life. Otherwise, if there is no worry about Hell, then the drunken young man will act on the pedestal of rule for the powerful.

The transition from youth to old age and ultimately to death is an inevitable process, comparable to the cyclical nature of seasons where summer gives way to winter and daytime gradually transforms into evening and night. It is beyond doubt that the fleeting stages of youth and adolescence will soon come to an end. From an economic perspective, one's virtuous and righteous conduct during their dignified yet transient youth holds immense significance within the framework of societal norms. The celestial mandates found in various religious texts, such as the Torah, Gospel, Bible, and Quran, unanimously bear witness to the prospect of attaining eternal and natural youth for those who adorn their youthful years with virtue and good deeds. Conversely, venturing down a misguided path and squandering the precious gift of youth carries severe consequences. Apart from the worldly tribulations and hardships that ensue, individuals may face eternal damnation in the fires of hell for countless years. Furthermore, the abuse of youthful vigor often leads individuals down a treacherous road, resulting in illnesses that necessitate hospitalization, entanglement in the snares and miseries of prisons, or ultimately finding solace in the sorrowful confines of the graveyard. To comprehend the realities of these outcomes, one need only seek the firsthand experiences of hospitals, prisons, taverns, and cemeteries, where tales of woe, lamentation, and sadness abound as a consequence of illicit indulgences during youth. However, by prioritizing acts of charitable significance, individuals can secure a radiant and authentic youth in the hereafter. Navigating the youthful phase in the right direction holds the promise of divine blessings, an assurance explicitly conveyed by the Quran and other celestial scriptures through their unequivocal verses. This undeniable truth stems from the expansive realm of permissible joys and delights,

wherein one hour of indulgence in forbidden pleasures may lead to a decade-long confinement within the walls of prison. Therefore, in gratitude for the blessings of youth, it is imperative to preserve and allocate this delightful endowment with virtuous restraint³³.

4.3. The Poors' and Elders' Psychology

The phase of old age represents a vulnerable period during which bodily organs gradually experience a decline in their functional capacities, rendering individuals incapable of fulfilling their basic needs. Consequently, they are often entrusted to nursing homes by their children, who hold the greatest influence and significance in their lives. From an economic standpoint, this phenomenon warrants attention as it impacts various aspects of society, such as the allocation of resources towards elder care facilities. Scientific research indicates that the extent to which individuals hold a "belief in life after death" serves as a potent and distinguishing predictor of their overall well-being and ideological orientation. This finding implies that considering the economic implications of supporting and fostering such beliefs among the elderly is a pertinent aspect to be examined³⁴.

It is crucial to acknowledge that entertainment mediums such as theater or cinema, while enjoyable, do not effectively alleviate the deep-seated fears surrounding death and mortality that afflict older individuals. The sole remedy for this fear lies in imparting the understanding that the grave does not signify eternal extinction. One of the primary challenges faced by the elderly is the perception of being burdensome to their caregivers and the consequent feelings of dependency. This perception has far-reaching implications in terms of social dynamics and economic considerations, as it can contribute to negative attitudes and neglect towards the elderly. However, a solution arises when the children and friends of older individuals demonstrate genuine affection and sincere respect towards them, fueled by their belief in a divine grace ordained for the elderly. Such an approach fosters a

³³ Nursi, B.S., *The Words*.

³⁴ Steinitz, L. Y. Religiosity, Well-Being, and Weltanschauung among the Elderly, 60-67.

harmonious connection and instills a sense of contentment within the souls of the elderly, which holds significance from both a social and economic standpoint. Therefore, comprehending the economic dimensions surrounding the elderly population, particularly during the vulnerable stage of old age, is essential. Recognizing the impact of beliefs in life after death on well-being and ideology can inform policies and initiatives aimed at promoting the overall welfare of older individuals. Moreover, fostering an environment where older individuals are regarded with affection and respect, driven by their belief in divine grace, has the potential to improve their quality of life and enhance societal dynamics in an economically meaningful manner.

4.4. Economic Agent's Psychology

The intersection of psychology and cultural studies holds significant potential for advancing our understanding of the psychological mechanisms underlying cultural transformation and redefining the human position within the natural realm. Within the capitalist paradigm, characterized by a cycle of consumption, waste, and production, entrepreneurial actors have inadvertently reduced humanity to insatiable beings driven solely by acquisitiveness and materialistic desires. This manipulation of consumer behavior, targeting the vast majority of individuals comprising society, has resulted in a unidimensional existence devoid of spiritual essence.

Nevertheless, this freedom has turned into "*let them rob them*" at every opportunity that "*greed*" fell prey. Crises caused by capitalism have been and are happening as an inevitable result of uncontrolled ambition. "The Nobel Prize-winning French academician Prof. Thomas Piketty says that the Western economy is based on the search for "*how to increase profits.*" The economy is growing, but income goes disproportionately to the rich strata. So much so that 1 percent of the population had gotten 50³⁵ percent of

³⁵ According to Wikipedia, the Federal Reserve data indicates that as of Q4 2021, the top 1% of households in the United States held 32.3% of the country's wealth, while the bottom 50% held 2.6%.

the wealth and as a result, the US-centered 2008 crisis becomes inevitable in this environment³⁶.

In a work he wrote under the name of "Lemaat" in 1921, Bediuzzaman said: "*Labor struggle with a capital*" as an answer to the question of the most critical social problem in the world. Even considering the newly experienced 1917 October Revolution, he said that the struggle between labor and capital would turn into a humanitarian crisis of "revolutionary" dimensions if no solution could be found. In the relationship between labor and capital, he made his choice in favor of labor, saying "*labor is essential*" based on the verse of the Quran that puts work above. He even pointed to the drawbacks of making wealth a means of "domination" by saying, "*wealth cannot be gathered in cruel hands to humanity.*" To end the labor-capital conflict, "*Is there no way to reconcile the two?*" He answered the question in two ways. As a first condition, he brought the "*zakat*," an influential social justice institution of Islam, on the agenda and ascribed a universal solution mission. He saw the prohibition of usury, "*riba*," as the second effective solution (Nursi, 1960). Considering fresh examples of how people and institutions, even the finances of many countries, are bogged down due to the interest burden and the bankruptcy of public finance in many states, the meaning and importance of these words will be better understood. If the laws enacted by governments do not comply with the predictions of science, wisdom, and nature, and if sanctions do not enforce them, they cannot be effective. Besides their suitability for wisdom, the positive results of legal regulations depend on the spiritual voluntary participation and acceptance of society. It is necessary to establish an "*aid bridge*" to close the injustice in the income distribution to the low-income people by transferring "*resources*." Implementing social assistance through law is an undoubted solution. However, the power of law alone is not a sufficient instrument in ensuring income justice.

Drawing attention to the disparity of zakat in this particular context, Bediuzzaman elucidates the significance of the hadith stating "Zakat is the bridge of Islam." Employing the subsequent

³⁶ Piketty, T. *Capital in the Twenty-First Century*.

expressions, he asserts that Muslims assist one another exclusively by traversing the zakat bridge. Zakat, as the means of aid, establishes order and harmony within the community of individuals. The well-being of societies hinges upon solidarity, functioning as a deterrent, remedy, and assistance in averting the adversities stemming from uprisings, revolutions, and conflicts that impede human progress. Consequently, the Islamic regulation of social justice extends beyond mere financial sanctions, necessitating a human-centered dimension grounded in compassion and voluntary participation in aid. A solidarity forecast rooted in faith exerts an influence predicated on "consent," surpassing the "coercive" sanctions enforced by the law. This profound disparity between the two aid forecasts holds an undeniable and potent sway. The consent-based connection attributed by Bediuzzaman to faith-based zakat, encapsulated by the notion of "solidarity," serves as the "remedy for the disasters of rebellion and revolution" that humanity has encountered. Bediuzzaman deems such cooperation imperative not only for Muslims but for all of humanity. The statement "If people desire righteousness, if they cherish their lives, they ought to relinquish zakat and abolish interest" unequivocally emphasizes this perspective. He highlights the intensity of class conflicts, which give rise to revolutions, and endeavors to implement measures that he deems efficacious. Sincerity (*ikhlas*), as a psychological state, assumes paramount importance as the foremost principle, the most formidable strength, the most acceptable intercessor, the most succinct support, the swiftest path to truth, the most cherished spiritual prayer, the most miraculous occasion, the highest caliber, and the purest embodiment. It encompasses profound connotations akin to worship, constituting a foundational concept. In times of economic or social tribulations, "sincerity" emerges as a savior. Naturally, the economic preferences, consumption patterns, and investment decisions of a Muslim practicing "Ihlas" will diverge accordingly. In essence, the essence of "sincerity" encompasses all material and spiritual accomplishments.

Certain fundamental concepts have a profound impact on human psychology and overall satisfaction. These concepts hold significant importance as they influence the mode of production, consumption patterns, income distribution, and overall economic dynamics. From a psychological perspective, these concepts are instrumental in shaping individuals' beliefs, contentment, and behavioral patterns. Furthermore, they have notable economic implications, highlighting their relevance to economic systems.

One such concept relates to the principles of prudence and satisfaction, which discourage wastefulness, gluttonous consumption, and engagement in activities that cause spiritual and physical harm. These principles emphasize the psychological and economic consequences of such behaviors. For instance, Islamic teachings include verses such as "God does not love those who waste" and "There is no reward for people but what they work for"³⁷. These verses highlight the psychological aspect of waste avoidance and the economic principle of earning through labor. Additionally, Hadiths, such as "A worker is the beloved of Allah" and "He who believes becomes a saint, whoever is greedy becomes disgraceful," shed light on the psychological and economic ramifications of work ethic, belief systems, and greed. These teachings emphasize the psychological satisfaction derived from productive work and the detrimental effects of excessive greed on both an individual's psychological well-being and their standing in society. By recognizing the interconnectedness between human psychology and economic principles, Islamic economic principles are primarily rooted in understanding and adjusting the emotions and thoughts that guide human actions. Rather than imposing external constraints, these principles are designed to address individuals' psychological needs and shape their behaviors accordingly. Such an approach acknowledges the psychological underpinnings of human decision-making and provides a framework for economic systems that are aligned with individuals' psychological well-being and overall satisfaction³⁸.

³⁷ Quran, 6:141; Quran, 53:39.

³⁸ Efe, A.. İslami Perspektifte Ekonomi Psikolojisi . 131-152 .

Another issue closely related to human psychology is the issues of destiny and submission, which are the most critical concepts affecting working life. In Islam, one believes in destiny, known as Allah's knowledge of all events in the past, future, and present times. Still, the realization of the things written in destiny, namely accident, is surrendered by saying "*it is in our destiny*," which is the medicine of despair and sadness that deeply affects working life. When the genuine belief in fate is learned, it will be understood that the discourses such as "*the understanding of fatalism have left us behind*" should be abandoned. Otherwise, being lazy by saying "*whatever in your destiny will be realized somehow*" is not accepted as the correct form of "*tawakkul*," as it is against the understanding of destiny in Islam. The reality of Destiny is that Allah's eternal knowledge knows the past, the future, and the present like a Divine mirror looking from above. As a test secret, man's responsibility in his choices with his own will is essential. Otherwise, the events that Allah creates, regardless of human preferences, take place to test himself or in matters not directly related to human actions. He does not make himself responsible. Humans are responsible not clinging to fate on issues about sins and the future, but to use the right of choice, called partial will, in the right way, since it is a matter of one's own choice because there is abuse or misuse of the right of choice.

The issue of waste is another issue that is closely related to human psychology. In the book "Lemalar," Bediuzzaman argued that most economic problems stem from waste, greed, and discontent. More closely addressing this issue, optimum distribution of resources and total employment is impossible in an economy with waste. For example, when the event is approached within the scope of microeconomics; those who waste their resources by not using them rationally will end up in trouble and wait for ways of benefiting from public facilities or living free of charge, which will lead to an increase in public expenditures and waste of public resources through social and economic policies³⁹.

³⁹ Nursi, *ibid.*

"Ambition" or "passion," which takes a large part of its source from waste, is another factor that causes psychological and, as a result, economic troubles. It is seen that sustenance is given more efficiently and more according to the degree of need and contentment rather than means and ability. It is clear how obvious this is when one pays attention to the many common occurrences, from the fatness of stupid fish, fruit worms, helpless offspring, the wonderfully rushing of their food to them, and the fact that the trees are given their sustenance under their feet. In addition to this, Bediuzzaman, pointing out that greed causes disgrace and economic damage and breaks sincerity, stated that acting with greed endangers the life of this world and the life of the hereafter.

In his work titled "Debate", Bediuzzaman says, "*What are the reasons why we are in a prison of inertia?*" He gave answers to the question based on the orders and recommendations in the verses and hadiths on the subject, primarily focusing on human psychology, which is remarkable in terms of revealing the extent to which the psychological mood of the person is decisive, which can lead a person to perfection psychologically and lead him to progress in the life of the world. The answers given in a way to show how some psychological and spiritual negativities hinder personal and social development and how they can be eliminated from an Islamic perspective can be summarized as follows:

1. Life is an activity and movement. The weapon of "*do not give up hope*"⁴⁰ should be used against the despair and negative mood that destroys work's passion and enthusiasm. Because if the thing that enlivens life and colors it by adding emotion is enthusiasm, that is, the state of hopelessness and despair, and the state of introversion and immobility, which are necessary for the spiritual reflection and progress of a person, which is the states of psychological shrinkage and depression, which are eternal mercy, inexhaustible power, and unlimited knowledge. It can be said that it is possible to fight effectively with trust and hope in Allah.

2. He should respond with the truth of "*be for Allah*" against the inclination to surpass (superiority complex) that takes the place of

⁴⁰ Quran, Zumar, 53

the service of the right without contention. Because after the consent of Allah is abolished, feelings such as individuality and egoism that harm people and society emerge in human psychology. Because the awareness of others to surpass them or to be in a relatively worse situation than others discourage people, leaving others behind or going down ways that only benefit them negatively affects the collaborative work culture, synergy, and team movement. For this reason, it is necessary to understand and internalize the truth of "*for the sake of God*", which is a means for people to know themselves, to understand their purpose and truth against the superiority complex. Because with haste, a person enters a psychological mood that wants to get results suddenly and see the outputs because of his work quickly. This leads to skipping the necessary process order and categorical sequences necessary for a job and the occurrence of some deficiencies since his impatience results. This can only be achieved by faith and following commands such as "*be patient*." Then, if the disease of haste breaks him in the works that need to be done with the teen in succession, the hasty must be eradicated with the command, "*Be patient, leave your enemies behind in the race of patience*"⁴¹.

4. Then, when selfish individualism arises, which dissipates people's efforts and energies, one should respond by guiding the hadith "*The best of people is the one that is most beneficial to people*" because individualism shows a state of mind that prevents working with enthusiasm and effort after reaching a certain point. Alternatively, it may lead to ruthless psychology that does not change its one-unit benefit to the society's hundred-unit benefit. This can be described as negative psychology in social development and social awareness. For this reason, the understanding of seeing working for the benefit of humanity as a form of worship has a quality that can be the engine of economic activities and economic development.

5. Then, the motto of "*You are accountable only for yourselves. It will not harm you if someone chooses to deviate—as*

⁴¹ Quran, Ali Imran, 200.

long as you are 'rightly' guided"⁴² should be taken as a guide in the face of the regression of effort and work due to the bad example of those who are lazy or ready-to-eat as if to say, "Is it up to you to save the humanity?" Because the widespread use of nepotism and bad examples leads to negative psychology in terms of personal development and the compatibility of social structure. It is possible to get rid of this disease only by taking divine orders as a guide. Supporting the logical truth that what others think, or their perversion does not harm those who follow the right path can provide psychological satisfaction and inner peace.

6. Then, the high motto in the Verse "*There is only a reward for what one works for*"⁴³ was taken as a guide, and working with diligence were considered as worship and prayer against the inclination-comfort (laziness), which is the mother of hardship and the home of general disgrace, to imprison effort and exertion should see it and discover the taste and happiness hidden in it. Because sometimes, a person may not get the reward for his work immediately, but the belief that the reward for his work will be given differently, even if it is not in the desired way, or the belief that human psychology, which is deteriorated against someone's gaining some gains without working due to injustice, can be an insurmountable obstacle to the spread of laziness. In his work titled "Hutbe-i Şamiye", which he wrote before the collapse of the Ottoman Empire, Bediuzzaman Said Nursi focuses on the issues mentioned above as the causes of backwardness, again with a psychological and micro-based approach. In summary, he argued that the spread of hopelessness in society, the establishment of falsehood and enmity among people by the rise of truth, the thoughts of seeing himself as superior with individual consciousness psychology, thinking about self-comfort, and slacking off by leaving the work to others; cause the loss of the consciousness, planned, organized and collective labor. When the essential points are examined, the issues of "*rightful and truthful*" to increase safety and confidence in the society, "*hopeful*" to

⁴² Quran, Maide, 105

⁴³ Quran, Najm, 39

continue the work at every stage without falling into despair and disbelief, leaving the relaxed inclination and "*social benefit*" by abandoning individual self-interest is social welfare and thus economic stability⁴⁴.

Conclusion

In the realm of our everyday lives, irrespective of the Creator's intricate relationship, where He is often only remembered during prayer, an excessive preoccupation with worldly aspirations can erode our spiritual well-being. Beings whose daily experiences are detached from the Creator, perceiving existence solely through the lens of mundane affairs, should not be expected to easily establish a profound connection with the benevolent God through the act of prayer. This is because, within the human constitution, there exists an inclination towards matters such as morality, nature, and creation, which continuously engage, hold significance, and captivate their attention. Conversely, the attachments formed within the heart are not easily swayed; they tend to endure and persist over time. Individuals whose hearts are entangled with worldly matters encounter immense difficulties redirecting their hearts towards their Creator during prayer. Concerns, ambitions, and earthly desires for the future suffocate the heart and soul even in acts of worship. At this juncture, individuals aspiring to embody Islam as a way of life face a dilemma.

Given that the heart finds no satisfaction in the material realm, it should not be exclusively fixated upon it. By solely considering the perspective of the Creator, when one genuinely loves for His sake, true happiness can serve as the foundation for authentic contentment and genuine prosperity. However, individuals who are enslaved by the allure of the world and its possessions, relentlessly pursuing prosperity, wealth, and fame without contemplating the Creator, find themselves in a state akin to that of a child consumed by play or a wanderer lost in intoxication. Such individuals are perpetually inclined towards procrastination, always deferring their efforts to embrace piety—be it tomorrow,

⁴⁴ Nursi, *ibid.*

next year, or a decade from now. However, death looms in every passing minute and second. From an economic standpoint, viewed through the lens of religion and unwavering faith, the objectives of economic psychology can be fundamentally addressed in practice. Humanity should examine the principles of zakat and similar charitable institutions within Islam, not only for the sake of happiness and peace in this world. The establishment of zakat ensures that wealth is not merely a means of displacement among the affluent. It is not necessary for society to be governed by religious regulations for these institutions to function effectively.

Therefore, this study highlights the need to consider the multifaceted dimensions of religiosity when evaluating the findings of psychological and behavioral economics studies. The study also delves into the realm of self-definition and the pursuit of worldly values, ultimately leading to the realization that only the Creator can fill the void in one's life. Lastly, the study emphasizes the necessity for individuals to foster a connection with the Creator in their daily lives and redefines the notions of joy, happiness, and well-being. Consequently, from an Islamic perspective, policymakers should take into account the following recommendations at least:

1. Redefining the concepts of joy, happiness, and well-being: These concepts should not be solely grounded in material possessions or worldly achievements. Rather, they should be redefined to encompass spiritual fulfillment, contentment, and a profound connection with the Creator.
2. Recognizing the transient nature of worldly possessions: Wealth and fame are ephemeral and incapable of bestowing lasting happiness or fulfillment. Policymakers should focus on measures that promote equilibrium and moderation in the pursuit of material acquisitions.
3. Emphasizing the importance of morality and ethics: Policies should be formulated to encourage individuals to prioritize ethical conduct and moral values in their daily lives. This entails initiatives that foster justice, equality, and compassion.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

References

- Adler, N. E., & Stewart, J. "Health disparities across the lifespan: meaning, methods, and mechanisms." *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1186/1 (January 2010): 5-23.
- Amir, O., Ariely, D., Cooke, A. et al. "Psychology, Behavioral Economics, and Public Policy." *Market Lett*, 16/443-454 (2005). <https://doi.org/10.1007/s11002-005-5904-2>
- Beekman, A. T., Deeg, D. J., van Tilburg, T., Smit, J. H., Hooijer, C., & van Tilburg, W. "Major and minor depression in later life: a study of prevalence and risk factors." *Journal of affective disorders*, 36/1-2 (1995): 65-75.
- Buchanan, J. M., & Tulloch, G. "The calculus of consent: Logical foundations of constitutional democracy." Ann Arbor: University of Michigan Press, 1962.
- Chapra, M. U. "The Islamic vision of development in the light of Maqasid al-Shariah." Jeddah: Islamic Research & Training Institute, 2008.
- Chen, E., Miller, G.E., Kobor, M.S., Cole, S.W. "Maternal warmth buffers the effects of low early-life socioeconomic status on pro-inflammatory signaling in adulthood." *Mol. Psychiatry*, 16/729-737 (2011).
- Cook, J. A., & Wimberley, D. W. "If I Should Die Before I Wake: Religious Commitment and Adjustment to the Death of a Child." *Journal for the Scientific Study of Religion*, 22/3 (1983): 222-238. <https://doi.org/10.2307/1385967>
- Diener, E., & Seligman, M. E. "Beyond money: Toward an economy of well-being." *Psychological Science in the Public Interest*, 5/1 (2004): 1-31.
- Dorfman, R. "Thomas Robert Malthus and David Ricardo." *Journal of Economic Perspectives*, 3/3 (1989): 153-164. DOI: 10.1257/jep.3.3.153
- Efe, A. "İslami Perspektifte Ekonomi Psikolojisi." *Yönetim Ekonomi Edebiyat İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 4/1 (2019): 131-152. DOI: 10.24013/jomelips.477382
- Helfenbein K. G., DeSalle R. "Falsifications and corroborations: Karl Popper's influence on systematics." *Molecular Phylogenetics and Evolution*, 35/1 (2005): 271-280. ISSN 1055-7903. <https://doi.org/10.1016/j.ympev.2005.01.003>
- Jost, J. T., Hawkins, C. B., Nosek, B. A., Hennes, E. P., Stern, C., Gosling, S. D., & Graham, J. "Belief in a just God (and a just society): A system justification perspective on religious ideology." *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*, 34/1 (2014): 56-81. <https://doi.org/10.1037/a0033220>
- Kahneman, D., & Deaton, A. "High income improves evaluation of life but not emotional well-being." *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107(38), 16489-16493, (2010).
- Kahneman, D., & Tversky, A. "Prospect theory: An analysis of decision under risk." *Econometrica*, 47(2), 263-291, (1979).
- Karaoğlu, S. & Basfirinci, C. "Okul Öncesi Çocuklarda Reklamın Satın Alma Davranışı Üzerindeki Etkileri." *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 4(2), 77-96, (2018). DOI: 10.20979/ueyd.430849
- Kasser, T. "The high price of materialism." MIT Press, (2002).
- Kaya, C. & Zaim, H. "İslâmî Değerlerin Çalışan Memnuniyetine Etkisi: Bir Katılım Bankası Uygulaması." *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 26(78), 58-86. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/pub/iuiueyd/issue/9209/115626>

- Kempen A. "Crime statistics 2018/2019." *Servamus Community-based Safety and Security Magazine*, vol. 112, No. 11. Retrieved from <https://journals.co.za/doi/abs/10.10520/EJC-192ca0bdf2>, (2019).
- Kübler-Ross, E. "On Death and Dying" (1st ed.). Routledge, (1969). <https://doi.org/10.4324/9780203010495>
- Kuran, T. "Islamic economics and the Islamic subeconomy." *Journal of Economic Behavior & Organization*, 95, 251-273, (2013).
- Link, H. C. "The Possibilities of Religious Education." *Christian Education*, 30(1), 94–102. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/41176400>, (1947).
- Madge, N., Hemming, P., & Stenson, K. "Youth On Religion: The development, negotiation and impact of faith and non-faith identity" (1st ed.). Routledge, (2014). <https://doi.org/10.4324/9781315851068>
- Mankiw, N. G. "Principles of economics." Cengage Learning, (2014).
- Mendeş P. İ. & Dönmez T. A. "Davranış Teorilerinin Bireysel, Sosyal ve Normatif Açından Kavramlaştırılması: BSN Davranış Modeli Önerisi." *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 29(85), 127-186. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuiieyd/issue/42837/517884>, (2019).
- Muth, J. F. "Rational expectations and the theory of price movements." *Econometrica* 29/3 (March 1961): 315-335.
- Nursi, B.S. "The Words." Sözler Publications, Istanbul, Turkey, 1960.
- Oishi, S., & Diener, E. "Can and should happiness be a policy goal?" *Policy Insights from the Behavioral and Brain Sciences* 1/1 (January 2014): 195-203.
- Piketty, T. "Capital in the Twenty-First Century." The Belknap Press of Harvard University Press, 2017.
- Reynaud, B. L. "Economic Psychology Hardcover." *Pierre-Louis Reynaud*. ABC-Clio, LLC, USA, 1981.
- Steger, M. F., Frazier, P., Oishi, S., & Kaler, M. "The meaning in life questionnaire: Assessing the presence of and search for meaning in life." *Journal of Counseling Psychology* 53/1 (January 2006): 80–93. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.53.1.80>
- Steinitz, L. Y. "Religiosity, Well-Being, and Weltanschauung among the Elderly." *Journal for the Scientific Study of Religion* 19/1 (March 1980): 60–67. <https://doi.org/10.2307/1386018>
- Sukarieh, M., & Tannock, S. "Youth Rising? The Politics of Youth in the Global Economy." 1st ed., Routledge, 2014. <https://doi.org/10.4324/9781315884660>
- Thaler, R. "Mental accounting matters." *Journal of Behavioral Decision Making* 12/3 (July 1999): 183-206.
- Thaler, R. H., & Sunstein, C. R. "Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness." *Penguin*, 2008.
- Tøllefsen, I.M., Hem, E. & Ekeberg, Ø. "The reliability of suicide statistics: a systematic review." *BMC Psychiatry* 12 (January 2012): 9. <https://doi.org/10.1186/1471-244X-12-9>

Hz. Yûsuf Kıssası Özelinde Kur'ân'da İktisat Yönetimi ile İlgili Bazı Prensipler

Araştırma
Makalesi
Research
Article

Hasan SEVİM

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Assistant Professor, Selçuk University, Faculty of Islamic Studies, Department of
Tafsir
Konya, Türkiye

 sevimhasan42@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-6406-4132>

Yazar
Author

Sevim, Hasan. "Hz. Yûsuf Kıssası Özelinde Kur'ân'da İktisat Yönetimi ile İlgili Bazı Prensipler". *Tevilat* 4/1 (Haziran 2023), 77-100.

 <https://doi.org/10.53352/tevilat.1287065>

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 24.04.2023

ISSN: 2687-4849 e-ISSN: 2757-654X

Accepted / Kabul Tarihi: 29.05.2023

www.tevilat.com

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yayıncı/Published by: Selçuk University, Faculty of Islamic Studies/ Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.

Bilgi
Info

Hz. Yûsuf Kıssası Özelinde Kur'ân'da İktisat Yönetimi ile İlgili Bazı Prensipler

Birey ve toplumu ilgilendiren iktisadi konular, din ve değerden bağımsız alanlar değildir. İslam adil ve onurlu bir yaşamı hedefleyen bir iktisadi sistem öngörmüştür. Bu bağlamda iktisadi konular, Kur'ân'ın ele aldığı belli başlı konular arasında yer almaktadır. Mesajlarını iletmek ve yol gösterme hedefini gerçekleştirmek için Kur'ân'ın kullandığı anlatım üsluplarından biri de kıssalardır. Bu kıssalar içerisinde Hz. Yûsuf kıssası, zengin içeriği ve konu çeşitliliği ile dikkat çekmektedir. Kıssanın ele aldığı konulardan birisi de iktisadi konulardır. Bu çalışma Hz. Yûsuf kıssası özelinde iktisadi yönetim prensiplerini ele alıp değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Kıssa, iktisadi anlamda o günkü şartlar çerçevesinde yapılması gerekenleri ve bunları uygulamaya koyacak yöneticilerde bulunması gereken özellikleri topluca ele almaktadır. Hz. Yûsuf'un programının temelini zor zamanların rahat geçirilmesine yönelik tedbir ve ihtiyat kavramları oluşturmaktadır. Kıssada öne çıkan en önemli prensip ise iktisat yönetiminde sorumluluk üstlenecek yöneticilerin güvenilir ve iş bilir kimseler olması gerektiğidir. Hz. Yûsuf bu vasıflara kendisinin 'hafız' ve 'alîm' olduğunu söyleyerek işaret etmektedir. Bu iki vasfın aynı zamanda Kur'ân'ın emanetlerin teslim edilmesinde şart koştuğu ehliyet kriterinin açılımı olduğu da söylenebilir. Kıssada vurgu yapılan başka bir konunun ise güvenilir ve liyakat sahibi yöneticilere yeterli düzeyde yetki verilmesi meselesi olduğu görülür. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır.

Özet

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hz. Yûsuf Kıssası, İktisat, Tedbir, Güvenirlik, Liyakat.

78

Tevilat 4/1 (2023)

Some Principles Related to Economic Management in the Qur'an Through the Parable of Joseph

Economic issues concerning the individual and society are not independent of religion and values. Islam has envisaged an economic system that aims for a just and honourable life. In this context, economic issues are among the major issues addressed by the Qur'an. One of the narrative styles used by the Qur'an to convey its messages and to realise its goal of guidance is parables. Among these parables, the parable of Joseph draws attention with its rich content and diversity of subjects. One of the issues addressed by the parable is economic issues. This study aims to discuss and evaluate the principles of economic management in the parable of Joseph. The parable collectively deals with what should be done within the framework of the conditions of that day in terms of economy and the characteristics that should be found in the managers who will put them into practice. The basis of Joseph's programme is based on the concepts of precaution and prudence to make difficult times comfortable. The most important principle that stands out in the parable is that the managers who will assume responsibility in economic management should be reliable and competent people. Yûsuf points to these qualities by saying that he is 'hafız' and 'alîm'. It can be said that these two qualities are also the expansion of the criterion of competence that the Qur'an stipulates in the delivery of trusts. Another issue emphasised in the parable is the issue of giving sufficient authority to trustworthy and meritorious rulers. Qualitative research method was used in this study.

Abstract

Keywords: Tafsir, Joseph's Parable, Economy, Caution, Reliability, Merit.

Giriş

Peygamberlerin insanlığa çağrılarının sadece tevhid, risâlet ve ahirete iman gibi konulardan ibaret olmadığı, onların insanları aynı zamanda getirdikleri dünyevi, ahlâki ve iktisadi prensipleri benimsemeye davet ettikleri de görülür.¹ İnsanlık tarihi boyunca peygamberlerin temel mesajları arasında haksız kazançtan sakındırılması, sömürünün engellenmesi ve sermayenin belli ellerde toplanmaması gibi hususlar sürekli yer almıştır. Bütün bu çağrıların sağlıklı bir ekonomik düzenin işletilmesine yönelik olduğu söylenebilir. Peygamberler zincirinin son halkası olan Hz. Peygamber'in davet ettiği İslam'da da dürüstlük, helâl kazanç, adil paylaşım, fedakârlık ve onurlu yaşamı merkeze alan bir iktisadi düzen öngörülmüştür. Örneğin ekonomik değerlerin başında gelen "mal"ın korunması can, akıl, din ve nesli korumakla birlikte kurulmak istenilen İslami sistemin beş temel hedefinden birisi olarak belirlenmiştir.

Bireysel ekonomik davranışlar ve toplumsal iktisadi gelişmenin din ve değerden bağımsız bir alan olduğu düşünülemez. Hayata kendi rengini vermek ve onu kendi prensipleri çerçevesinde biçimlendirmek isteyen İslam, bu hedefi gerçekleştirecek mekanizma ve düzenlemeleri de belirlemiştir.

Hz. Yûsuf'un kıssası Kur'ân'da hem tek bir sûrede hem de neredeyse başından sonuna kadar ayrıntılı olarak anlatılmasıyla diğer peygamber kıssalarından farklılık göstermektedir. Kur'ân'ın tabiriyle bu kıssa, kıssaların en güzelidir (أحسن القصص).² Hz. Yûsuf'un kıssasının bu şeklide isimlendirilmesi genelde muhteva bakımından zengin oluşu ve ilgi çekici üslubuyla açıklanmıştır.³ Kıssada neredeyse toplumun her kesiminden insan tipleri ve

¹ Bk. Hûd 11/85; el-İsrâ 17/35.

² Yûsuf 12/3. İbn Âşûr'un "ahsenü'l-kasas" tabiriyle sadece bu kıssanın değil Kur'ân'ın bütününün kastedildiği ve Kur'ân'da yer alan kıssaların tamamının, Kur'ân dışındaki anlatımlardan daha güzel olduğu şeklinde anlaşılması gerektiği yönünde farklı bir görüşü için bk. Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Daru's-Suhun, ts.), 12/202.

³ Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 5/279; Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*, çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1995), 2/454-455.

bunların davranışlarının yanı sıra inanç, ahlâk, iktisat ve siyaset gibi din ve dünyayı ilgilendiren farklı konular merak uyandıracak bir tarzda ele alınmıştır. Âlûsî (ö. 1270/1854), kıssanın “en güzel kıssa” oluşunu sûrenin izzetle zillet, efendi ile köle, ayrılıkla vuslat ve kıtlıkla bolluk gibi zıtlıklar üzerine kurulu olmasıyla açıklamaktadır.⁴

Bu makalenin amacı kıssayı farklı yönleriyle incelemenin ötesinde Hz. Yûsuf kıssası özelinde iktisat yönetimi prensiplerini tespit etmeye çalışmaktır. Zira Hz. Yûsuf kıssasının sağlıklı iktisadi adımları ve bunu uygulayacak yöneticilerde bulunması gereken özellikleri topluca ele aldığı görülür. Daha çok Hz. Yâkub’un sabrı ve Hz. Yûsuf’un iffeti gibi konular bağlamında çoğu kere de edebi bir üslupla ele alınan kıssanın, ihtiva ettiği diğer başka konular bakımından da incelenmesi ve herkesin birçok yönden dersler çıkararak istifade etmesi mümkündür. Bu çalışmayla amaçlanan ise Hz. Yûsuf’un ekonomi yönetiminde gerçekleştirip uygulamaya koyduğu prensiplerin bir değerlendirmesini yapmaktır.

Kur’ân kıssaları üzerinde farklı disiplinlerce çok sayıda çalışma yapıldığı bilinmektedir. Bu çok yönlü çalışmalar içerisinde içtihat ederken ahkam ayetleri yanında kıssalardan da kaynak olarak yararlanılabileceğini ve hüküm tespitinde dikkate alınması gerektiğini vurgulayan çalışmalar bulunmaktadır.⁵ Tespitlerimize göre Hz. Yûsuf kıssasını merkeze alan ve buradan hareketle iktisat yönetimi prensipleri üzerinde yoğunlaşmış müstakil bir çalışma

⁴ Ebü’s-Senâ Şihabüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî* (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, ts.), 12/176.

⁵ Bu çalışmalardan iki tanesinin bizim çalışmamızla yakından ilgili olduğu düşünülmektedir. Bunların ilki Abdullah Acar’ın “Bir İctihat Kaynağı Olarak Kur’ân Kıssaları” adlı makalesi olup diğeri ise Remzi Kaya’nın “Kur’ân Kıssalarının Tefsir ve Teşrideki Yeri” isimli çalışmasıdır. Her iki makalede de kıssaların bir metodoloji dahilinde İslam hukukunda hüküm çıkarma amacıyla kaynak olarak kullanılabileceğine ve bazı hukuki normların elde edilebileceğine işaret edilmektedir. Çalışmalara göre Kur’ân’da kıssaların yer almasının çeşitli sebepleri olduğu gibi hukuki gerekçeleri de olduğundan kıssalara bu nazarla da bakılmalıdır. Her iki çalışmada da genel bir metodoloji ortaya koyulmaya çalışılmış, lüzumu halinde Hz. Yûsuf kıssası da dahil olmak üzere farklı kıssalara atıflarda bulunulmakla birlikte kıssanın iktisadi boyutu üzerinde yeterince durulmamıştır. Bk. Abdullah Acar, “Bir İctihat Kaynağı Olarak Kur’ân Kıssaları”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 9 (2007), 97-152; Remzi Kaya, “Kur’ân Kıssalarının Tefsir ve Teşrideki Yeri”, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları* 3 (2002), 507-526.

bulunmamaktadır. Çalışmamızın Kur'ân'ın en güzel kıssasını bir de bu açıdan yeniden ele alarak dikkatlere sunması ve bu alandaki boşluğu doldurması umulmaktadır.

1. Kur'ân Kıssaları

Kıssalar hacim itibariyle Kur'ân'ın yaklaşık üçte birinden fazlasını oluşturmaktadır.⁶ Arapça k-s-s (قصص) kökünden türetilen kısas kelimesi Râgıb'a (ö. 502/1108) göre "haber vermek, anlatmak"⁷, İbn Manzûr'a (ö. 711/1311) göre "olay" anlamında "haber" demektir.⁸ İbn Teymiyye'ye (ö. 728/1328) göre ise kısas "anlatılan olay ve haber"dir.⁹ K-s-s fiilinin, bu birinci anlamının yanı sıra "izini takip etmek" şeklinde ikinci bir anlamı da bulunmaktadır.¹⁰ Kur'ân'da kelimenin hem "bir kimseye bir sözü açıklamak"¹¹ hem de "bir kişinin peşi sıra izini sürerek onu adım adım takip etmek"¹² şeklindeki bu iki anlamıyla da kullanıldığı görülür. Kanaatimizce Kur'ân'da kıssaların anlatılma amacı her iki anlamı da karşılayacak şekilde gerçekleşmektedir. Buna göre Kur'ân kıssaları bir yandan geçmiş milletlerin haberlerini en özenli şekilde anlatırken aynı zamanda izi sürülüp ibret alınacak hayat hikâyelerini de insanların dikkatine sunmaktadır.¹³ Kur'ân'da farklı ayetlerde kıssaların Hz. Peygamber'in peygamberliğini ispat¹⁴, onu

⁶ İdris Şengül, *Kur'an Kıssaları Üzerine* (İzmir: y.y., 1994), 26-27.

⁷ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Saffan Adnân Davûdi (Şam: Dârü'l Kalem, 2002), 1209.

⁸ Ebü'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, thk. Amir Ahmed Haydar (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 7/81-85.

⁹ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ* (Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, 1398), 17/18-19.

¹⁰ Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehş Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr fî ğarîbi's-şerhi'l-kebîr*, thk. Eymen Abdurrezzâk eş-Şevvê (Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 2011), 412; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kuveyt: Turâsi'l-Arabî, 1994), 17/51.

¹¹ Bu anlamdaki kullanım için bk. Yûsuf 12/3.

¹² Bu anlamdaki kullanım için bk. el-Kehf 18/64; el-Kasas 28/11.

¹³ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012), 201; Acar, "Kur'ân Kıssaları", 105.

¹⁴ Yûsuf 12/102; el-Kasas 28/44-45.

ve inananları teselli¹⁵, İslam'ın evrenselliğini bildirme¹⁶, Semavî dinlerin özünde bir olduklarını beyan etmenin¹⁷ yanı sıra muhatapları düşünmeye sevk etme ve ibret almalarını sağlama gayesiyle¹⁸ anlatıldığı belirtilmektedir. Kur'ân tarihsel olayları geçmişe dönük eski sahneler ve bilgiler olarak değil mesaj ve yol gösterme amaçlı veriler olarak ve dinamik bir inşa amacıyla sunar.¹⁹ Bu anlatımlarla amaçlanan ise müminlerin kıssalardaki ince değerlerini göz önüne alarak dikkat çekilen prensipler çerçevesinde hayatlarını düzenlemeleridir. Kur'ân'daki kıssalar içerik itibarıyla o kadar çeşitlidir ki her birey farklı bir peygamberin şahsında kendi yapısı ve konumuna uygun bir örnek müşahade edebilir ve onu kendisine rehber edinebilir.²⁰

Kıssalar Kur'ân'ın indiriliş amaçlarını, temel hedeflerini, hidâyet kaynağı ve rehber olma misyonunu²¹ gerçekleştirmek üzere kullandığı araçlardan birisidir. Kur'ân'ın önemli mesajlar iletmek ve muhatapları üzerinde hedeflediği değişim ve dönüşümleri gerçekleştirmek için kıssaları bir zemin olarak kullandığı söylenebilir. Örneğin Karun kıssasında²² onun sahip olduğu mal varlığını bir tür stokçuluk yaparak insanların istifadesine sunmamasının ve onlara iyilik yapmamasının eleştirildiği görülür. Bu anlatımla hedeflenen ise onun yaptığı işin çirkinliğini göstermek ve kıssa üzerinden muhataplarda bir duyarlılık düzeyi oluşmasını sağlamaktır.²³

Kıssalar aracılığıyla müminlerin önüne ilahi, ahlâki ve insani öğretiler koyulmakta, öğüt verilmekte ve hayatın pek çok boyutunda doğru yol gösterilmektedir.²⁴ Bu ve benzeri kıssalarla

¹⁵ Hûd 11/120.

¹⁶ el-Enbiyâ 21/48-92. Ayrıca bk. el-A'râf 7/59-85; Hûd 11/25-98; eş-Şuarâ 26/11-191.

¹⁷ el-A'râf 7/59, 65, 73 ve 85.

¹⁸ el-Hac 22/46; el-Hicr 15/75; Yûsuf 12/111.

¹⁹ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 204.

²⁰ Mehmet Sait Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş* (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1993), 82-83.

²¹ el-Bakara 2/3.

²² el-Kasas 28/76-82.

²³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, 2012), 5/3755.

²⁴ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 171.

bütün insanlığa hukuk ve ahlâk dışı uygulamalardan uzak durmalarının yanı sıra ilahi yasaları hesaba katarak ve sâlih insanların izini sürerek bir hayat yaşamaları çağrısında da bulunmaktadır.

2. Kur'ân ve İktisat

Bireysel ve toplumsal anlamda insan hayatını düzenlemeyi amaçlayan bir kitap olması bakımından Kur'ân'ın iktisat gibi temel insani bir konuya kayıtsız kalmadığı görülür. Bir başka ifadeyle Kur'ân, hayata dair sayısız alana yönelik düzenlemeler getirdiği gibi iktisat alanını da kendi değerleri ve prensipleri çerçevesinde şekillendirmek istemiştir.

İslam da sadece ahiret ahvali ile ilgilenen öte dünyacı bir din değildir. Aksine insanların manevi ve uhrevi kurtuluşunu dünyevi, fiziki ve maddi durumlarıyla ilişkilendiren ve bu yönde düzenlemelerde bulunan bir dindir.²⁵ İslam dünyevi zenginliği temel alan Yahudilik ile zühde dayalı Hıristiyanlık arasında ortada ve dengeli bir pozisyonda konumlanmıştır.²⁶

Arapça kasd (قصد) kökünden²⁷ türetilmiş olan “İktisat” kelimesi Kur'ân'da bu formuyla kullanılmamakla birlikte “kasd” kökünden türetilmiş kelimeler bulunmaktadır. “Kasd” ve “kâsîd” şeklinde geçtiği üç ayette” ifrat ve tefritten uzak iş, mutedil amel, orta yol²⁸ ve orta mesafeli bir sefer²⁹ anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. “Muktesit” formuyla kullanıldığı diğer üç ayette ise “din ve dini yaşantıda dengeli ve orta yollu olmayı teşvik”³⁰ sadedinde bir kullanım yapılmıştır.³¹

²⁵ Muhammed Nuveyhi, *Ekonomik Adaletin Temelleri*, çev. Ahmet Yaprak (İstanbul: Beyan Yayınları, 1984), 39.

²⁶ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 11/29.

²⁷ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Halîl Me'mun Şeyhâ (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008), 3/433-435; Mecdüddîn Muhammed bin Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmusu'l-muhît*, thk. Halîl Me'mun Şeyhâ (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2011), 1/472.

²⁸ en-Nahl 16/9; Lokman 31/19.

²⁹ et-Tevbe 9/42.

³⁰ el-Mâide 5/66; Lokman 31/32; el-Fâtır 35/32.

³¹ “Muktesit” kelimesini örneğin Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) ‘mutedil ve adaletli’ olarak tefsir etmekte olduğu görülür. Bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Tevîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdi Bâslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426), 11/255.

Elmalılı (ö. 1942) Kur'ân'da "kasd" fiilinin kullanım biçimi ile "iktisat ilmi" arasında bir ilişki olduğuna işaret eder. "Kasd" fiili nasıl ifrat ve tefrite düşmeden maksada yönelik amel anlamına geliyorsa iktisat ilminin varlık nedeni de aynı şeydir.³² Zira iktisat, insan ihtiyaçları ile kâinattaki kaynaklar arasında bir uyum ve denge kurmayı amaçlayan bir disiplindir. Kur'ân pek çok alanda olduğu gibi özellikle mali işlerde de sürekli bir dengenin oluşturulması gerektiğine vurgu yapar.³³ Örneğin 'Rahman'ın Kulları'nın' vasıflarının sayıldığı bir pasajda "Onlar harcamalarında ne israf ne de cimrilik ederler; ikisi arasında dengeli bir orta yol tutarlar."³⁴ buyurularak söz konusu kıvama dikkat çekilmektedir.

İktisat disiplini insanlığın üretim ve tüketim faaliyetlerinin yanı sıra girişim ve yatırım gibi süreçlerin tümünü inceleyen bir bilimdir. Dilimize sonradan "ekonomi" olarak giren "iktisat" kelimesi Kur'ân'da bu anlamıyla kullanılmamakla birlikte muhteva olarak yer almakta, bu bağlamda iktisat disiplinine ilişkin bilgi, prensip ve uygulamaya dair çok miktarda örnek bulunmaktadır. Birçok ayetin "İslam İktisadı" olarak isimlendirilen disiplinin referanslarını oluşturduğu söylenebilir. Öte yandan İslam'ın temel kaynağı olan Kur'ân'ın iktisatla alakalı hükümler içerdiği; bu hükümlerin ise Müslümanların ticaret, üretim ve tüketimle ilgili yönelimlerini belirlemede aktif bir rol oynadığı modern iktisatçılar tarafından da kabul edilen bir husus olarak değerlendirilmektedir.³⁵

Kur'ân iktisat alanıyla ilişkilendirilebilecek birçok hususa diğer başka konuları ele alma yöntemiyle de paralellik gösterecek şekilde ana hatlarıyla değinmiş ve örnek kabilinden anlatımlarda bulunmuştur. Kur'ân'ın pek çok konuda olduğu gibi bu alanda da kurucu ilkeleri ve temel prensipleri belirlemekle yetindiği söylenebilir. Öte yandan Kur'ân'ın iktisadi konulara zaman zaman gerek doğrudan gerekse de dolaylı olarak değindiği de görülür. Bu

³² Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 3/1736.

³³ Mahmud Ebu's-Suud, *İslami İktisadın Esasları*, çev. Ali Özek (İstanbul: Hisar Yayınları, 1969), 21.

³⁴ el-Furkan 25/67.

³⁵ Ali Rıza Gül, "İslam İktisat Düşüncesinin Kur'an'daki Temelleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (2010), 35.

ayetlerde alışveriş, borç, kazanç, mülkiyet, israf, tüketim, yardımlaşma ve faiz gibi iktisadi alanı ilgilendiren konulara temas edildiği bilinmektedir. Bununla birlikte yüzeysel bir bakışta iktisat gibi geniş bir alanla ilgili olarak ele alınan hususların saydığımız birkaç başlığın üstüne çıkmadığı yönünde bir kanaat oluşabilir. Ancak ilgili konular çerçevesinde belirtilen hükümlerin “nassın delâleti”, “illette müştereklik” gibi usûl kuralları uyarınca benzer durumlar hakkında da sabit olduğu ve geniş bir alanı kapsadığı unutulmamalıdır.³⁶ Örneğin “insanların mallarının haksız yere yenilmesinin” haram olması³⁷ aynı şekilde gasp, soygun, yağma, faiz ve hırsızlık gibi benzer eylemlerin de haram olmasını gerektirir.

Bir başka örnek olarak Kur'ân'da “helal kazanç” anlamında kullanılan ve talep edilmesi istenilen “Allah'ın fazlı/lütfu”³⁸ ifadesi de bilinen meşru klasik ticaret biçimlerinin yanı sıra henüz nüzûl döneminde mevcut olmayan kazanç ve kâr yollarını da kapsamak üzere geniş bir şekilde anlaşılmaktadır.³⁹ Öte yandan maddi kazancın “Allah'ın lütfu” şeklinde bizzat Allah'a nispet edilmesinin Müslümanları aktif bir biçimde iktisadi faaliyetlere katılmaya teşvik ve motive eden manevi bir boyutu haiz olduğu da söylenebilir.⁴⁰

3. İktisat Yönetimi Prensipleri

Kur'ân kıssalarında muhataplara yönelik birçok işaret ve yönlendirme bulunduğunu ilk bölümde zikretmiştik. İbn Âşûr'a (ö. 1973) göre bu işaretlerden birisi de önceki milletlerin dünyaya hükümran olup yönettiği gibi Hz. Peygamber ve ümmetinin de yöneteceğine dair yönlendirme ve teşviiktir.⁴¹ Başta Hz. Süleyman,

³⁶ Muhammed Necatullah Sıddıkî, *İslam Ekonomi Düşüncesi*, çev. Yaşar Kaplan (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984), 203-214.

³⁷ el-Bakara 2/188; en-Nisâ 4/29.

³⁸ el-Cum'a 62/10.

³⁹ Taberî'nin (ö. 310/923) “fazlullah” ifadesini “anahtarları Allah'ın elinde bulunan dünya ve âhiretin hazineleri” olarak geniş bir şekilde tefsir ettiği görülür. Bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir-Mahmud Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 10/811.

⁴⁰ Gül, “İslam İktisat Düşüncesi”, 65.

⁴¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/67; İbn Âşûr'un Kur'ân 'da yer alan kıssalara bakışının geniş bir şekilde ele alındığı bir makale için ayrıca bk. Yakup

Hız. Dâvûd gibi melik peygamberler olmak üzere Hız. Yûsuf kıssasında da bu yönde işaretler bulunmaktadır. Bu bağlamda Hız. Yûsuf'un özellikle zindandan kurtulduktan sonraki hayat hikâyesinde devlet idaresi ve onun can damarı olan ekonomi yönetimine dair önemli prensiplerin ortaya koyulduğu söylenebilir. Hız. Yûsuf'un mevcut sorunla ilgili müdahaleleri elbette o günkü hayat şartları bakımından dar bir çerçevede gerçekleşmekte ancak dünya durdukça geçerli olacak ve önemini koruyacak kurucu ilkeler olarak da Kur'ân'da yerini almaktadır. Bu bağlamda Hız. Yûsuf'un tavsiyelerinin ekonomik hayatta tüm zamanlarda ve evrensel boyutta geçerli prensipler olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu bölümde tespit edebildiğimiz kadarıyla bu prensipleri maddeler halinde ele alacağız.

3.1. Tedbir

Hız. Yûsuf'un, Kral'ın rüyasını yorumlayarak başlayan süreçte o günün Mısır'ında iktisadi hayatı düzenleyecek prensipler ortaya koyduğu görülmektedir. Bu prensiplerin en başında "tedbir" olarak isimlendirilebilecek bir kavram dikkat çekmektedir.⁴² Kıssaya göre Kral'ın yedi zayıf ineğin yedi semiz ineği yemesi ile yedi yeşil ve kuru başak rüyası Hız. Yûsuf'a sorulur.⁴³ O, yaptığı rüya yorumu çerçevesinde ertesi yıl tohum olarak kullanılacak miktar ayrıldıktan sonra yedi bolluk yılı boyunca hububatın fazlasının, başağından ayrılmaksızın stoklanmasını ister. Hız. Yûsuf'un bu tavsiyesinin tedbir ilkesinin işletilmesi noktasında ilk yönlendirme olduğu görülür. Zira taneyi başağından çıkarmadan saklamak onun uzun süre bozulmamasını ve kurtlanmamasını sağlayacak bir tedbirdir.⁴⁴ Ayrıca yedi bolluk yılını takiben gelecek yedi kıtlık yılında ise önceden biriktirilen tahıllar tüketilecektir.⁴⁵

Bıyıkoglu, "İbn Âşûr'un Kur'ân Kıssalarına Yaklaşımı", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2022), 243-270.

⁴² Mehmet Okuyan, *Kur'ân'da Hız. Yûsuf Kıssası* (Samsun: Üniversite Yayınları, 2018), 143.

⁴³ Yûsuf 12/46.

⁴⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 12/25; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 12/287.

⁴⁵ Yûsuf 12/48.

Hz. Yûsuf'un söz konusu yönlendirmelerinde tedbir ve ihtiyat kavramları⁴⁶ öne çıkmaktadır. İyi bir iktisat yönetimi işler yolunda giderken israf ekonomisi uygulamamalı bilakis kötü günler için birikim ve hazırlık yapmalıdır. Sürenin akışından da anlaşılabilir gibi bereketli yıllarda geleceği planlamayan ve tedbirsiz davranan toplumlar kriz ve darlık dönemlerinde başka toplumlara muhtaç hale gelmekte ve başkalarının kapısını çalmak zorunda kalmaktadırlar.⁴⁷ Tedbirsizlik ve israf ekonomisinin faturası son derece ağır ve acı olmakta, kötü ekonomi yönetimi özellikle de sonraki kuşakların hayat standartlarını tehlikeye atarak sefalete yol açmaktadır.⁴⁸

Savurganlık ve ihtiyatsızlığın ne kadar kötü ve kaçınılması gereken bir tutum olduğu Kur'ân'da "savurganların ancak şeytanların kardeşleri olduğu" ifadesiyle dile getirilmiştir.⁴⁹ Bu betimlemeden anlaşılması gereken, israfın Allah'tan uzaklaştıran şeytani bir tutum olduğudur.⁵⁰ Gerek Hz. Peygamber'in yaşam tarzı gerekse de buyrukları, saçıp savurmadan kaçınmayı ve tutumlu olmayı teşvik eden tablolarla doludur. Hz. Peygamber'in "bir nehrin başında iken bile abdest için suyun idareli kullanılması"⁵¹ yönündeki tavsiyesi ve "tedbirin, geçimin yarısı olduğu" şeklindeki hatırlatması konunun önemini belirtmesi bakımından son derece dikkat çekicidir.⁵²

⁴⁶ Yûsuf Sûresinde tedbir ve ihtiyat vurgusunun oldukça yoğun olduğu görülür. Gerek Hz. Yâkub'un oğullarına Mısır'a tek kapıdan girmek yerine farklı kapılardan girmeleri yönündeki tavsiyeleri gerekse de Hz. Yûsuf'un işin iç yüzü ortaya çıkıp suçsuz olduğu iyice anlaşılmadan hapisten çıkmayı kabul etmemesi de bu bağlamda değerlendirilebilir. Bk. Yûsuf 12/50,67.

⁴⁷ Yûsuf 12/88.

⁴⁸ Mamur ve dillere destan bir ülke iken nankörlük, israf ve şımarıklık dolayısıyla yıkılıp harap olan Sebe ülkesi, bir ibret vesikası olarak Kur'ân'da yer almaktadır. Bk. es-Sebe 34/15-21. Sebe halkı'nın kıssasına yönelik dikkat çekici bir yorum için ayrıca bk. Esed, *Kur'ân Mesajı*, 2/875-876.

⁴⁹ el-İsrâ 17/27.

⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Daru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1371), 10/284; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 6/27.

⁵¹ İbn Mâce, "Tahâret", 48.

⁵² Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el-Kudâî, *Müsnedü's-ş-şihâb* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 1/130.

Kurtubî'nin (ö. 671/1273) Hz. Yûsuf'un hububat stoklamak⁵³ şeklindeki uygulamasını "zarûrât-ı dîniyye" olarak isimlendirilen ve 'dini, canı, malı, akli ve nesebi korumak' şeklinde detaylandırılan şer'î maslahat ilkesinin⁵⁴ temel bir dayanağı olarak nitelemesi son derece manidardır. Ona göre yukarıda sayılan hususlardan herhangi birini korumaya yönelik olarak atılan her adım maslahat; bunlardan herhangi birisini gerçekleştirmeyi engelleyen her şey ise mefsedettir.⁵⁵

İbn Haldûn (ö. 808/1406) devletlerin çöküş süreçlerini ele aldığı tahlillerinde gerek yöneticilerin gerekse de halkın savurganlığının, çöküşü hazırlayan ve hızlandıran faktörlerden birisi olduğuna işaret eder. Ona göre lüks hayat özenti ve savurganlık iktisadi hayatın doğal akışını bozacak ve burada meydana gelen mali bozulma dalga dalga yayılarak bütün alanları kapsayacaktır. Bu bozulma ise devletin kendini savunma yeteneğini kaybetmesi ve yıkılmasına yol açabilecektir.⁵⁶

İnsanlar gibi ekonomiler de tedbirler oranında risklere karşı dirençli hale gelirken tehlikelerden de uzak kalırlar. Öte yandan tedbir almak, Allah'ın insana lütfettiği akıl nimetinin kullanılmasının ve bir bakıma şükrünün yerine getirilmesinin bir gereğidir. Tedbir ve tutumluluk sayesinde sınırlı imkânlarla bile uzun süre ayakta kalınabilir. Kuşaktan kuşağa aktarılan "Tedbir gibi akıl yoktur." sözü de bilgece bir ifade olarak bu duruma işaret etmektedir.

⁵³ Kurtubî ihtiyaç olacağı zamana kadar gıda maddesi stoklamanın maslahatın gereği olan idari bir tedbir olarak yapıldığında caiz olduğunu zira bu uygulamada insanların faydasının söz konusu olduğunu söyler. Pek çok hadiste sakındırılan ve yasaklanan stokçuluk ise ürünlerin fiyatlarının yükselmesi amacıyla yapılan karaborsacılıktır. Bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 9/204 Karaborsa ve stokçuluğu yasaklayan hadisler için ayrıca bk. Müslim, "Müsâakat", 129, 130; Tirmizi, "Buyu", 40.

⁵⁴ Maslahat gerek bireysel ve toplumsal gerekse de dünya ve ahirete yönelik faydaların temin edilip zararların giderilmesi anlamında bir fıkıh terimi..Bk. İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/79-94.

⁵⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 9/203.

⁵⁶ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 2004), 1/394.

3.2. Güvenirlik (Emniyet)

Hız. Yûsuf'un kıssasında onun, Mısır'ın hazinelerinin başına getirilmesi noktasında öne çıkarttığı ikinci prensibin "güvenirlik" olduğu görülmektedir. Hız. Yûsuf Kral'la olan diyalogunda kendisini (حَفِیظ) "hafız" olarak nitelemekte ve bir anlamda iktisat idaresinde görev alacak kişilerin emin olmasının vazgeçilmez bir ilke olduğuna işaret etmektedir. Müfessirlerin "hafız" kelimesini genellikle "güvenilir, emanetleri güzellikle koruyan, emin" şeklinde yorumladıkları görülür.⁵⁷ Öte yandan Kral'ın Hız. Yûsuf'a hitaben "Sen bizim yanımızda güvenilir birisin."⁵⁸ şeklinde konuşmasından onun emin olduğuna kanaat getirdiği de anlaşılmaktadır. Kral'ın Hız. Yûsuf'un hapisten çıkma konusunda masum olduğu anlaşılmasından acele etmemesinden, yaptığı konuşmalardan ve hapis arkadaşlarının onun hakkındaki güzel şahadetlerinden güvenilir birisi olduğunu anladığı söylenebilir.⁵⁹

Güvenilir olma anlamında eminlik, "bir insana bir eşyanın endişe edilmeksizin teslim edilip zamanı geldiğinde sorunsuzca teslim alınabilmesi" anlamına geldiği gibi hakkı gözetilerek ifa edilmesi gereken tüm görevleri de kapsayan bir vasıftır.⁶⁰ Bu bakımdan bir işin başında bulunan kişiye yönetmekte olduğu iş bir emanet olup ondan bu hususta emin olması beklenilir.⁶¹ Bu kimse uhdesinde bulundurduğu bu emaneti korumak ve ona ihanet etmemekle yükümlüdür.⁶² Hız. Yûsuf kendisini "hafız" olarak tanımlarken bir taraftan kendisine teslim edilecek hazineden hiçbir şeyi haksız olarak almayacağını ve kendisinin veya başkalarının

⁵⁷ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr* (Kahire: Daru'l-Fikr, 1401), 18/160-161; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kureşî ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*, thk. Samî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Daru't-Taybe, 1999), 4/33.

⁵⁸ Yûsuf 12/54.

⁵⁹ Yûsuf 12/46,50.

⁶⁰ Enbiya Yıldırım, *Peygamberimizin Liyakata Verdiği Önem* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2023), 42.

⁶¹ Râzî bir insanın muamelesinin ya Rabbiyle ya diğer insanlarla ya da kendisiyle olduğuna ve bütün bu muamelelerde emanete riayet edilmesi gerektiğine vurguyla konunun çok boyutlu oluşuna ve önemine işaret etmektedir. Bk. Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 10/138.

⁶² Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), 2/305.

kamu malına dokunmasına müsaade etmeyeceğini deklare ederken bir taraftan da önemli bir prensip ortaya koymaktadır.

Kur'ân'da vahiy meleği olan Cebrâil'den "şerefli ve güvenilir"⁶³ olarak bahsedilmesi ayrıca bütün peygamberlerin kavimlerine hitaplarında kendilerinin "gönderilmiş güvenilir bir elçi"⁶⁴ olduklarına vurgu yapmaları Allah Teâlâ nezdinde güvenilirliğin gereğine ve önemine işaret etmektedir.⁶⁵ Ayrıca kavminin kendisine "el-emîn" lakabını verdiği Hz. Peygamber'in, emanetler konusunda gerekli hassasiyeti göstermeyen kimseleri münafık olmakla nitelediği de bilinmektedir.⁶⁶ Sahâbiler, Hz. Peygamber'in güvenilirlik konusunu sürekli gündeme getirdiğini ve onun neredeyse her konuşmasında "kendisine güvenilmeyen kimsenin imanının; sözünde durmayan kimsenin ise dininin bulunmadığını" vurguladığını aktarmaktadır.⁶⁷ Öte yandan Hz. Peygamber, insanların yönetim işlerinde az ya da çok yetki sahibi olup da emin ve adaletli davranmayan; kendisini ve ailesini görüp gözettiği gibi insanların hak ve hukukunu gözetmeyen kimselerin Allah Teâlâ tarafından yüzüstü ceheenne atılacağını ve cennetin kokusunu alamayacaklarını bildirmektedir.⁶⁸ Kur'an'ın ifadesiyle Allah adalet ve ihsanı emretmekte⁶⁹ ve ancak bu hasletlerin sahiplerinden razı olmaktadır.

3.3. İş Bilirlik (Liyakat)

Hz. Yûsuf'un ülkenin hazinelerinin başına getirilmesi talebi çerçevesinde öne çıkan üçüncü kavram ise, bir iş için gerekli yeterlilik ya da uzmanlık olarak da tanımlanabilecek olan iş bilirliktir.⁷⁰ Müfessirlerin Hz. Yûsuf'un kendisini tanıtırken kullandığı (عليه) "alîm" lafzını çoğunlukla bu çerçevede ve bugünkü

⁶³ et-Tekvîr 81/19-21.

⁶⁴ eş-Şuarâ 26/107, 125, 143, 162, 170.

⁶⁵ Kur'an'ın emanetlere hainlik etmeyi Allah ve resulüne ihanetle aynı düzlemde ele alması bu konudaki özensizliğin ne oranda büyük bir kusur olduğuna dair bir fikir vermektedir. Bk. el-Enfâl 8/27.

⁶⁶ Müslim, "İman", 107-109.

⁶⁷ Hz. Peygamber'in ümmetini kaybedecekleri ilk hassasiyetin emanet bilinci olacağı konusundaki uyarısı ilginç bir detay olarak karşımıza çıkmaktadır. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/135.

⁶⁸ Buhârî, "Ahkâm", 8; Tirmizî, "Buyu", 39.

⁶⁹ en-Nahl 16/90.

⁷⁰ Yûsuf 12/55.

popüler kullanımıyla liyakat anlamına gelecek şekilde yorumladıkları görülür.⁷¹ Hz. Yûsuf, Kral'dan hazinelerin yönetimine getirilmesini isterken yaptığı konuşmada kendisini "hafız" yani "iyi koruyucu ve güvenilir haznedar" olarak tanımladıktan sonra yine kendisinden "alîm" yani "üstlendiği işi iyi bilen ve anlayan" birisi olarak bahsetmektedir. Bunun anlamı onun güvenilirliğin yanı sıra talip olduğu bu iktisadi yönetim işinde işin ehli olduğunu ve bir bakıma görevin icrasının gerektirdiği uzmanlığa sahip olduğunu bildirmektir.⁷² Hz. Yûsuf söz konusu yeterlik ve uzmanlığı bir peygamber olması bakımından muhtemelen bu ve benzeri konularda ilahi bilgilerle donatılmış olmasıyla elde etmiş olmalıdır.⁷³

Hayata dair her müstakil alanın kendisine has bir doğası, yapısı, teknik donanım ve bilgileri bulunduğu bilinmektedir. Söz konusu bilgi ve donanıma sahip olma durumu 'yeterlik, kifayet, kendisine iş vermeye uygunluk, yetenek ve liyakat' gibi ifadelerle anlatılmaktadır. Herhangi bir alanda başarılı ve mutlu sonuçlara ulaşabilmenin yolu, söz konusu alanda donanımlı ve liyakat sahibi kimseleri iş başına getirmekten geçmektedir. Bir işi, o işin hakkını verebilecek kimselere tevdi etmek önemli bir yönetim kuralı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda uzmanlık ve liyakat sahibi olmayan kimseler karakter bakımından iyi niyetli olsalar bile söz konusu işe dair yeterli alt yapıları olmadığından sisteme zarar vermeleri kaçınılmaz olmaktadır.

İbn Haldûn'un devletlerin çöküş sebeplerini incelerken "devlet işlerinin hak etmedikleri halde yeteneksiz kişilere emanet edilmesini" çöküş sürecini hazırlayan hususlardan birisi olarak vurguladığı görülür. Onun ifadesiyle böyle kimseler kendi sorumluluklarında bulunup bulunmayan hususları ayırt

⁷¹ Mâtürîdî, *Tevilâtü'l-Kur'ân*, 7/323; Râzî, *et-Tefsîrû'l-kebîr*, 17/160-161; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-azîm*, 4/33; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 13/8.

⁷² Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidî't-Tenzîl* (Cidde: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 3/299-300.

⁷³ Râzî, *et-Tefsîrû'l-kebîr*, 17/150.

edemeyecek düzeyde yeteneksizdirler. Bu derece donanımsız kişilerin iş başına getirilmesi ise çöküşü kaçınılmaz kılacaktır.⁷⁴

Kur'ân'da emanetlerin ehline yani onları koruyup gözetecek kimselere tevdi edilmesi emredilmektedir. Bir ayette "Allah size emanetleri mutlaka ehline vermenizi emretmektedir."⁷⁵ buyurulmaktadır.⁷⁶ Bu ayetin muhatabı bütün Müslümanlar olmakla birlikte daha çok da kamusal sorumluluk sahibi olan mali ve idari yöneticilerdir. Ayette altı çizilen ehliyet kavramı kanaatimizce hem güvenilirliği hem de uzmanlığı kapsayan iki boyutlu bir kavramdır. Bu iki vasfa birlikte sahip olmayan herhangi bir kimse herhangi bir işin ehli olamaz. Hz. Yûsuf, "hafız" ve "alîm" olduğu yönündeki beyanıyla yönetimine talip olduğu hazine idaresi işini kişisel hevesleri için ve gelişigüzel olarak değil aksine hem güvenilir vasfıyla hem de hikmetli ve basiretli bir şekilde yerine getireceğini belirtmektedir.⁷⁷

Güvenirlik ve uzmanlıktan oluşan ehliyet vasfının Kur'ân'ın başka bir ayetinde (الْقَوِيُّ الْأَمِينُ) "kavî" ve "emin" şeklinde dile getirildiği görülür. İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Hz. Musa'nın hayvanlarını suladığı iki kızdan birinin ondan babasına "Ücretli tutabileceğin güçlü ve güvenilir bir kimsedir."⁷⁸ şeklinde bahsettiği ifadelerden hareketle bu ayetteki iki kelimenin İslami yönetim felsefesini oluşturduğunu dile getirir. O, söz konusu ayette geçen

⁷⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/257,260,380; İbn Haldûn'un "devletin çöküşü tezinin" analizinin yapıldığı bir makale için ayrıca bk. Cumali Bozpinar, "İbn Haldûn'a Göre Devletin Çöküşünün Analizi: Adalet Dairesi Bağlamında Bir Değerlendirme", *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü e-Dergisi* 4/2 (2021), 85-92.

⁷⁵ en-Nisâ 4/58.

⁷⁶ Ayetin şu olay üzerine indiği rivayet olunur: Hz. Peygamber Mekke fethi günü henüz Müslüman olmamış olan ve Kâbe'nin anahtarları kendisinde bulunan Osman b. Talha'dan (ö. 42/662) anahtarları almış ve amcası Abbas (ö. 32/653) Kâbe'nin hizmetlerini üstlenmek için anahtarları Hz. Peygamber'den istemişti. Bu olayı takiben yukarıdaki ayet nazil oldu ve Hz. Peygamber anahtarları Osman'a iade etti. Bu nüzûl sebebi ayetin muhtevasına uygun olmakla birlikte ayetin hükmü umumidir. Ehline verilmesi istenilen emanet, iktisadi, idari görevleri de içine alacak şekilde geniş bir alanı kapsamaktadır. Bk Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 5/256-257; Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî Ebu'l Ferec İbn Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* (Beyrut: el-Mekteb'ül-İslami, 1407), 2/114.

⁷⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 12/8-9; Okuyan, *Kur'ân'da Hz. Yûsuf Kıssası*, 159.

⁷⁸ el-Kasas 28/26.

“emin” lafzını, güvenilirlik anlamında Hz. Yûsuf'un kullandığı “hafız” lafzıyla eşanlamlı olacak şekilde, “kavî” lafzını ise Hz. Yûsuf'un ifadesindeki “alîm” lafzıyla eşanlamlı olarak yorumlamaktadır. Ona göre insanlarda emanet ve liyakatin birlikte bulunması gerçekten de nadir görülen bir durumdur. Hz. Ömer bu minvalde “günahkârın kuvvetli, iyinin ise aciz oluşundan” Allah'a şikayette bulunmaktadır.⁷⁹ Bu sebeple ümmetin işlerinden herhangi birinin teslim edileceği kişi hem emin hem de güçlü olmalıdır. Zira ancak Hz. Yûsuf gibi adaletli ve güvenilir bir bilgin, işleri düzene sokabilir ve insanları yeryüzünün zenginliklerinden yararlandırabilir. Güvenilir olup bilgin olmayan kimse bütün güvenilirliğine rağmen yüklendiği sorumluluğun üstesinden gelemeyebilir ve görevin gerektirdiği performansı sergileyemez. Öte yandan bilgin olup güvenilir olmayan kimse ise görevini kötüye kullanarak insanların emanetine ihanet edebilir. Yanı sıra kendisine ve yakınlarına kamu malından haksız çıkar temin etmek gibi bozguncu yollara yönelebilir.

Hz. Peygamber'in görevlendirmelerde liyakat prensibini gözettiği örneğin vahiy kâtipliği, imamlık, komutanlık ve elçilik gibi vazifelerde liyakatı esas aldığı bilinmektedir.⁸⁰ Bu uygulamanın bir gereği olarak örneğin Ebu Zer gibi dürüstlüklerine bizzat şahitlik ettiği⁸¹ kimi sahâbileri zayıf oldukları ve hakkını veremeyecekleri gerekçesiyle istedikleri göreve getirmemiştir.⁸² Hz. Peygamber'in daha bilgilisi ve layığı bulunduğu halde farklı sebeplerle bir kişiyi göreve getirmeyi “Allah'a, resulüne ve Müslümanlara ihanet” olarak vasıflandırması ise onun bu konudaki yoğun hassasiyetini göstermektedir.⁸³

Sonuç olarak her çeşit kamu görevi kabilecilik, akrabacılık gibi sağlıklı kriterlere göre değil bilgi ve beceriye göre dağıtılmalı; liyakat haricindeki kriterler devreye alınarak hiç kimse hak

⁷⁹ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhâlîm b. Mecciddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü's-şer'iyye fî islahir-râ'î ve'r-ra'iyye* (Cidde: Mecmeu'l-Fikhi'l-İslami, 1429), 33-40.

⁸⁰ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 299-300.

⁸¹ Tirmizî, “Menâkıb”, 35.

⁸² Müslim, “İmâre”, 1825, 1826.

⁸³ Buhârî, “Cuma”, 29; Müslim, “İmâre”, 19.

etmediği göreve getirilmemelidir. Liyakat prensibinin ihmal edilmesi bir yandan toplumsal verimliliği olumsuz etkilediği gibi diğer yandan da Allah'ın emrine karşı gelmek olacaktır. Liyakatin umursanmadığı düşüncesinin bir toplumda yayılmaya başlaması ise toplumsal güven ve barış duygusunun zarar görmesi gibi tehlikeli ve yıkıcı sonuçlara yol açabilecektir.⁸⁴

3.4. Sorumlulara Yetki Verilmesi

Hız. Yûsuf kıssasında iktisat yönetimi bağlamında öne çıkan prensiplerden birisi de güvenirlilik ve iş bilirlik özelliklerini birlikte taşıyan kimselere emanetlerin teslim edilmesinin yanı sıra onlara yeterli düzeyde yetki verilmesi hususudur. Bu yetki ve iktidar gücü sayesinde onlar güçlü ve sarsılmaz bir konumda bulunacak, uygun gördükleri plan ve projeleri rahatça uygulayabileceklerdir.⁸⁵ Kendilerine sorumluluk yüklediği halde yeterli düzeyde yetki verilmemiş sorumluların inisiyatif alamayacakları; hızlı ve kararlı bir şekilde davranamayacakları söylenebilir.

Müfessirlerin ayette Hız. Yûsuf için zikredilen (مَكَّنَّا لِيُؤَسِّفَ فِي) (الأرض) ifadesini bu çerçevede “iyi yer edindirmek, iktidar sahibi kılmak, sarsılmaz bir konum vermek” şeklinde yorumladıkları görülür. Örneğin Zemahşerî (ö. 538/1144) (مَكَّنَّا) ifadesini “Her yer onun egemenliği ve hükmü altında olduğu için, hiç kimse ona mani olamıyordu.” şeklinde tefsir etmektedir.⁸⁶ İbn Kesîr aynı ifadeyi Hız. Yûsuf'un görevinde güç ve kuvvet sahibi olduğu, nereyi isterse oraya konup istediği gibi davrandığı şeklinde yorumlamaktadır.⁸⁷ İbn Âşûr (ö. 1973) ise sûrede Hız. Yûsuf'un yetki durumuna işaret eden ikinci bir ifade olan (يَتَّبِعُوا مِنْهَا حَيْثُ يَشَاءُ) cümlesinin onun “Mısır ülkesinde kendisine dayatılan herhangi bir kısıtlama olmaksızın dilediği gibi davranmasını” kinayeli bir şekilde anlatan bir ifade olduğunu belirtmektedir.⁸⁸ Sûrenin akışından da anlaşılacağı

⁸⁴ Yıldırım, *Peygamberimizin Liyakata Verdiği Önem*, 43,143.

⁸⁵ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2003), 9/444-445.

⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/300.

⁸⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân'l-azîm*, 4/34.

⁸⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 7/10-11.

gibi Hz. Yûsuf, geniş yetkilerle donatılmış konumu sayesinde dilediği gibi hareket etmiş, hâkimiyet ve iktidarını kurmuş ve süreçlerin işleyişini uygun gördüğü tarzda şekillendirmiştir.

Güvenilir ve liyakat sahibi kimselere yeterli düzeyde yetki verilmemesi durumunda onların bu üstün vasıflara sahip olmalarının bir anlamı kalmayacağı ve umulan bereketli sonuçların elde edilemeyeceği müsellem bir hakikattir. Öte yandan hayat boşluk kabul etmeyeceğinden, bazı kimselere sorumluluk verildiği halde yetki verilmemesi, kötü, zayıf ve sorumluluk sahibi olmayan kimselerin kendilerini yetkili görmesinin önünü açacaktır. Bu sebeple sorumluluk-yetki dengesinin son derece önemli olduğu söylenebilir. Hz. Yûsuf örneğinde olduğu gibi üst yöneticilerin, sorumluluk yükledikleri alt yöneticilere gerekli düzeyde yetki vermeleri, onların sahada rahat çalışabilmeleri ve hedeflerini gerçekleştirebilmeleri açısından son derece önemlidir. Yetkisiz ya da yetkileri kısıtlı olduğu için inisiyatif alamayan, her adımı merkeze havale eden ya da her hususta merkezden işaret bekleyen merkeziyetçi mekanizmaların yönetim krizlerine yol açması kaçınılmazdır.

Söz konusu prensibin bir uygulaması Hz. Peygamber'in Muâz b. Cebel'i (ö. 17/638) Yemen'e elçi, kadı ve zekât memuru olarak gönderirken yaptığı konuşmada görülmektedir. Hz. Peygamber bu konuşmada Muâz'a bazı tavsiyelerde bulunarak insanları Allah'ın dinine davet etmesini ve ibadetleri aşamalı olarak öğretmesini ister. Daha sonra ona, önüne bir mesele geldiğinde ne şekilde hükmedeceğini sorar. O, Allah'ın kitabını esas alacağı şeklinde yanıt verdikten sonra ona meselenin çözümü orada yoksa nasıl davranacağını sorar. O ise Hz. Peygamber'in uygulamalarına başvuracağını ifade eder. Hz. Peygamber ona "Resulün verdiği kararlarda ilgili konunun çözümünü bulamazsan ne yapacaksın?" diye sorunca o şu ölümsüz cevabı verir: "Kendi kanaatime göre meseleyi çözer ve ötesini düşünmem." Hz. Peygamber ise onun bu cevabını beğenip onaylamış, onu cesaretlendirmiş ve onun inisiyatif alan bu yaklaşımı dolayısıyla Allah'a hamdetmiştir.⁸⁹

⁸⁹ Tirmizi, "Ahkâm", 3.

Kanaatimizce idari ve mali işlerde yapılması gereken husus, temel prensipler ve kurucu ilkeler sağlıklı bir şekilde belirlendikten sonra tekil olaylarda karar ve uygulamayı yeterli düzeyde yetki verilen ve işlerin kendilerine deruhte edildiği sorumlulara bırakmaktadır. Bir önceki konu başlığında belirtildiği gibi bilgisiz ve liyakatsiz kimselerin göreve getirilmesi ne kadar sakıncalı ise aynı şekilde bilgili ve iş bilir kimselere yeterli düzeyde sorumluluk verilmemesi de aynı şekilde sakıncalı olacak ve bütün kazanımları boşa çıkarabilecektir.

Sonuç

İktisadi konular insan hayatını birebir ilgilendiren konuların başında gelmektedir. Hayatın bütün boyutlarını kendi prensipleri çerçevesinde şekillendirmek isteyen Kur'ân, diğer alanlarda olduğu gibi iktisat alanı ile ilgili düzenlemelerde de bulunmuştur. Elbette bu düzenlemeler Kur'ân'ın genel üslubuna uygun olarak ayrıntıya girmeksizin kurucu ilkeler ve temel prensipler belirleme şeklinde gerçekleşmiştir.

Kur'ân kıssaları bir taraftan geçmişte gerçekleşen olayları anlatırken diğer taraftan da okuyucunun önüne peşi sıra gidilecek hedefler koymaktadır. "Kur'ân'ın en güzel kıssası" olan Hz. Yûsuf kıssası da öğüt ve ibretlerle dolu olup her yönünün ondan çeşitli dersler çıkartması mümkündür. Sûrenin ele almadığı bir toplumsal sınıf ve konu neredeyse yok gibidir. Daha çok sabır, iffet, ümit, bağışlama ve benzeri konularla birlikte anılan Hz. Yûsuf kıssasının konuları arasında iktisat ve iktisat yönetiminin de bulunduğu bir gerçektir. Onun Mısır hazinelerinin yönetimine geçmesiyle başlayan ve sonrasında gelişen olaylar, başarılı bir ekonomi yönetiminin ipuçlarını vermektedir.

Hz. Yûsuf'un iktisat yönetiminde öne çıkan prensipler bulunmaktadır. Bu prensiplerin başında da tedbir ilkesi gelmektedir. Hayatın her zaman düz bir çizgi olarak ve iyi günlerden ibaret bir şekilde devam etmeyeceği herkesin mâlumudur. Başarılı bir ekonomi yönetimi savurganlıktan kaçınmalı ve alacağı ihtiyati tedbirlerle ekonomiyi krizlere ve risklere dayanıklı hale getirmelidir. Bu şekilde davranmamanın

insanları başkalarına muhtaç hale getirdiği kıssanın ileriki aşamalarındaki anlatımdan anlaşılmaktadır.

Hz. Yûsuf, ekonomi yönetiminin teslim edileceği kişilerde bulunması gereken vasıfları kendisini Kral'a arz ederken şu şekilde belirtmiştir: (إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ) Hıfz (güvenirlilik) ve ilm (liyakat). Çalışmada ulaştığımız en önemli sonuçlardan biri, bu iki vasfın Kur'ân'ın yönetim işleri de dahil olmak üzere her çeşit emanetin kendilerine teslim edileceği kişilerin temel vasfı olarak belirlediği "ehliyet" in bir açılımı olduğu tespitidir. Bu bakımdan ümmetin mali, iktisadi ve idari işleri hem dürüst, emin ve güvenirlilik vasfı taşıyan hem de başına getirildiği işe hakim, yeterlilik ve liyakat sahibi kimselere teslim edilmelidir. İşlerin kendilerine teslim edileceği kişiler emin oldukları halde uzman olmazlarsa işin hakkını veremeyecek ve üstesinden gelemeyeceklerdir. Aynı şekilde uzman oldukları halde emin olmazlarsa bu sefer de buldukları konumu kendileri ve yakınları için suistimal edebileceklerdir. Öte yandan güvenirlilik ve liyakat bazı alimlerce, "İslam siyaset felsefesinin temel umdeleri" olarak değerlendirilmektedir.

Hz. Yûsuf kıssasından iktisat yönetimi çerçevesinde çıkartılabilecek bir başka prensip ise yöneticilere yeterli düzeyde yetki verilmesi meselesidir. Sûrede Hz. Yûsuf'la ilgili olarak (مَكْرًا) ve (بِتَبَوُّا) ifadelerinin zikredilmesi onun, iktidar erkini elinde tutan, güç ve kuvvet sahibi olduğu ve uygun gördüğü davranışı dilediği gibi sergileyebildiği şeklinde yorumlanmıştır. Zira emin ve liyakat sahibi bir yöneticinin yetkisiz veya eksik yetkili olması durumunda bu özelliklerinin hiçbir anlamı kalmayacak ve bu durum bir bakıma kaynak israfı anlamına gelecektir.

Hayat kitabı olan Kur'ân yol göstericilik vasfını her seferinde çeşitli anlatım araçlarını kullanarak gerçekleştirmektedir. Bu bağlamda Kur'ân'ın iktisadi konulara dair vurguları bazen doğrudan olduğu gibi Hz. Yûsuf kıssası örneğinde olduğu gibi bazen de dolaylı olabilmektedir. Bu vurgulardan pratik sonuçlar çıkarmak ve yararlanmak gerekir. Sonuç olarak her ne kadar farklı disiplinlerce üzerinde çok sayıda çalışma yapılmışsa da kıssalar

halen yeni bakış açlarına göre çalışılması gereken alanlar olarak karşımızda durmaktadır.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Acar, Abdullah. "Bir İçtihat Kaynağı Olarak Kur'ân Kıssaları". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 9 (2007), 97-152.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihabüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-*Rûhu'l-me'ânî*. 30 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, ts.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1. Basım, 1988.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri*. 21 Cilt. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 1. Basım, 2003.
- Bıykoğlu, Yakup. "İbn Âşûr'un Kur'ân Kıssalarına Yaklaşımı". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2022), 243-270.
- Bozpinar, Cumali. "İbn Haldûn'a Göre Devletin Çöküşünün Analizi: Adalet Dairesi Bağlamında Bir Değerlendirme". *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü e-Dergisi* 4/2 (2021), 85-92.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-*es-Sihâh*. thk. Halîl Me'mun Şeyhâ. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 3. Basım, 2008.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Maslahat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhît*. 9 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.
- Ebu's-Suud, Mahmud. *İslami İktisadın Esasları*. çev. Ali Özek. İstanbul: Hisar Yayınları, 1969.
- Esed, Muhammed. *Kur'ân Mesajı*. çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. 3 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 1995.
- Feyyûmî, Ebû'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-. *el-Misbâhu'l-münîr fî ğarîbi's-şerhi'l-kebîr*. thk. Eymen Abdurrezzâk eş-Şevvê. Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 2. Basım, 2011.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed bin Ya'kûb el-. *el-Kâmusu'l-muhît*. thk. Halîl Me'mun Şeyhâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 5. Basım, 2011.
- Gül, Ali Rıza. "İslam İktisat Düşüncesinin Kur'an'daki Temelleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (2010), 27-78.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Daru's-Suhun, ts.
- İbn Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî Ebu'l Ferec. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. 9 Cilt. Beyrut: el-Mekteb'ül-İslami, 1407.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Mukaddime*. çev. Halîl Kendir. 2 Cilt. İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 2004.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kureşî ed-Dımaşkî. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*. thk. Samî b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyad: Daru't-Taybe, 1999.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânu'l-Arab*. thk. Amir Ahmed Haydar. 18 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2009.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *es-Siyâsetü's-şer'iyye fî ıslahir-râ'î ve'r-ra'iyye*. Cidde: Mecmeu'l-Fikhi'l-İslami, 1429.

- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Mecmû'u fetâvâ*. 37 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, 1398.
- Kaya, Remzi. "Kur'ân Kıssalarının Tefsir ve Teşrideki Yeri". *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları* 3 (2002), 507-526.
- Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el-. *Müsnedü's-şihâb*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Kahire: Daru'l-Kütübü'l-Misriyye, 1371.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Tevilâtü'l-Kur'ân*. thk. Mecdi Bâslûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426.
- Nuveyhi, Muhammed. *Ekonomik Adaletin Temelleri*. çev. Ahmet Yaprak. İstanbul: Beyan Yayınları, 1984.
- Okuyan, Mehmet. *Kur'ân'da Hz. Yûsuf Kıssası*. Samsun: Üniversite Yayınları, 2018.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Saffan Adnân Davûdi. Şam: Dâru'l Kalem, 2002.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *et-Tefsîrü'l-kebîr*. 32 Cilt. Kahire: Daru'l-Fikr, 1401.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîrü'l-Menâr*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Sıddîkî, Muhammed Necatullah. *İslam Ekonomi Düşüncesi*. çev. Yaşar Kaplan. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984.
- Şengül, İdris. *Kur'an Kıssaları Üzerine*. İzmir: y.y., 1994.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Kur'an Kıssalarına Giriş*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1993.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir-Mahmud Muhammed Şâkir. 12 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, 2012.
- Yıldırım, Enbiya. *Peygamberimizin Liyakata Verdiği Önem*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2023.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezâk el-Bilgrâmî el-Hüseyinî ez-. *Tâcu'l-'arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 40 Cilt. Kuveyt: Turâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1994.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-. *el-Keşşâf'an hakâiki ğavâmidî't-Tenzîl*. 6 Cilt. Cidde: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.

2008 ABD Mâlî Buhranının İktisat Sahasındaki Nebevî Öğretiler Açısından Tetkiki

Araştırma
Makalesi
Research
Article

Mehmet Ali ÇALGAN

Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Assistant Professor, Adıyaman University, Faculty of Islamic Studies, Department of Hadith
Adıyaman, Türkiye
✉ mehmetcalgan@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-5780-5067>

Yazar
Author

Çalgan, Mehmet Ali. "2008 ABD Mâlî Buhranının İktisat Sahasındaki Nebevî Öğretiler Açısından Tetkiki". *Tevilat* 4/1 (Haziran 2023), 101-122.
 <https://doi.org/10.53352/tevilat.1290315>

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 30.04.2023 ISSN: 2687-4849 e-ISSN: 2757-654X
Accepted / Kabul Tarihi: 06.06.2023 www.tevilat.com

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yayıncı/Published by: Selçuk University, Faculty of Islamic Studies/Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.

Bilgi
Info

2008 ABD Mâli Buhranının İktisat Sahasındaki Nebevî Öğretiler Açısından Tetkiki

Allah Rasûlü (sav) insanlığa hayatın her sahasında rehberlik yapacak öğretilerle gelmiştir. Haksız kazancı engelleme gayesine mebni birçok iktisâdî esas bu öğretiler arasındadır. Bu nebevi yönlendirmelerin tespiti kadar günümüz için güncelliğinin ve uygunluğunun ortaya konması da fevkalade önemlidir. Zira günümüz dünyasında iktisâdî ve mâlî hayat hayli gelişmiş bir yapı arz etmektedir. Bu çalışmada Amerika Birleşik Devletleri'nde 2008 senesinde ivme kazanan ve sonraki senelerde sadece ABD'de değil tüm dünyada tesirini hissettiren ve iktisatçılar tarafından 1929'daki Büyük Buhran'dan sonra meydana gelen en büyük mâlî buhran ve iktisâdî durgunluk dönemi olarak nitelenen hadiseler zincirini iktisâdî sahada bulunan nebevi öğretilerin güncel kıymetini göstermek amacıyla tetkik etmek istiyoruz. Yaptığımız incelemede bizzat Amerikalı iktisatçıların yaşanan krizle alakalı tahlil ve tespitleri esas alınmıştır. Böylece sünnette yer alan iktisâdî buyrukların ihlalinin yol açtığı neticeler daha ikna edici ve etkili bir şekilde görülebilecektir. Mezkûr mâlî buhranın temelleri, tüketicilerin gelirlerini zorlayacak şekilde borçlanmalarıyla atılmıştır. Ödeme gücü olmayan insanlara verilen konut kredileri faizlerin yükselmesiyle ödenememeye başlamıştır. Gerek değişken faizli konut kredilerinin verilmesinde gerekse bu kredilere dayalı türev borç senetlerinde bir yandan yatırımcıları aldatıcı uygulamalar diğer yandan fiyat ve risk açısından garar (kapalılık/ aşırı belirsizlik) söz konusu olmuştur. Kanaatimizce bu mühim vakanın dikkatli bir tahlili İslamın iktisâdî öğretilerinin güncel önem ve değerini oldukça berrak bir şekilde ortaya koymaktadır.

Özet

Anahtar Kelimeler: Hadis, İktisat, 2008 ABD Mâli Buhranı, Garar, Borç.

The Examination of the 2008 USA Financial Crisis From the Perspective of Prophetic Teachings in Economic Field

Prophet (pbuh) brought humanity with the required teachings in all fields of life. Among these teachings are a number of economic principles with the goal of preventing unjustified earnings. Proving the actuality and appropriateness of these prophetic guidances these are as important as their determination. This is because in today's world the economic and financial life has been quite developed. In this study we want to examine the chain of events that gained momentum in the United States of America in 2008 and made its impact felt not only in the USA but also all over the world in the following years, and which is described by economists as the greatest financial crisis and economic recession that occurred after the Great Depression in 1929 in order to demonstrate the current value of prophetic teachings in the economic field. In our examination the analyses and evaluations of the American economists related to the crisis were taken into consideration. This way, the consequences caused by the violation of the economic orders in the sunnah will be seen more convincingly and effectively. The foundations of the aforementioned financial crisis were laid by the borrowing of consumers in a way that would strain their income. Mortgages given to people who do not have sufficient income began not to be paid due to the rise in interest rates. Both in the issuance of adjustable rate mortgages and in derivative debt securities based on these mortgages there were practices that deceived investors on one hand and extreme uncertainty in terms of price and risk on the other hand. In our opinion, a careful analysis of this important case reveals quite clearly the current importance and value of the economic teachings of Islam.

Abstract

Keywords: Hadith, Economy, 2008 USA Financial Crisis, Uncertainty, Debt.

Giriş

Rasûlullah (sav) iktisâdî hayatın tanzimi için birçok esas vazetmiştir. Bu esasların en temel amacı taraflar arasında haksız kazancın önlenmesidir. Oldukça sade bir ticari hayatın hâkim olduğu o dönemden günümüze gelindiğinde iktisat ve mâlî düzenin oldukça karmaşıklaştığı, kurumsallaştığı ve geliştiği müşahede edilmektedir. Bilhassa gelişmiş ülkelerde birçok yeni mâlî ürün ve hizmetlerin bulunduğu mâlî piyasalar yer almaktadır ve iktisâdî hayat ileri bir görünüm arz etmektedir. Bu noktada şu soru akla gelmektedir. Acaba oldukça ibtidâî bir seviyede olan bir ticarî hayatın düzenlenmesi için konulan birtakım kurallar günümüz ekonomilerinin başarılı bir şekilde işleyişi için ne kadar etkin çözümler sunabilir? Bu sahayla alakalı nebevî öğretiler günümüz dünyasının iktisat ve finans alanındaki ihtiyaçlarını ne derecede karşılayabilir?

Bu çalışmada bahsi geçen soruları farklı bir zaviyeden cevaplamaya çalışacağız. Bunun için İslam'ın iktisâdî öğretilerinin günümüzde tatbiki hâlinde ne gibi faydalar ortaya çıkacağına değil, bilakis tatbik edilmemesi hâlinde ekonominin yaşayacağı aksaklık ve sorunları tespit edeceğiz. Bu amaçla dünyanın en gelişmiş ekonomisi sayılan Amerika Birleşik Devletleri'nde son dönemde yaşanmış ve tüm dünyayı derinden etkilemiş bir mâlî buhran ve iktisâdî durgunluk dönemini mercek altına alacağız. Bu tahlili yaparken bizzat ekonomik krize şahit olan Amerikalı iktisatçıların bahsi geçen krizin gelişimi ve sebepleri hakkında tetkiklerini esas alacağız. Böyle bir yöntemin Hz. Peygamber'in (sav) iktisâdî buyruklarının güncel değerini ispatlamada çok daha etkili ve ikna edici olacağı kanaatindeyiz.

Resmi olarak 2007'de başladığı belirtilen ABD mâlî buhranı konut kredilerinin ödenmemesi sebebiyle ortaya çıkmış, kısa zamanda tesiri ülke sınırlarını aşarak tüm dünyaya yayılmış ve ekonomiye verdiği büyük zarardan dolayı uzmanlar tarafından 1929'daki Büyük Buhran'dan sonra meydana gelen en büyük mâlî buhran ve iktisâdî durgunluk dönemi olarak vasıflandırılmıştır.¹

¹ Gary Gorton, Andrew Metrick, "Getting Up to Speed on the Financial Crisis: A One-Weekend-Reader's Guide", *Journal of Economic Literature* 50/1 (2012),

ABD Kongresi'nin 2011 senesinde hazırlattığı resmî rapora² göre mâlî buhran sebebiyle 21 ay içinde ABD halkının 17 trilyon dolarlık bir kaybı olmuş, işsizlik 2009 Kasım'ında %10,1 seviyesine yükselmiştir.³ 2009 senesinde 61.000 şirket iflas ettiğini açıklamış, ülke genelinde firmaların %57'si yatırımlarını kısmak zorunda kalmıştır.⁴ Araştırmacıların ilgi odağı olan ekonomik kriz üzerine pek çok akademik ve akademik olmayan çalışma yapılmıştır.⁵ Yaşanan krizin ana sebepleri olarak tüketicilerin aşırı borçlanması, bankaların tüketicileri ve yatırımcıları aldatıcı uygulamaları, şeffaf olmayan ve aşırı belirsizlikler içeren kompleks finansal ürünlerin kullanılması ve denetim eksikliği gibi etkenler vurgulanmıştır.⁶ Kanaatimizce bu mühim iktisâdî buhranın dikkatli bir tetkiki İslam'ın iktisâdî öğretilerinin güncel kıymetinin anlaşılmasına büyük katkı sağlayacaktır.

Makalenin birinci kısmında mâlî buhranın ana hatlarıyla özeti verilecek, gelişim seyri ve sebepleri ABD'li iktisatçıların araştırmaları ve Kongre'nin raporu esas alınarak tahlil edilecektir. Bahsi geçen iktisâdî buhranın gelişim safahatı aslında oldukça girift olmakla beraber bu safahatı tüm ayrıntısı ile ele almayacak, sadece çalışmamızı alakadar eden önemli kısımları tebârüz ettirmekle yetineceğiz. Konunun daha iyi anlaşılması için şemalar kullanacak ve olayların ana hatlarını basit bir dilde aktarmaya çalışacağız. İkinci kısımda ise buhrana yol açan etkenlerle hadislerdeki öğretiler eşleştirilecek, böylece nebevî yönlendirmelerin günümüz iktisâdî ve mâlî hayatıyla alakalı yönleri daha iyi anlaşılacaktır.

133; Andrew W. Lo, "Reading About the Financial Crisis: A Twenty-One-Book Review", *Journal of Economic Literature* 50/1 (2012), 151.

² Raporun tam ismi "Ulusal Komisyonun Birleşik Devletlerdeki Mâlî ve İktisadî Buhranın Sebepleri üzerine Nihaî Raporu" şeklindedir.

³ Mâlî Buhran Tetkik Komisyonu (MBTK), *Mâlî Buhran Tetkik Raporu* (Washington: ABD Hükümeti Yayın Bürosu, 2011), 389.

⁴ MBTK, *Mâlî Buhran Tetkik Raporu*, 394.

⁵ Massachusetts Institute of Technology profesörü olan Lo hazırladığı makalede mâlî buhranı konu alan 11 akademisyen ve 10 gazetecinin kaleme aldığı toplam 21 kitabı incelemiştir. Yale Üniversitesi profesörlerinden Gorton ve Metrick ise konuyla alakalı hazırlanmış 16 çalışmayı değerlendirmiştir. Geniş bilgi için bk. Lo, "Reading About the Financial Crisis: A Twenty-One-Book Review"; Gorton, Metrick, "Getting Up to Speed on the Financial Crisis: A One-Weekend-Reader's Guide".

⁶ Krizin sebepleri ayrıntılı olarak makalenin birinci kısmında incelenecektir.

1. Mâlî Buhranın Gelişim Seyri ve Sebepleri

Bu kısımda öncelikle yaşanan iktisâdî durgunluğun safahatı hakkında kısaca bilgi verilecek, ardından krizin sebepleri ABD'li iktisatçıların çalışmaları ışığında tahlil edilecektir.

1.1. Mâlî Buhranın Ana Hatlarıyla Özeti⁷

Mâlî Buhranın Gelişimi	
1	Faizler düşüken tüketime borçla yapılması
2	Ödeme gücü olmayan kimselere konut kredisi verilmesi
3	Düşük kaliteli bu konut kredilerinin paketlenerek yüksek kredi notuyla yatırımcılara satılması
4	Faizler yükselince konut kredilerinin ödenememeye başlanması
5	Bu konut kredilerine dayalı türev ürünlerinin değerlerini kaybetmesi
6	Zarara uğrayan bankaların reel sektöre finansmanı kesmesi sonucu oluşan iflaslar ve işsizlik

Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşanan mâlî buhrana giden yol 2000 senesi sonrasında faizlerin düşük olması ve tüketime yapılan teşvikler nedeniyle insanların gelirlerine oranla büyük borçlar altına girmesiyle başlamıştır. Amerikalılar gerek basın yayın gerek mâlî kuruluşlar gerekse firmaların yoğun ve etkin biçimde yönlendirmesiyle bir tüketim toplumuna dönüştürülmüştür. Amerikan merkez bankasının 2000 senesi sonrasında faiz oranlarını oldukça düşük seviyelere indirmesi her türlü tüketim harcamalarının ucuz bir şekilde finansmanını mümkün kılmıştır. Böyle bir ortamın neticesinde tüketiciler ev ve araba alımı ve diğer harcamaları için gelirlerine oranla büyük borçlar altına girmişlerdir. Talebin artması sebebiyle emlak fiyatları da yükseliş seyrine geçmiştir. Bu noktada bankalar kredi

⁷ Krizle ilgili çalışmalarda krizin ana hatları bu kısımdaki anlatıya benzer şekillerde yer almaktadır. Daha kolay erişim ve geniş ayrıntılar için Wikipedia web sayfasının ilgili bölümüne bakılabilir. Wikipedia (WIKI), "2007-2008 financial crisis" (Erişim 29 Nisan 2023).

verme şartlarını iyice gevşeterek ödeme gücü olmayan insanlara da peşinat almadan ve hiçbir belge istemeden ev kredisi vermeye başlamışlardır. Bu tedbirsizliğin ve aslında sorumsuzluğun sebebi ise bankaların bu düşük kaliteli ev kredilerini kendi defterlerinde tutmamaları, bu kredileri paketleyerek ürettikleri borç senetlerini diğer büyük kurumsal yatırımcılara satmaları, böylece kendilerini bu ev kredilerinin ödenmemesi riskinden kurtarmaları olmuştur. Şeffaf olmayan ve büyük belirsizlikler içeren bu türev ürünlerin pazarlanabilmesinde kredi derecelendirme kuruluşlarının bu ürünlere yüksek kredi notları vermeleri etkili olmuştur.

Altyapısı bu şekilde hazırlanan mâlî kriz ilerleyen senelerde Merkez Bankası'nın faizleri artırmasıyla ilk belirtilerini göstermeye başlamıştır. Artan faizler nedeniyle ödeme gücü zayıf olan insanların konut kredilerini ödeyememeleri, bu konut kredilerine dayanan türev borç senetlerinin kıymetlerini kaybetmesiyle neticelenmiştir. Bu borç senetlerine sahip olan dünya çapında, büyük kurumsal yatırımcılar böylece büyük kayıplara uğramışlardır. Bankaların, çalışmalarının finansmanı için krediye ihtiyaç duyan firmalara yeni kredi vermekten kaçınmasıyla mâlî buhran reel ekonomiye sıçramış ve pek çok firmanın iflası neticesinde işsizlik büyük artış göstermiştir. Evlere haciz konması ev arzını artırırken yüksek faizler sebebiyle talebin de düşmesiyle konut fiyatları düşüşe geçmiştir. Neticede etkileri dünya çapında hissedilen büyük bir iktisâdî kriz yaşanmıştır.

1.2. Mâlî Buhranın Tahlili

ABD Kongresi'nin hazırlattığı ve Ocak 2011'de Mâlî Buhranı Tetkik Komisyonu tarafından yayınlanan "Mâlî Buhran Tetkik Raporu" yaşanan ekonomik bunalımın sebepleri olarak şu hususlara dikkat çekmiştir:

- Mâlî piyasaları *denetleme ve düzenlemede* yaygın biçimde başarısızlık
- Önemli mâlî kuruluşlarda *risk yönetimi* konusunda ciddi başarısızlıklar
- *Aşırı borçlanma, riskli yatırımlar yapılması ve şeffaflığın olmaması*
- Hesap verebilirlik ve *ahlâk* konusunda yaygın sorunlar

- Borç verme şartlarının gevşetilmesi ve konut kredilerine dayanarak türev borç senetlerinin üretilmesi
- Kredi derecelendirme kuruluşlarının görevlerini hakkıyla yerine getirmemeleri⁸

Kasım 2008’de G20 ülkelerinin⁹ başkanlarının yayınladıkları “Mâlî Marketler ve Dünya İktisadı üzerine Zirve Bildirisi”¹⁰ içinde “Yaşanan Buhranın Ana Nedenleri” başlıklı bölümde ise şu değerlendirme yer almaktadır:

“- borç verirken borçluda aranan, gerekli şartların tatbik edilmemesi,

- zayıf risk yönetimi uygulamaları,

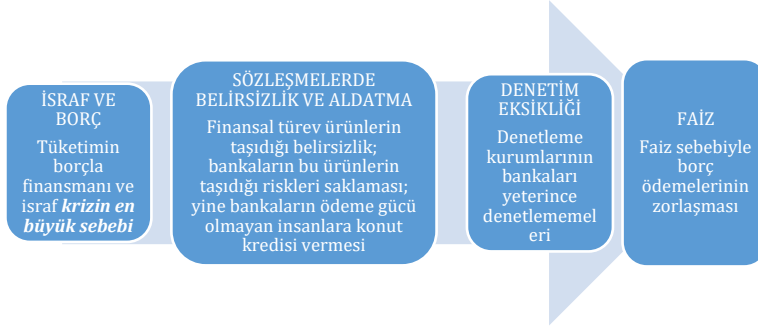
- önemli oranda belirsizlikler içeren karışık ve şeffaf olmayan mâlî ürünlerin ortaya çıkması,

- ekonomi genelinde borç seviyesinin aşırı yükselmesi

mâlî sistemde zaafpların ortaya çıkmasında birlikte etkili oldu.”

Görüldüğü üzere her iki belgede de aşırı borçlanma, sözleşmelerde aşırı belirsizlikler ve aldatıcı uygulamalar gibi pek çok ortak nokta göze çarpmaktadır. Aşağıdaki şemada bu hususlara dikkat çekilmiştir.

Şema 1: 2008 ABD Mâlî Krize Yol Açan Başlıca Sebepler

Şimdi bu sayılan hususlara tek tek daha yakından bakarak konuyu daha anlaşılır kılmak istiyoruz.

⁸ MBTK, *Mâlî Buhran Tetkik Raporu*, xviii-xxv.

⁹ G20, dünya üzerinde 20 büyük iktisadı temsil eden ülkelerin dünyadaki mâlî konuları ele almak için 1999’da kurdukları bir platformdur.

¹⁰ The White House (WH), “Declaration of the Summit on Financial Markets and the World Economy” (Erişim 29 Nisan 2023).

Aşırı Tüketim Borçlanması

Yaşanan iktisadî durgunluk dönemini yukarıda ana hatlarıyla anlatırken 2000’li yılların başlarında düşük faizli bir ortamda tüketicilerin ev, araba, ev eşyası, kredi kartı harcamaları gibi sebeplerle gelirlerini oldukça zorlayarak borçlandıklarından bahsetmiştik. İşte incelemekte olduğumuz buhranın en temel sebebi ekonomi genelinde görülen bu aşırı borçlanma olmuştur. Nitekim krize yol açan diğer sebepler esas itibarıyla bu borçlarla alakalı konularda cereyan etmiştir.

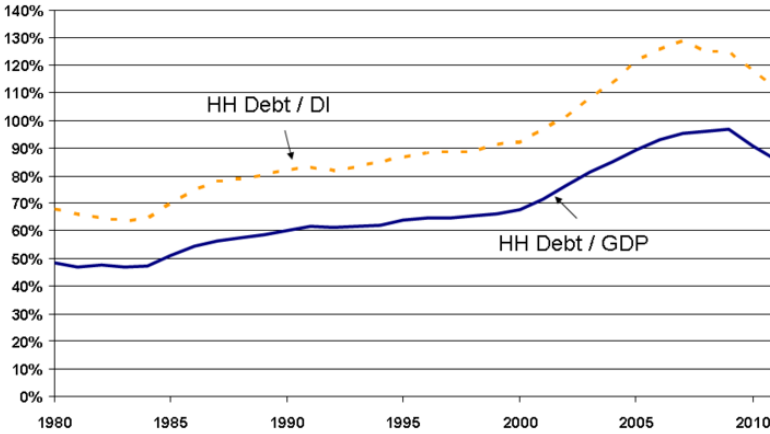
Aşağıdaki şemada ABD’de ortalama bir ev halkının sahip olduğu borç seviyesinin (*household debt*) senelik harcanabilir gelirin (*annual disposable income*) oranının zamansal seyri görülmektedir. Buradaki bilgilere göre (şemada kesikli çizgilerle gösterilen ve *HH Debt/DI* olarak ifade edilen) bu oran 1990’da %77 seviyesinde iken 2007’de %127 seviyesine yükselmiştir. Dolayısıyla tüketicilerin borçlanmalarının oldukça ciddi bir artış seyri izlediği anlaşılmaktadır.

108

Şema 2: Ev Halkının Borcunun, Gelirine Oranı¹¹

U.S. Household Debt vs. Disposable Income (DI) and GDP

Tevilat 4/1 (2023)

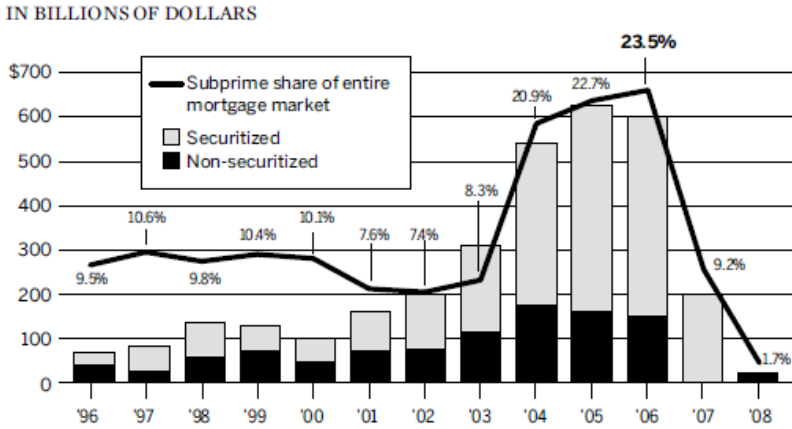
Aşağıdaki şemada ise konut kredilerinin dağılımıyla alakalı bazı bilgiler yer almaktadır. Daha önce değindiğimiz üzere, bu

¹¹ Wikipedia (WIKI), “2007–2008 financial crisis” (Erişim 29 Nisan 2023).

süreçte bankalar borç verme şartlarını gevşeterek ödeme gücü olmayan insanlara da konut kredisi sağlamışlardır. Ödenmeme ihtimali yüksek olan bu tip konut kredilerine düşük kaliteli (*subprime*) denmektedir. Yine bahsi geçtiği gibi, bu konut kredileri varlığa dayalı menkul kıymetleştirme (*securitization*) denilen bir işlem yoluyla paketlenerek türev borç senetleri üretilmiş ve bu ürünler yüksek getiri vaadiyle kurumsal yatırımcılara satılmıştır.

Şemadan anlaşıldığı üzere, 2006 senesine kadar *subprime* ismi verilen düşük kaliteli ve yüksek riskli konut kredileri hızlı bir yükselik seyri göstermiş ve toplam konut kredileri arasındaki oranı 2006 senesinde %23,5 seviyesini bulmuştur. Bunun anlamı neredeyse her dört konut kredisinden birinin ödeme gücü taşımayan bir insana verilmiş olmasıdır. Böyle yüksek bir oranın ne derece mahzurlu ve bu tip konut kredilerine dayanan türev ürünlerin ne kadar riskli yatırımlar olduğu açıktır. Şemadaki bilgilere göre bu yüksek riskli konut kredilerinin büyük çoğunluğu türev borç senetlerine (şemada *securitized* olarak gösterilen kısım) dönüştürülmüştür. Bankaların neden böyle sakıncalı bir yola girdiğini aldatma alt başlığı altında aşağıda irdeleyeceğiz.

Şema 3: Düşük Kaliteli Konut Kredilerinin Zamansal Seyri¹²

¹² MBTK, *Mâli Buhran Tetkik Raporu*, 70.

2008 ABD mâlî buhranı münasebetiyle yapılan araştırmalar bir ekonomik kriz öncesi ekonomi genelinde görülen borç seviyesinin artışının ABD'ye has olmadığını, bilakis geçmişte pek çok ülkede yaşanan iktisadî buhranların ortak bir hususiyeti olduğunu göstermiştir. Buna göre, borçlanmanın artışı ekonomiyi daha kırılgan ve bir krize müsait hâle getirmektedir. İktisadî buhranların nedenleriyle alakalı olarak hazırlanan “*Credit Booms Gone Bust: Monetary Policy, Leverage Cycles, and Financial Crises, 1870-2008*”¹³ (“Patlayan Borç Balonları: Para Politikası, Borç Döngüleri ve Mâlî Buhranlar, 1870-2008”) isimli önemli tespitler içeren bir akademik makalede ABD, Kanada, Avustralya, Fransa, Almanya, İsviçre ve İngiltere gibi on dört gelişmiş ülkede son 140 seneye ilişkin iktisadî veriler tahlil edilerek konumuzla ilgili bazı neticelere ulaşılmıştır. Yazarların bulgularına göre, ekonomilerde borç hacminin yükselmesi, ekonomilerin istikrarını kaybetmesine ve mâlî krizlerin doğmasına sebep olmaktadır. Yapılan istatistiksel tetkikler, bir ülkede son beş sene içinde borç hacminin artışının gelecekteki bir mâlî krizin en iyi habercisi olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuştur.¹⁴

Konuyla ilgili benzer kayda değer bir çalışmayı yapan Maryland ve Harvard Üniversitesi araştırmacılarından Reinhart and Rogoff 2007’de ABD’de başlayan mâlî kriz dâhil olmak üzere dünya çapında II. Dünya savaşı sonrası yaşanan 18 tane mâlî krizi tahlil ederek bu krizlerin yaşanmasındaki etkenleri gözleme dayalı olarak belirlemeye çalışmışlardır.¹⁵ “*Is the 2007 US Sub-prime Financial Crisis So Different? An International Historical Comparison*” (“2007 ABD Düşük Kaliteli Borç Kaynaklı Mâlî Buhran Çok mu Farklıdır? Uluslararası Tarihî Bir Mukayese”) başlığını taşıyan ve İspanya, Norveç, Finlandiya, İsveç, Japonya, Avustralya, Fransa, Danimarka, Kanada, Almanya, İtalya, Yunanistan, Yeni

¹³ Moritz Schularick, Alan M. Taylor, “Credit Booms Gone Bust: Monetary Policy, Leverage Cycles, and Financial Crises, 1870-2008”, *American Economic Review* 102/2 (2012), 1029-1061.

¹⁴ Schularick, Taylor, “Credit Booms Gone Bust: Monetary Policy, Leverage Cycles, and Financial Crises, 1870-2008”, 1056.

¹⁵ Carmen M Reinhart, Kenneth S. Rogoff, “Is the 2007 US Sub-prime Financial Crisis So Different? An International Historical Comparison”, *American Economic Review*, 98/2 (2008), 339-344.

Zelanda, İngiltere ve ABD gibi birçok ülkeyi içeren araştırmada yapılan tetkiklere göre, buhran öncesinde ekonomi çapında borç seviyesinin artışı neredeyse yaşanan tüm durgunluk dönemlerinde ortak bir etken olarak tespit edilmiştir.¹⁶

Yukarıda bahsi geçen araştırmalardan çıkan ortak nokta, bir yandan tüketimde aşırılığa gitmenin, diğer yandan israfa kaçan bu tüketimin öz kaynaklardan değil de, borçlanarak gerçekleştirilmesinin gelecekteki bir mâlf buhran ve iktisâdî daralmanın altyapısını hazırladığıdır. İncelediğimiz vakada aşırı borçlanmaya, mâlf kurumların aldatıcı uygulamaları ve sözleşmelerde aşırı belirsizlik gibi etkenler de eşlik etmiştir. Şimdi sırasıyla bu etkenlere daha yakından bakmak faydalı olacaktır.

Aldatma

Borç verme şartlarının gevşetilmesi, sözleşmelerde yanıltıcı bilgiler verilmesi ya da bilinmesi gerekli kritik bilgilerin gizlenmesi ve çıkar çatışması gibi birçok durumun yaşanan buhranda söz konusu olduğunu konu hakkında yapılmış çalışmalar ortaya koymuştur. Öncelikle ABD Kongresi'nin ilgili raporundan bazı iktibaslar yapmak istiyoruz.

“Konut kredilerinde hileye ilişkin şüpheli faaliyet raporları 1996 ile 2005 arasında 20 kat artmış ve 2005 ile 2007 arasında yeniden iki katından fazla artış göstermiştir... Borç veren kurumlar borçluların güç yetiremeyeceklerini bildikleri borçlar verdiler ve bu borçlara dayalı türev ürünleri satın alan yatırımcıların çok büyük zararlara uğrayacağını öngördüler... Rapor büyük mâlf kuruluşların yatırımcılara paketleyip satmak üzere aldıkları borçları düzgün bir şekilde seçmediklerini belgeledi. Bu kuruluşlar seçtikleri borçların büyük kısmının kendi borç verme standartlarını sağlamadıklarını biliyorlardı. Buna rağmen yine de bu borçları yatırımcılara sattılar. Komisyonun yatırımcılara verilen pek çok satış belgesini tetkiki sonucunda bu kritik bilgilerin açıklanmadığı görülmüştür.”¹⁷

¹⁶ Reinhart, Rogoff, “Is the 2007 US Sub-prime Financial Crisis So Different? An International Historical Comparison”, 342.

¹⁷ MBTK, *Mâlf Buhran Tetkik Raporu*, xxii.

“Konut kredisi veren pek çok kuruluş çıtayı o kadar düşürdüler ki sıklıkla, borç alanın geri ödeme kabiliyetini bilerek görmezden geldiler. 2005 senesinin ilk yarısında verilen konut kredilerinin nerdeyse dörtte biri belli bir dönem boyunca sadece faiz ödemesi gerektiren (yani, bu dönemde borç bakiyesinin düşmediği) cinstendi. Aynı sene Countrywide ve Washington Mutual isimli firmaların verdikleri değişken oranlı konut kredilerinin 68%'inin borçludan istediği belge şartı çok azdı ya da hiç yoktu.”¹⁸

Daha önce belirttiğimiz gibi, konut kredisi veren kuruluşlar bu borçları kendi defterlerinde saklamıyorlardı. Menkul kıymetleştirme (*securitization*) denilen yolla bu konut kredilerini paketleyip bunlara dayalı türev borç senetleri hazırlayıp yüksek faiz getirisi vaadiyle diğer yatırımcılara satıyorlardı ve bu işlemde büyük kâr elde ediyorlardı. Bu suretle konut kredilerinin geri ödenememe risklerini üzerlerinden atabildikleri için verdikleri konut kredilerinin kaliteli olmasına, yani ödeme gücü olan insanlara yapılmasına dikkat etmiyorlardı. Ancak hazırladıkları türev ürünlerini pazarlarken altta yatan konut kredilerinin taşıdığı büyük riskleri açıklamıyor, bilakis kredi derecelendirme kuruluşlarına başvurarak bu türev ürünlerin güvenilir olduğuna dair kredi notu alıyorlardı.

Kongre raporunun belirttiği üzere iş o raddeye gelmişti ki konut kredisi verilirken borçluda aranan standartlar iyice gevşemiş, artık belge istenmeden borçlunun sözüne güvenilerek borç verilmiş, konut kredileri sabit faizli olmak yerine bir müddet ödeme gerektirmeyen, ardından değişken faizli hâle gelen bir tarzda verilmeye ve peşinat istenmemeye başlanmıştı. *Predatory lending* denilen bu tür uygulamalarda borcu veren kurum kâr hırsıyla borç verme şartlarını gevşeterek ve borcun gerçek maliyetini ve risklerini borcu alandan gizleyerek ve onu yanıltarak istenen konut kredisini sağlamaktadır. Aynı kurum böyle sorunlu ve düşük kaliteli (subprime) kredileri kullanarak ürettiği borç senetlerini yine risklerini saklayarak ve alıcıları yanıltarak kurumsal yatırımcılara satmıştır.

¹⁸ MBTK, *Mâlî Buhran Tetkik Raporu*, xxiii.

Diğer taraftan, kredi derecelendirme kuruluşları bir menfaat çatışması içinde olmuşlardır. Zira hakkaniyetli bir şekilde bu türev ürünlerin gerçek risklerini ölçmeleri ve buna göre uygun bir kredi notu vermeleri gereken bu kurumların finansmanı bu türev ürünleri hazırlayan kuruluşlarca sağlanmaktadır. Dolayısıyla bu kurumların tarafsız davranabilmeleri mümkün olmamıştır. Piyasa düzenleyiciler bu menfaat çatışmasını ortadan kaldırmadıkları için kredi derecelendirme kuruluşları yatırımcılara doğru ve güvenilir bilgi vermemiş, tam aksine riskli ürünlerin çoğu zaman AAA kredi notu alabilecek seviyede güvenilir olduğunu beyan etmişlerdir.

Görüldüğü üzere gerek ödeme gücü olmayan insanlara verilen konut kredilerinde, gerekse bu kredilere bağlı olarak hazırlanan türev borç senetlerinde alıcı taraflar yanıltılmış, bu sözleşmelerin taşıdıkları gerçek riskler ve maliyetler saklanmıştır. Bu durum söz konusu sözleşmelerin içerdiği aşırı belirsizlikler sayesinde olmuştur. Şimdi bu konuyu biraz daha ayrıntılı görmek meseleyi daha iyi vuzuha kavuşturacaktır.

Aşırı Belirsizlik İçeren Ticari İşlemler

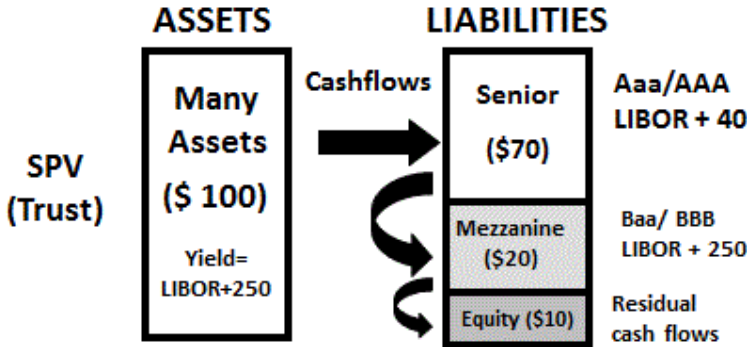
Daha önce geçtiği üzere, G20 ülkelerinin bildiri raporunda “önemli oranda belirsizlikler içeren karışık ve şeffaf olmayan mâli ürünlerin ortaya çıkması” ifadesi krizin sebeplerinden birisi olarak gösterilmiştir. ABD Kongresinin raporunda ise bu durum “riskli yatırımlar yapılması ve şeffaflığın olmaması” şeklinde ifade edilmiştir. Bu alt başlıkta gerek konut kredileri gerekse bunlara dayalı borç senetlerinde bulunan aşırı belirsizliklere işaret etmek istiyoruz.

Değişken faizli konut kredileri (*adjustable-rate mortgages*) ödeme gücü olmayan insanlara hitap eden bir tarzda düzenlenmiştir. Bu krediler ilk senelerde ya hiç ödeme gerektirmiyor ya da cüzi miktarda bir faiz ödemesi gerektiriyordu. Ancak ileriki yıllarda asıl faiz ödemeleri başlıyor ve faiz oranı sabit olmayıp belli bir endekse bağlı olarak değişkenlik gösterebiliyordu. Kısaca mâli gücü zayıf insanlar bu tür yanıltıcı kredileri ödeyebileceklerini düşünerek ev alabiliyordu. Böyle kredilerin gerçek masraflarının hesaplanması kolay bir işlem olmayıp gelecekteki değişken faiz oranlarını öngörmeyi, daha doğrusu

varsaymayı gerektirmektedir. Ancak eğer faiz oranları öngörüldüğü gibi seyretmezse ve daha yüksek bir faiz oranı gerçekleşirse borçlular zor durumda kalacaklardır. Nitekim ABD’de yaşanan tam da böyle bir durum olmuştur. Gelecekteki faiz oranlarını bilmek mümkün olmayıp bu oranlar gerek ulusal gerek uluslararası pek çok değişkene bağlı olarak belirlenmektedir. Dolayısıyla böylesine aşırı belirsizlik içeren sözleşmeler taraflar için büyük bir risk arz etmektedir. Gerçekten de ABD’de gerek konut kredisini alanlar gerekse bu kredilere dayalı borç senetlerine yatırım yapanlar faiz oranının yükselmesi neticesinde büyük zarara uğramışlardır.

Aşırı belirsizlik içeren diğer bir sözleşme ise düşük kaliteli konut kredileri paketlenerek üretilen borç senetleridir. Bu borç senetleri oldukça karışık ve şeffaf olmayan bir yapı arz edebilmektedir. Aşağıdaki şemada böyle bir türev ürünün işleyişi anlatılmaktadır. *CDO* (*collateralized debt obligation*/teminatlandırılmış borç yükümlülüğü) ismi verilen bu mâlî ürünün içerdiği belirsizliğin seviyesini daha iyi anlamak için bu ürünü oldukça basit bir seviyede anlatmak yararlı olacaktır. Söz konusu borç senedini oluşturmak için öncelikle pek çok konut kredisi bir havuzda toplanmaktadır. Daha sonra bu havuzun aylık getirisi üç kısma ayrılmaktadır.

Şema 4: Konut Kredilerine Dayalı Bir Türev Ürünün Yapısı¹⁹

¹⁹ Tavakoli Structured Finance (TSF), "Introduction to Collateralized Debt Obligations" (Erişim 29 Nisan 2023).

Havuzun aylık ödemeleri öncelikle şemada “senior” denilen üst kısma yapılmakta, daha sonra “mezzanine” denilen orta kısma ve nihayet arta kalan ödemeler “equity” denilen son kısma ayrılmaktadır. *Senior* kısım, *mezzanine* kısma nispetle, *mezzanine* de *equity* kısmına nispetle daha az riske ve dolayısıyla daha az getiriye sahip olacak şekilde ayarlanmıştır. Bir benzetme yapmak gerekirse, şemada görüldüğü üzere konut kredilerinden gelen nakitler (cashflows) bir şelalenin akışı gibi önce senior denen üst bölmeyi, eğer su kalırsa bir alt bölmeyi, eğer hala kalırsa en alt bölmeyi doldurmaktadır. Eğer düşük kaliteli konut kredileri sahipleri ödemelerinde aksaklık yapacak olurlarsa havuzdaki biriken nakit miktarı beklenenden az olacağı için üst iki bölme ödeme alabilecekken en alt bölme nakit kalmayabilecektir. İşte CDO denilen bu borç senedi böyle bir kademeli risk-getiri profili üzerine kurulmuş, gayet karışık bir finansal sözleşmedir.²⁰ Böyle bir borç senedinin risklerini ve getirilerini doğru bir şekilde tahmin edebilmek ve bu ürünü doğru fiyatlandırabilmek için ileri seviyede matematiksel modeller gerekmektedir. Yine de gelecekle ilgili, önceden öngörülmesi mümkün olmayan pek çok makroekonomik değişken işin içine girdiği için sağlıklı bir sonuca ulaşmak mümkün olmamaktadır. Neticede, yaşanan mâli buhranın ortaya çıkmasında bu tür aşırı belirsizlikler içeren türev ürünlerin katkısı büyük olmuştur.

Denetim Eksikliği

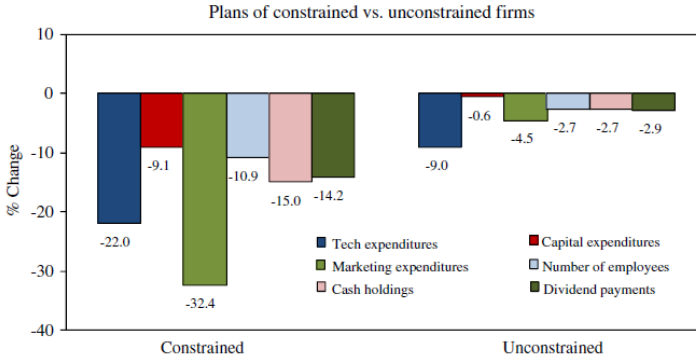
ABD Kongresi'nin raporunda “mâli piyasaları denetleme ve düzenlemede yaygın biçimde başarısızlık” şeklinde ifade edilen sorun da yaşanan finansal krizin ortaya çıkışında ve bu derece geniş bir çapa ulaşmasında son derece etkili olmuştur. ABD’de mâli piyasaları denetleyen birçok resmi kurum bulunmaktadır. Ancak bu kurumlar kendilerine düşen piyasaları gözetleme görevini hakkıyla yerine getirmemişlerdir.

²⁰ Daha geniş bilgi için bk. MBTK, *Mâli Buhran Tetkik Raporu*, 127 vd.; Lo, “Reading About the Financial Crisis: A Twenty-One-Book Review”, 152.

Reel Sektöre Etki

Yaşanan mâli kriz, bir müddet sonra reel sektöre yayılmıştır. Nitekim, finansal kurumlar gelişen mâli kriz karşısında kendilerini kurtarmak için özel sektöre yeni kredi vermemeye ve kasalarında nakit biriktirmeye başlamıştır.²¹ Krizin reel ekonomiye etkileri konusunda araştırma yapan Harvard Üniversitesi profesörlerinden Victoria Ivashina ve David Scharfstein'in bulgularına göre, krizin zirve yaptığı 2008 yılının son çeyreğinde büyük şirketlere verilen yeni borçların hacmi, bir önceki çeyreğe göre %47 oranında büyük bir azalma yaşamıştır.²² Benzeri bulgulara Campello, Graham ve Harvey de ulaşmıştır.²³ Kısaca, mâli buhran reel sektörü de etkileyerek firmaların yatırım yapmalarını engellemiş ve sonuçta pek çok şirketin iflasına sebep olmuştur. Aşağıdaki şemada 2008'in son çeyreğinde finansman ihtiyacı olan (constrained) firmaların teknoloji, pazarlama, yatırım harcamalarında ve çalışan sayılarında planladıkları değişimler finansman ihtiyacı olmayan (unconstrained) firmalarla karşılaştırmalı olarak gösterilmiştir. Görüldüğü üzere banka finansmanına ihtiyacı olan firmaların etkinlikleri daha çok etkilenmiştir.

Şema 5: Finansman İhtiyacı Olan Firmaların Yatırımlarındaki Düşüş²⁴

²¹ Gorton, Metrick, "Getting Up to Speed on the Financial Crisis: A One-Weekend-Reader's Guide", 146.

²² Victoria Ivashina, David Scharfstein, "Bank lending during the financial crisis of 2008", *Journal of Financial Economics* 97/3 (2010), 321.

²³ Murillo Campello, John R. Graham, Campbell R. Harvey, "The Real Effects of Financial Constraints: Evidence from a Financial Crisis", *Journal of Financial Economics* 97/3 (2010), 470-487.

²⁴ Campello, Graham, Harvey, "The Real Effects of Financial Constraints: Evidence from a Financial Crisis", 478.

Bu gelişmelerin neticesinde ekonomi zincirleme olarak bir iflas sarmalı içine girmiştir. Nihayet işsizlik oranı artmış ve mâli krizin sonuçları vatandaş tarafından ödenmiştir. Krizin sorumlusu olan finansal kurumlar ise devlet yardımlarıyla batmaktan kurtarılmış, böylece toplumun dar ve orta gelirli kesimi krizden en fazla etkilenirken üst düzey gelir sahipleri çok az zarar görmüştür.

Sonuçları itibariyle iktisatçılar tarafından 1929'da yaşanan Büyük Durgunluk'tan sonra en büyük buhran olarak nitelenen 2007-2012 küresel durgunluk dönemi, yukarıda sunulan genel tasvirden ve bizzat krizi yaşayan ve değerlendiren araştırmacıların değerlendirmelerden de anlaşıldığı üzere, İslam'ın öngördüğü iktisâdî esasların ihlali halinde yaşanacaklar hakkında önemli dersler içeren bir tablo sunmaktadır.

2. Mâlî Buhranın Nebevî Öğretiler Açısından Tahlili

Bizzat ABD Kongresinin raporunda yaşanan ekonomik krizin bir sebebi olarak "**ahlâk** konusunda yaygın sorunlar"a dikkat çekildiğini görmüştük. Bir önceki bölümde mercek altına aldığımız buhranın sebeplerinin tetkiki nebevî öğretilerde işaret edilen birçok iktisadî esasın nasıl ihlal edildiğini tatbikat sahasında görme imkânı sağlamaktadır. Nitekim konuyla alakalı hadislerde tüketim hırsı, israf, gücünün üstünde borçlanma, faizli işlemler yapma, satılan ürünün aybını gizleme ve aşırı belirsizlik içeren sözleşmeler yapma gibi konularda açık uyarılar yapılmıştır. Bu bölümde mezkûr konularla ilgili âyet ve hadislerin geniş bir sunumu ya da bu konuların iktisâdî boyutunun izahı yapılmayacaktır. Zira bu bilgiler İslam iktisadıyla alakalı araştırmalarda daha doyurucu bir şekilde zaten yer almaktadır. Bizim bu çalışmamızda amacımız bahsi geçen konuların 2008 ABD mâlî buhranı üzerinden görülmesi ve gerekli eşleştirmenin yapılmasıdır. Mesela, hadislerde avlanmayan bir balığın satışı gibi birçok örneği verilmiş olan garar (aşırı belirsizlik) yasağının zamanımızda ne şekilde tezahür edebileceğinin somut misallerini gerçek bir olay üzerinden aktarabilmek çalışmamızın ana hedefini teşkil etmiştir. Böylece yaşadığımız çağda iktisadî birtakım şartlar ve ürünler değişiklik gösterse de hadislerde beyan edilen iktisatla ilgili ana esasların güncelliğini muhafaza ettiğini görmek mümkün olmaktadır.

Dolayısıyla bu bölümde önceki bölümde geniş bir şekilde tasvir edilen mâlî buhranda yaşanan aksaklıkların ve ahlâkî ihlallerin nebevî öğretilerde hangi uyarılara tekabül ettiğinin kısa bir müzakeresi yapılacaktır.

Mâlî Buhranın Etkenleri ile Nebevî Öğretilerin Eşleştirilmesi	
Nebevî Öğreti	Mâlî Buhranın Etkeni
Faiz yasağı	Faizler yükselince konut kredilerinin ödenememeye başlanması
İsraf yasağı	Tüketicilerin hırslarının kurbanı olmaları
Zarurî olmayan borç yasağı	Tüketicilerin gelirlerinin üstünde borçlanmaları
Garar yasağı	Değişken faizli konut kredilerinin ve bu konut kredilerine dayanan borç senetlerinin fiyatlandırma ve risk seviyesi bakımlarından son derece belirsizlik içermesi
Aldatma yasağı	Ödeme gücü olmayan kimselere gerçek maliyetin gizlenerek konut kredisi verilmesi; Düşük kaliteli bu konut kredilerinin paketlenerek aslında riskli olmalarına rağmen yüksek kredi notuyla yatırımcılara satılması
Denetim gereği	Piyasa düzenleyicilerinin görevlerini hakkıyla yerine getirmemeleri

Krizin yakından incelenmesi sonucunda krizin ortaya çıkmasında gerek tüketicilerin gerek bankaların gerek kredi derecelendirme kuruluşlarının gerekse piyasa düzenleyicilerinin ciddi sorumluluk paylarının olduğu ve hadislerde yer alan birçok iktisadî ilkenin ihlal edildiği anlaşılmaktadır. Şimdi kısaca hangi nebevî öğretilerin nasıl ihlal edildiğine değinmekte fayda olacaktır.

Öncelikle dinimiz israfı yasaklamış, ölçsüz tüketimi hoş görmemiş, hırs yerine kanaati istemiştir. “İnsanoğlunun bir vadi dolusu kadar altını olsa, bir vadi daha olmasını arzular, onun ağzını topraktan başka hiçbir şey doldurmaz.” hadisi²⁵ tüketim hırsının ne kadar güçlü olduğuna dikkat çekmektedir. Ancak günümüz dünyasında bunun aksine insanlar daha çok tüketime teşvik edilmekte, ekonomi tüketim ile beslenmektedir. Bankalar, medya ve firmalar insanları bu yönde ciddi bir etki altında bırakmaktadır. Bu yoğun yönlendirmenin sonucunda ABD’li tüketiciler gelirlerinin üstünde borçlanmışlar ve böylece krizin temelleri atılmıştır. Hadislerde borçlanma konusunda önemli sakındırmalar yapılmış, Rasulullah (sav) borçtan Cenab-ı Hakk’a sığınmıştır.²⁶ Ekonomi genelinde görülen bu aşırı borçlanma ekonomiyi kırılğan hâle getirmiş ve nihayet faizler yükselince insanlar borçlarını ödeyemez duruma gelmişlerdir.

“Kusurunu açıklamadığı bir mal satan bir kimse, dâima Allah'ın gazabı altındadır ve melekler devamlı ona lanet ederler.”²⁷ gibi birçok hadis ticarete aldatmanın ne kadar büyük bir günah olduğunu vurgulamaktadır. Ancak bankalar gerek değişken faizli konut kredilerinin gerçek masraflarını açıklamamış, gerekse bunlara dayalı karmaşık borç senetlerinin gerçek riskleri konusunda yatırımcıları aydınlatmamışlardır.

“Akdin haksız kazanca yol açacak ölçüde kapalılık taşıması” şeklinde tarif edilen *garar*, sözleşmelerde fiyat, vade, miktar gibi bilinmesi zorunlu olan temel ölçülerin taşıdığı belirsizliği ifade etmektedir.²⁸ Böyle belirsizlikler ileride taraflar arasında anlaşmazlıklara ve dolayısıyla haksız kazanca yol açabilmektedir. Bu nedenle *garar* taşıyan alışverişler Allah Rasulü (sav) tarafından yasaklanmıştır.²⁹ Bir önceki bölümde görüldüğü gibi değişken faizli konut kredileri ve türev borç senetleri fiyat ve risk seviyesi açısından büyük oranda belirsizlikler taşımaktadır. Tüm bu

²⁵ Buhârî, “Rikâk”, 10; Müslim, “Zekât”, 116-118.

²⁶ Buhârî, “İstikraz”, 11; Müslim, “Mesâcid”, 129.

²⁷ İbn Mâce, “Ticârât”, 45.

²⁸ İbrahim Kâfi Dönmez, “Garar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29 Nisan 2023).

²⁹ Müslim, “Buyû”, 4; Tirmizî, “Buyû”, 17.

sorunlu uygulamalar gerekli denetimlerden de geçmediği için böyle büyük bir iktisâdî buhran ortaya çıkmıştır. Bu hadiseler zinciri İslam iktisâdî esaslarının ve Allah Rasûlü'nün (sav) bu konulardaki talimatlarının önemini ve güncel değerini daha iyi anlama imkânı sağlamaktadır.

Sonuç

Çalışmamızda ana hatlarıyla incelediğimiz 2008 ABD mâlî buhranına yol açan etkenlerin iktisat sahasındaki nebevî öğretilerle bu denli eşleşmesi oldukça çarpıcı gözükmektedir. Örneğin, “önemli oranda belirsizlikler içeren karışık ve şeffaf olmayan mâlî ürünlerin ortaya çıkması” ifadesi ile hadislerde anlatılan *garar* yasağının birebir örtüşmesi gayet dikkat çekicidir. Yine, “ekonomi genelinde borç seviyesinin aşırı yükselmesi” ifadesiyle Allah Rasûlü'nün (sav) önemle vurguladığı tüketimde denge, israftan ve borçtan kaçınma, hırstan korunma konularındaki rehberliği yakından irtibatlıdır. Yine, raporlarda altı çizilen ve *predatory lending* denilen, ödeme gücü olmayan insanlara borcun gerçek maliyetini gizleyerek kredi verme uygulamaları bir ekonomi ne kadar gelişmiş olursa olsun insan tabiatı aldatma güdüsüyle hareket ettiği sürece iktisâdî düzenin sağlıklı bir şekilde işleminin mümkün olmayacağını ispatlamaktadır. Ayrıca, faizin tüm bu olayların gelişmesindeki etkisi izahtan varestedir.

Tüm bu tetkikten sonra şu durum açıkça görülmektedir ki bir ekonomi ne kadar sofistike bir hâle gelirse gelsin insanların iktisâdî kararlarını verirken, tüketim ve yatırım hakkında tercihlerini yaparken faizden, borçtan, garardan, aldatmadan, israftan kaçınma gibi belli esaslara riayet etmeleri, ekonominin başarılı bir şekilde işleminin için her zaman geçerliliğini ve güncelliğini muhafaza etmektedir.

Bu çalışmamıza benzer araştırmaların yapılmasının faydalı ve verimli olacağını düşünmekteyiz. Mesela, ülkemizde ev ve araba fiyatlarında uzun zamandır görülen sunî bir şişkinlik dikkatleri çekmekte ve bir türlü önlenememektedir. Bu durum ev ve araba ihtiyacı içinde olan çok sayıda insan için büyük bir sorun teşkil etmektedir. İşaret edilen sorunun kaynağında insanların para hırsı olduğu gibi sorunun bu denli büyümesinde diğer bazı etkenler de

söz konusudur. Nitekim bazı insanların ev ve arabaları kısa vadeli “yatırım” amaçlı al-sat yapmaları, bu arada herhangi bir katkı değer eklemedikleri hâlde fiyatları bu suretle artırdıkları görülmektedir.

Mesela bir araba gerçek satıcıdan gerçek alıcıya ulaşana kadar geçen sürede böyle dört, beş simsarin elinden geçince fiyat tamamen sunî bir şekilde ciddi oranda artmış olmakta, böylece hem hakikî alıcı hem de hakikî satıcı zarar görmektedir. Sorunun temeline inildiğinde parası olan insanların gerçek yatırımlar yaparak istihdam oluşturmak ve ekonomiye katkı değer sağlamak yerine kısa yoldan ve hiç risk almadan ya da asgari düzeyde risk alarak para kazanmak gayesi güttükleri anlaşılmaktadır. İşte bu tip ahlâkî sorunlara işaret edilmesi, bu alandaki nebevî öğretilerin tebârüz ettirilmesi ve hangi öğretilerin ihlal edildiğinin tespit edilmesi gayet mühim bir araştırma konusu olacaktır. Rasûlullah'ın (sav) bir malı teslim almadan satmayı ve bir kervanı yolda karşılayarak mallarını almayı yasaklamasının ardında bu tür kısa vadeli, sunî hareketleri önleme amacı saklıdır.

Daha genel olarak, günümüzde yapılacak hadis araştırmalarında bilgi ve medeniyet kaynağı olarak sünnet konusunun önemli bir saha oluşturduğunu ifade etmek ihtiyacı hissetmekteyiz. Zira psikoloji, sosyoloji, yönetim, iktisat, eğitim gibi her türlü sahayla ilgili nebevî öğretilerin güncel kıymetlerine, bu konularda yapılacak nitelikli sahallararası araştırmalarla ışık tutulması son derece faydalı olacaktır.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdillâh Ahmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr. 45 Cilt. Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2001.
- Buhârî, Ebû ‘Abdillâh Muḥammed b. İsmâ’îl. *el-Câmi’u’s-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. 9 Cilt. b.y.: Dârü Tavki’n-Necât, 1422.
- Campello, Murillo, Campbell R. Harvey and John R. Graham. “The Real Effects of Financial Constraints: Evidence from a Financial Crisis”. *Journal of Financial Economics* 97/3 (2010), 470–487.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Garar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/garar>
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muḥammed Muhyiddin Abdülhamîd. 4 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü’l-‘Aşriyye, ts.
- Gorton, Gary and Andrew Metrick. “Getting Up to Speed on the Financial Crisis: A One-Weekend-Reader's Guide”. *Journal of Economic Literature* 50/1 (2012), 128-150.
- Ivashina, Victoria, David Scharfstein. “Bank lending during the financial crisis of 2008”. *Journal of Financial Economics*. 97/3 (2010), 319–338.
- Lo, Andrew W., “Reading About the Financial Crisis: A Twenty-One-Book Review”. *Journal of Economic Literature* 50/1 (2012), 151-178.
- MBTK, Mâlî Buhran Tetkik Komisyonu. *Mâlî Buhran Tetkik Raporu*. Washington: ABD Hükümeti Yayın Bürosu, 2011.
- Müslim, Ebû’l-Ḥüseyn b. el-Ḥaccâc. *el-Câmi’u’s-sahîh*. thk. Muḥammed Fuâd ‘Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâ’it-Türasi’l-‘Arabî, ts.
- Nesâî, Ebû ‘Abdirrahman Ahmed b. Şu‘ayb. *es-Sünen*. thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebu’l-Matbu‘âti’l-İslâmiyye, 1406/1986.
- Reinhart, Carmen M., and Kenneth S. Rogoff. “Is the 2007 US Sub-prime Financial Crisis So Different? An International Historical Comparison”. *American Economic Review* 98/2 (2008), 339-344.
- Schularick, Moritz, and Alan M. Taylor, “Credit Booms Gone Bust: Monetary Policy, Leverage Cycles, and Financial Crises, 1870-2008”. *American Economic Review* 102/2 (2012), 1029-1061.
- Tirmizî, Ebû ‘İsâ Muḥammed b. ‘İsâ. *Sünenü’t-Tirmizî*. thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf. 6 Cilt. Beyrût: Dârü’l-Ġarbi’l-İslâmî, 1998.

TSF, Tavakoli Structured Finance. "Introduction to Collateralized Debt Obligations". Erişim 29 Nisan 2023. <https://www.tavakolistructuredfinance.com/cdo/>

WH, The White House. "Declaration of the Summit on Financial Markets and the World Economy". Erişim 29 Nisan 2023. <http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2008/11/20081115-1.html>.

WIKI, Wikipedia. "2007–2008 financial crisis". Erişim 29 Nisan 2023. https://en.wikipedia.org/wiki/2007%E2%80%932008_financial_crisis.

Türkiye’de Katılım Bankacılığının Temel Problemleri ve Bunlara Yönelik Çözüm Önerileri: Bir Literatür Taraması ve Mülakat Çalışması

Araştırma
Makalesi
Research
Article

Zeyneb Hafsa ORHAN

Doç. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İslam İktisadı ve Finans Bölümü
Associate Professor, İstanbul Sabahattin Zaim University, Faculty of Business Administration and Management Sciences, Department of Islamic Economic and Finance
İstanbul, Türkiye

✉ hafsa.orhan@izu.edu.tr

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7515-910X>

Yazar
Author

Orhan, Zeyneb Hafsa. “Türkiye’de Katılım Bankacılığının Temel Problemleri ve Bunlara Yönelik Çözüm Önerileri: Bir Literatür Taraması ve Mülakat Çalışması”. *Tevilat* 4/1 (Haziran 2023), 125-147.

DOI <https://doi.org/10.53352/tevilat.1294445>

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 09.05.2023

ISSN: 2687-4849 e-ISSN: 2757-654X

Accepted / Kabul Tarihi: 14.06.2023

www.tevilat.com

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yayıncı/Published by: Selçuk University, Faculty of Islamic Studies/Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.

Bilgi
Info

Türkiye’de Katılım Bankacılığının Temel Problemleri ve Bunlara Yönelik Çözüm Önerileri: Bir Literatür Taraması ve Mülakat Çalışması

Katılım bankacılığı, öncülü olan özel finans kurumları da dahil olmak üzere Türkiye’de yaklaşık kırk senelik bir geçmişe sahiptir. Görece uzun sayılabilecek bu geçmişe rağmen sektörün geldiği nokta pek çok açıdan tartışılmakta ve eleştirilmektedir. Katılım bankacılığı, dünyada bilinen ismiyle İslâmî bankacılık, İslâmî finansın önemli bir alt alanıdır. Buna yönelik ilgi özellikle 2008 dünya finansal krizinden sonra artmıştır. Bu kapsamda bu makalenin amacı, Türkiye’deki günümüz katılım bankacılığı sorunlarını hem bahsi geçen dönemden itibaren artan ilgiyle ortaya çıkan literatür üzerinden hem de mülakat yoluyla kendilerinden bilgi edinilen kullanıcı ve çalışanlar üzerinden tespit edip çözümler önermektir. Dolayısıyla makalenin temel yöntemleri literatür araştırması ve e-posta yolu mülakatlardır. Mülakatlar kapsamında İstanbul ve Kayseri şehirlerinden olmak üzere 23 kullanıcı ve 5 çalışan ile mülakat yapılmıştır. Literatür taramasından edinilen bulgulara göre son on sene içerisinde literatürde dile getirilen problemlerin pek çoğunda bugün için de bir değişiklik olmamıştır. Bunlardan öne çıkanları; ATM ve şube yetersizliği, çalışanların bilgi ve inanç eksikliği, ürün yetersizliği gibi problemlerdir. Toplamda 28 kişi üzerinden yapılan mülakat çalışmasında da en öne çıkan problem olarak çalışanların bilgi ve inanç yetersizliği tespit edilmiştir. Makale, tespit edilen temel problemlere dair çözüm önerileriyle son bulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam İktisadı, Katılım Bankacılığı Türkiye, Problemler, Literatür Taraması, Mülakat, Çözüm Önerileri.

Özet

126

Tevilat 4/1 (2023)

Basic Problems of Participation Banking in Turkey and Suggestions for Solutions: A Literature Review and Interview Study

Participation banking has a history of nearly forty years in Turkey, including its predecessors, special finance houses. Despite this relatively long history, the point reached by the sector is discussed and criticized in many ways. Participation banking, known in the world as Islamic banking, is an important sub-field of Islamic finance. Interest in this has increased especially after the 2008 world financial crisis. In this context, the aim of this article is to identify today's participation banking problems in Turkey, both through the literature that has emerged with increasing interest since the aforementioned period, and through the users and employees from whom information was obtained through interviews, and to propose solutions. Therefore, the main methods of the article are literature research and e-mail interviews. Within the scope of the interviews, 23 users and 5 employees from the cities of Istanbul and Kayseri were interviewed. According to the findings obtained from the literature review, there has been no change in most of the problems expressed in the literature in the last ten years. The prominent ones are; inadequacy of ATMs and branches, lack of knowledge and belief of employees, and lack of product. In the interview study conducted on 28 people in total, the most prominent problem was the lack of knowledge and belief of the employees. The article ends with suggestions for solutions to the main problems identified.

Keywords: Islamic Economics, Participation Banking, Turkey, Problems, Literature Review, Interview, Problem Solutions.

Abstract

Giriş

1. Arka Plan Bilgisi

Bugün bilinen anlamıyla bankacılığın faizsiz ve İslâm’a uygun bir şekilde dünyada ilk gerçekleştiği örnek olarak 1963’te Mısır’da kurulan Mit Ghamr Tasarruf Bankası gösterilmektedir (Karaman, 1992). Bu tarihten itibaren dünyanın çeşitli yerlerinde İslâmî bankalar -Türkiye’de bilinen ismiyle katılım bankaları- hem sayı hem içerik olarak gelişmişlerdir.

Faizsiz bankacılığın Türkiye’deki ilk örneği olarak ise 1975’te kurulan DESİYAB (Devlet Sanayi İşçi Yatırım Bankası) gösterilmektedir (Özdemir ve Aslan, 2017). Her ne kadar bu banka oldukça kısa ömürlü olsa da faizsiz bir şekilde, katılım ve paylaşım esasına dayalı böyle bir banka kurmak fikri, ardından gelecek olan özel finans kurumlarına (ÖFK) ön ayak olmuştur. Özel finans kurumlarının ilk örneği olan Albaraka Türk A.Ş. 1985’te kurulmuştur (Albaraka Türk Katılım Bankası, t.y.). Fakat adından da anlaşılacağı üzere ÖFK’lar banka statüsüne alınmayıp bankacılık kanununa da tabi olmamışlardır. Bu durum ise iki temel soruna yol açmıştır:

1. Banka statüsünde sayılmamanın yurtdışı ilişkilerde getirdiği engeller
2. TMSF (Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu) kapsamında yer almamak

Bu ikinci sorunun ne denli büyük olduğu, bir özel finans kurumu olan İhlas Finans’ın batmasından sonra daha aşikar hale gelmiştir. Bu sorunlar ve benzerleri hasebiyle özel finans kurumlarının banka statüsüne geçirilmesi gündeme alınmış, bu plan 2005’te hayata geçirilmiştir. O vakitten itibaren bu kurumların adı *katılım bankası*dır. Katılım bankaları tıpkı konvansiyonel bankalar gibi bankacılık statüsünde olup 5411 sayılı Bankacılık Kanunu’na (2005) tabiidirler.

Özel finans kurumlarından katılım bankacılığının kabulüne değin geçen zamana ilişkin sayısal veriler kamuoyuna açık olmamakla birlikte 2005 ile günümüz arasındaki yaklaşık 20 senelik süreçte bu kurumların geldiği nokta, Grafik 1’den takip edilebilir.

Şekil 1’de, 2005-2023 arası dönemde katılım bankalarının şu üç bilanço unsuru TCMB (Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası) verileri üzerinden grafiğe dökülmüştür:

- Krediler (aktif tarafı)
- Toplanan fonlar (pasif tarafı)
- Toplam yükümlülükler (pasif tarafı)

Malum olduğu üzere bilançonun aktif ve pasif taraf eşitliği olduğu için toplam yükümlülükler ile toplam varlıkların/aktiflerin eşit olmasından hareketle bu unsura ayrıca bakılmamıştır.

Şekil 1: Katılım Bankalarının 2005-2023 arası Toplanan Fonlar, Toplam Yükümlülükler ve Krediler Kalemlerindeki Değişimler, Bin TL¹

Şekil 1’den takip edileceği üzere bütün bilanço kalemlerinde TL bazlı düzenli bir artış söz konusu olmuştur. Fakat daha da iyi bir bakış açısı için hem mukayeseli hem oransal veriler ayrıca incelenebilir. Bunun için Tablo 1 hazırlanmıştır.

¹ Kaynak: TCMB (t.y.).
https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/#collapse_4

Tablo 1: Katılım Bankalarının Bazı Kalemler Açısından Sektörle Mukayesesi, Temmuz 2022²

Temel Bilanço Kalemleri	Katılım Bankaları Sektör Payı (%)
Toplam Aktifler	8.3
Toplam Toplanan Fonlar	10.9
Toplam Kullanılan Fonlar	8
Toplam Net Kar	7.8
Toplam Şube Sayısı	12.2
Toplam Personel Sayısı	8.5
ATM Sayısı	4.8

Tablo 1’den hareketle katılım bankalarının bankacılık sektöründeki payının farklı bilanço unsurlarına göre %8-%12 arasında olduğu söylenebilir. Bunun tek istisnası, %5 civarı payla ATM sayısıdır. Nitekim buna yönelik temel problem hem literatürde hem de kendi analizimiz sonucunda ayrıca vurgulanacaktır.

Her ne kadar katılım bankacılığı sektörünün piyasadaki payı, varlık büyüklüğü, kredi miktarı, mevduat ve mudi sayısı, şube ağı gibi temel göstergeler açısından bir ilerlemesi söz konusu olsa da bu ilerlemenin şu sebeplerle hala yeterli olmadığı kanaati hakimdir ki bir sonraki bölümde bu eleştiri ve sebepleri, literatür üzerinden ortaya konacaktır:

1. Planların gerisinde kalmışlık
2. Müslüman nüfus oranına göre beklenenden geride kalmışlık

Bu sebeplerden ilkinin şununla ispatlamak mümkündür; katılım bankacılığının şemsiye kuruluşu olan TKBB Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB, 2015) tarafından 2015-2025 arası dönem için hazırlanan Strateji Belgesi’nde 2025 hedefi, katılım bankalarının sektör payının %15 olması idi. Fakat 2025’e iki yıl kala hala bu oranın gerisinde kaldığı ortadadır ki bu durum, Tablo 1’den de teyit edilebilir.

² Kaynak: TKBB (t.y.).
https://tkbb.org.tr/Documents/sektor_mukayese/TEMMUZ_2022.pdf . Yazar tarafından yeniden tablolaştırılmıştır.

İkinci sebebe gelince, dünyadaki ilgili rakamlara bakıldığında Türkiye’den çok daha az Müslüman nüfusa sahip pek çok ülkenin katılım bankacılığı anlamında Türkiye’nin önünde olduğu görülmektedir. Örneğin, uluslararası İslâmî finans kurumu olan IFSB (Islamic Financial Services Board/İslâmî Finansal Hizmetler Kurulu) (2022) son raporuna göre nüfusu Türkiye’den çok daha az olan Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Kuveyt ve Bahreyn gibi ülkeler, dünyadaki katılım bankacılığı varlıkları sıralamasında Türkiye’nin önünde yer almaktadır. Bu durumun elbette pek çok sebebi vardır. Fakat sektör için hem erken tarihlerde yola çıkan hem de nüfus açısından oldukça farklı bir fazlalığa sahip olan Türkiye’nin bu kadar sene sonunda rakamsal olarak bu denli geride kalması eleştiri almaktadır.

2. Amaç

Bir önceki paragrafta bahsi geçtiği üzere, Türkiye’nin gerek ülke içinde gerekse dünyadaki çerçevede katılım bankacılığı açısından istenen konumda olamamasının çeşitli sebepleri vardır. Bu sebepler bugüne değin pek çok çalışma tarafından da incelemeye alınmıştır.

Bu makalenin amacı, mevcut literatürden ve sektör tecrübesinden yararlanıp Türkiye’deki katılım bankacılığının gelişimi önündeki temel problemleri belirlemek ve bunlara ilişkin çözüm önerileri getirmektir.

Bir sonraki bölüm, makalenin amacını gerçekleştirmek için takip edilecek yöntemi açıklayacaktır. Ardından gelen bölümde ise analiz yer alacaktır.

3. Yöntem

Makalenin amacından da anlaşılacağı üzere bu çalışmanın temel yöntemleri, ilgili mevcut literatürün taranması ve sektör tecrübesinin araştırılmasına dayanmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma nitel bir çalışma türü örneğidir. En yalın anlatılma “Nitel araştırma, gözlem ve doküman analizi gibi veri toplama yöntemleri ile oluşturulan bir araştırma türüdür.” (IENSTITU, 2020).

Bu kapsamda, doküman analizine dayalı literatür taraması için Türkiye’deki katılım bankacılığı sorunlarına odaklı, son 10 sene

içerisinde yazılmış 10 adet eser incelenmiştir. Buradaki 10 yıl tercihi, katılım bankasına yönelik problemlerin daha günümüze yakın olanlarına odaklanabilme amacını taşımaktadır. Ayrıca, katılım bankacılığına dair daha göze çarpan değişimlerin olmaya başlaması da özellikle bu tarihlerden itibaren (Orhan, 2020). Doküman analizi yani literatür taraması kapsamında incelenen eserler şunları kapsamaktadır; makale, kitap ve tez (yükseklisans ve doktora).

Bu makalenin kullandığı yöntemin ikinci ayağını oluşturan gözlem ya da sektör tecrübesinin araştırılması kapsamında ise aşağıdaki iki kaynaktan hareketle bir analiz yürütülmüştür:

- Mevcutta katılım bankasıyla çalışan kişilerin tecrübeleri
- Mevcutta katılım bankasını kullanan kişilerin tecrübeleri

Böylece sektöre dair hem arz hem talep tarafından bilgi edinilmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda gerek sektör çalışanları gerekse sektör kullanıcılarına dair bilgiler mülakat yoluyla edinilmiştir. Kısaca, “Nitel görüşmeler az kişiden detaylı bilgiler elde edilen görüşmelerdir. Bu türde görüşme sorularında esneklik sağlanabilmektedir. Öyle ki görüşme soruları genel bir çerçeveyi ifade eder. Görüşme sırasında görüşmeci tarafından yeni soru eklenebilir, ara sorular sorulabilir ya da bazı sorular saf dışı bırakılabilir.” (Akman Dömbekci ve Erişen, 2022). Söz konusu yöntem kapsamındaki görüşmeler şöyle gerçekleştirilmiştir; farklı çevrelerden, yaş grubundan, cinsiyet ve eğitim durumuyla gelir seviyesinden olmasına dikkat edilerek seçilen ve İstanbul ile Kayseri illerinde ikamet eden kişilere e-mail yoluyla mülakat soruları gönderilmiştir. Mülakat sorularında herhangi bir problem belirtmeyenlerin cevapları dikkate alınmamıştır. İlgili mülakat sorularına ek kısmında yer verilmiştir. Dolayısıyla mülakat yöntemi, e-mülakata dönmüştür. Cevaplarda anlaşılmayan yerler olduğunda ya da ilave soru sorulması gerektiği düşünüldüğünde yeni e-mailler atılmıştır. Toplamda 23 kullanıcı, 5 çalışan olmak üzere 28 kişiden bilgi edinilmiştir. Mülakatlarda anonimliği korumak adına ne sektör çalışanları ne de sektör kullanıcılarının ismine yer verilmiştir. Banka isimleri de çalışmada yer almamıştır.

4. Analiz

4.1. Literatür Taraması Sonuçları

İslâmî bankacılık yabancı literatürde oldukça fazla çalışılan bir alandır. Fakat İslâmî bankacılığın Türkiye'deki tarihi, doğrudan banka ismiyle 2005'ten itibaren başladığı için ilgili çalışmalar daha azdır. Mevcuttaki çalışmalar içerisinde de doğrudan katılım bankacılığı problemlerine odaklanan çalışma daha da az sayıdadır. Bu bölümde bu literatürden bazı öne çıkan örnekler paylaşılacaktır. Daha önce de bahsedildiği üzere, tercih, günümüze yakınlık üzerinden yapılmıştır.

Konuya dair görece erken bir dönemde yazılmış, doktora tezi olması hasebiyle de detaylı olan bir çalışmada Akten-Çürük (2013), denetleyici-düzenleyici otoriteler, katılım bankacıları, TKBB çalışanları, akademisyenler ve müşteriler olmak üzere toplamda 70 kişi ile mülakat yapmış ve temel sorunları şu 8 alt başlıkta toplamıştır: otoritenin sektöre olan olumsuz bakışı, geleneksel konvansiyonel bankacılığa benzeyiş ve dolayısıyla meşruiyet sorunları, sermaye/şube/personel yetersizliği, enstrüman eksikliği, insan kaynaklarına ilişkin sorunlar, tanıtım/pazarlama/halkla ilişkiler sorunları ve muhafazakar kesimde sermaye yetersizliği. Tezin yazıldığı dönemden bu yana geçen 10 yıllık süreçte otoritenin sektöre olumsuz bakışı ile muhafazakar kesimin sermaye yetersizliği sorunları özellikle giderilmiş gibi durmaktadır. Fakat çalışmamızın analiz kısmında da görüleceği üzere, diğer sorunlar halen devam eder niteliktedir.

Yasayla ilgili yani *hukukî problemler*, çeşitli veçheleriyle katılım bankalarına ilişkin olarak gündeme getirilmektedir. Bu veçhelerden bir tanesi de denetim mevzusudur. Bu konuya dair bir makale kaleme alan Yanık ve Erden (2019) denetimle ilgili problemleri özellikle murabaha enstrümanı üzerinden incelemektedir. İncelemeye konu olan hususlar şunlardır: vekalet yöntemi, iade sorunu ve fiktif işlemler mevzusu.

Algı ve finansal okuryazarlık, hukukî yapıyla birlikte literatürde sıkça anılan bir başka problemdir. Algı problemi pek çok örneklem üzerinden incelenmeye çalışılmıştır. Toraman vd. (2015), Gaziantep ili genelinde anket uygulamıştır. Sonuçlara göre

katılım bankasını tercih etmeyenlerin büyük bir kısmı bu banka türüne dair yeterli bilgiye sahip değildir. Özellikle genç nüfusun katılım bankacılığı algısını inceleyen çalışmasında Tekin ve Temelli (2020) Çankırı Karatekin Üniversitesi ile Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi öğrencilerinden 291 kişiyle anket çalışması yapmıştır. Sonuçta bulguların temel husus, öğrencilerin genel bilgi düzeylerinin artmasıyla katılım bankacılığı tercihinin artmasıdır. Konuya dair başka çalışmalar da paylaşılabilir fakat çalışmaların yaklaşık olarak benzer sonuçlara eriştiği söylenebilir. Konuya dair yakın zamanda hazırlanmış ve oldukça detaylı olan, Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi (2021) tarafından Türkiye geneli için hazırlanan ve 49 ilden 15.041 kişi ile yapılan ankette katılım bankacılığına dair temel bulguya göre görüşülenlerin %40’ı, katılım bankalarını ve hizmetlerini hiç bilmediklerini veya çok az bildiklerini belirtmiştir.

Katılım bankacılığı teorik olarak ortaklıklara (emek-sermaye ortaklığı olan müdarebe ve sermaye-sermaye ortaklığı olan müşarekeye) dayalı çalışması tasarlanmıştır (Siddiqi, 2007). Fakat çeşitli sebeplerle bu, pratikte çok gerçekleştirilememiştir. Bugün katılım bankaları ortaklıklara dayalı fon kullandırma yerine murabaha (taksitli kârlı satış) gibi ürünlere yönelmiş durumdadır. Dolayısıyla Türkiye’deki katılım bankacılığı sorunlarına ilişkin literatürde yer alan bir konu başlığı da bu *ortaklık eksikliği*dir. Canbaz ve Erden (2020), ortaklıkların önündeki engeller hakkında bir araştırma yapmıştır. Bu amaçla Türkiye’nin farklı şehirlerinden 161 kişiyle anket yapılmıştır. Bulunan temel faktörler sırasıyla şunlardır: risk, girişimci ekosistemi eksikliği, nitelikli saha çalışanı eksikliği, katılım bankacılığı mevzuat eksikliği ve müteşebbislere ilişkin problemler. Bu problemlerden risk, özellikle öne çıkmakta ve literatürde ayrıca yer bulmaktadır. Sağlam ve Eğri (2020), emek-sermaye ortaklığı olarak geçen müdârebenin eksiklik sebebi olarak özellikle ahlâkî riske vurgu yapmaktadır. Ortaklıklarla ilgili vurgu, katılım bankalarının şu özelliğiyle ilgilidir; borç finansmanı yerine özsermaye finansmanını destekleyip reel ekonomiye katkıda bulunması. Katılım bankalarının ortaklıklara dayanması gereği genelde reel sektörü destekleme amacına binaen vurgulanmaktadır. Dolayısıyla ortaklık eksikliğine vurgu yapılması

dolaylı olarak reel sektörle bağlantıya da işaret etmektedir. Fakat bunun ne derece bir problem olduğu ayrıca tartışılabilir.

Bu makalede yer alan analiz kısmında da görüleceği üzere katılım bankalarına yöneltilen bir başka eleştiri hususu, konvansiyonel bankalarla rekabet edebilecek yenilikli, alternatif *ürün geliştirmedeki eksikliklerdir*. Yazıcı (2021) bu konuya dair bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Katılım bankaları ve ilgili kurumlardan 14 katılımcı ile mülakat yapılmış ve süreci engelleyen iç ve dış faktörler ayrıştırılmıştır. Bu faktörlerden bazıları şöyledir: ayrı bir bütçeleme olmaması, üst yönetim ve danışma kurulu arası ilişkiler ve yasal düzenlemeler.

Bir önceki çalışmada adı geçen *danışma kurullarının yapısı ve etkinliği*, Türkiye'deki katılım bankaları için bir başka eleştiri konusu edilmiştir. Hatta her bir katılım bankasının ayrı danışma kurulu olmasından hareketle ortaya çıkan uyum sorununu aşmaya yönelik olarak ülke genelinde tek bir danışma kurulu olması için TKBB bünyesinde bir danışma kurulu kurulmuştur. Fakat bunun etkinliği de ayrıca tartışma konusu haline gelmiştir. Buna yönelik olarak Boğaz (2022) bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Anket yöntemine dayanan çalışmada altı çizilen bir problem, *insan kaynağı eksikliği*dir. İnsan kaynağı eksikliği sadece şer'î danışma kurulları için değil, Türkiye'deki katılım bankalarının geneli için sıkça dile getirilen bir problemidir. Analiz kısmında buna ayrıca yer verilecektir.

Literatürde çokça dile getirilmese de bazı araştırmacıların vurguladığı bir başka problem, katılım bankalarının tıpkı diğer bankalar gibi *kısmi rezerv sistemiyle çalışmasıdır*. Bundan kasıt, bankaların topladıkları bütün fonları kullandırmayıp merkez bankalarınca belirlenen zorunlu karşılık olarak ayrılan kısım haricindekileri kullandırabilmesidir. Bunun niye problem olduğuna dair hazırladığı doktora tez çalışmasında Tekdoğan (2019), ajan tabanlı modelleme yoluyla kısmi rezerv bankacılığının şu gibi problemlere yol açtığını belirtmektedir: enflasyon, gelir ve servet adaletsizliği, borç sarmalı, spekülasyon yatırımlar ile finansal istikrara yönelik tehditler.

Son olarak, günümüzde öne çıkan kavramlar olan sürdürülebilirlik ve sosyal finans üzerinden de Türkiye’deki katılım bankacılığı eleştirilmektedir.

2013-2023 arası 10 adet örnek çalışma üzerinden Türkiye’nin katılım bankacılığının temel problemleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre problemler olarak şunlar listenebilir:

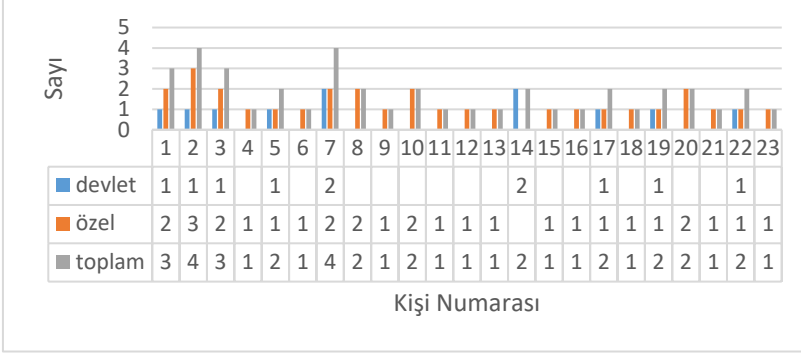
- Geleneksel bankacılığa benzeyiş ve meşruiyet sorunları
- Sermaye/şube/personel yetersizliği,
- Ürün geliştirmeye bağlı olarak enstrüman eksikliği,
- İnsan kaynaklarına ilişkin sorunlar,
- Tanıtım/pazarlama/halkla ilişkiler sorunları,
- Hukukî alt yapı yetersizliği,
- Algı ve bilgi eksiklikleri
- Ortaklıklara dair eksiklik
- Şer’î danışma kurulu yönetişimine dair problemler
- Kısmi rezerv sisteminden kaynaklı problemler
- Sürdürülebilirlik, sosyal finans vb. açısından karşılaşılan problemler

4.2. Mülakat Sonuçları

4.2.1. Kullanıcı Mülakatı Sonuçları

Toplamda 23 kullanıcı ile yapılan mülakatların analiz sonuçları aşağıda yer almaktadır. Öncelikle, bu makalenin araştırma konusu doğrudan betimleyici istatistiklerle verilen cevapların farklılaşmasını incelemek olmadığı için buna dair ilave bir analize yer verilmeyecektir.

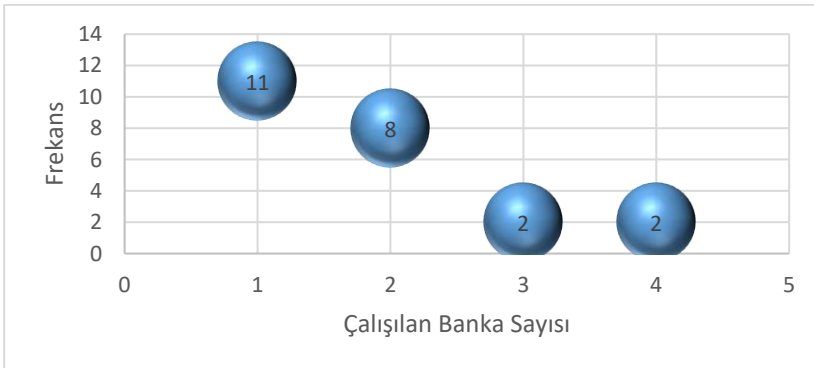
Şekil 2: 23 Katılım Bankası Kullanıcısının Sıra Numarasıyla Banka Türü Tercihi Eşleşmesi

Şekil 2, 1'den 23'e kadar numaralandırılan katılımcıların her birinin ne kadar özel banka, ne kadar kamu/devlet bankası ve toplamda da ne kadar katılım bankasıyla çalıştığını göstermektedir. Buna göre 23 kullanıcıdan sadece 9'u (%39'u) devlet katılım bankalarıyla çalışmakta, hatta bunlardan 2 kişi, 2 adet kamu katılım bankasıyla aynı anda çalışmaktadır. Katılımcılardan özel katılım bankasıyla çalışmayan sadece 1 kişi vardır. Bu da özel katılım bankalarının devlet katılım bankalarından daha çok tercih edildiğini göstermektedir. Bunun temel bir sebebi, kamu katılım bankalarının sektöre görece daha sonra girmiş olması olabilir.

Toplamdaki katılım banka sayısına dair daha detaylı bir grafik ise aşağıda yer almaktadır.

Şekil 3: Yaygınlığına Göre Çalışılan Toplam Katılım Bankası Sayısı

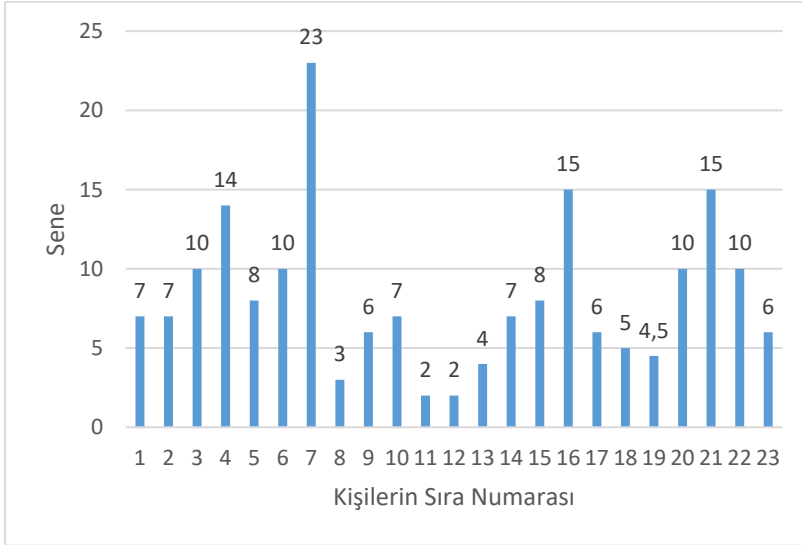

Şekil 3, grubun yarıya yakınını (11 kişinin) sadece tek bir katılım bankasıyla çalıştığını göstermektedir. Onu takiben, 8 kişi ise

2 adet katılım bankasıyla çalışmaktadır. 3 ve 4 adet katılım bankasıyla çalışma durumu ise daha ender görülmekte olup toplamda sadece 4 kişiyi kapsamaktadır. Bu da genel durumun aynı anda birden çok katılım bankası kullanımı yönünde olmadığı anlamına gelmektedir. Bu sonuç, katılım bankalarının birbirleriyle rekabetin ne derece gerekli olduğunu da ayrıca gündeme getirebilir.

Şekil 4, 23 katılımcının çalıştığı katılım bankalarının -bunların birden fazla olma durumu da dahil olduğu için- en eskisinden itibaren günümüze değin çalışma süresini ortaya koymaktadır.

Şekil 4: 23 Adet Katılım Bankası Kullanıcısının Sıra Numarası Üzerinden En Eski Banka Sahipliği Yılı

Buna göre 23 katılımcı arasında en uzun süreli hesap yılı, 23 senedir. En kısası ise 2 senedir. Ortalama 8.2 senedir. Buradan hareketle katılımcıların genel itibarıyla uzun süreli ilişki kurdukları söylenebilir. Bu da banka memnuniyeti mevzusunu gündeme getirmektedir zira kişiler memnun olmadıkları bankalarla uzun süreli ilişki içerisinde yer almamaktadırlar.

Bu noktada makalenin de temel amacı olan, katılım bankalarına yönelik problemlere ilişkin olarak kullanıcı katılımcıların verdiği cevaplardan hareketle hazırlanan Tablo 2 aşağıda paylaşılmaktadır.

Tablo 2: Kullanıcı Katılımcıların Katılım Bankası Problemleri Listesi (Liste sıralı değildir).

1	Bazı katılım bankaları işlem marjı çok koymaktadır.
2	Bazı katılım bankalarının uygulamaları çok basittir.
3	ATM sayıları azdır.
4	Çalışanların katılım finans zihniyetine ve ahlakına sahip olmaması problemi.
5	Hedef tutturmak için müşteriye yanlış yönlendirme problemi.
6	Bilişim altyapı zaafı problemi.
7	Bazı katılım bankası kartlarının konvansionele benzemesi problemi.
8	Bazı katılım bankalarında taksit imkanı azlığı problemi.
9	Faizsiz yatırım yapmak isteyen ufak yatırımcılara yönelik imkan eksikliği problemi.
10	Genel olarak kredi kartı yetersizliği problemi.
11	Kar payı-faiz oranı ayrımını iyi yapmamaları problemi.
12	Az bilinirlik problemi.
13	Dijitalleşme problemleri.
14	Genel anlamda yatırım aracı eksikliği problemi.
15	Reklam eksikliği problemi.

Öncelikle, listedeki maddeler herhangi bir önem ve sıklık sıralamasına göre dizilmemiştir. Problemlerin sol tarafında yer alan rakamlar sadece onları belirtmek amaçlı gösterilmektedir. Listede yer alan problemlerden 3 tanesi özellikle hemen her katılımcı tarafından zikredilmiş olup öne çıkan problemlerdir:

- 3 numaralı, ATM sayısı azlığı problemi.
- 4 numaralı, alanda yetişmiş eleman eksikliği problemi.
- 13 numaralı dijitalleşme yani teknolojik altyapıya ilişkin problemler.

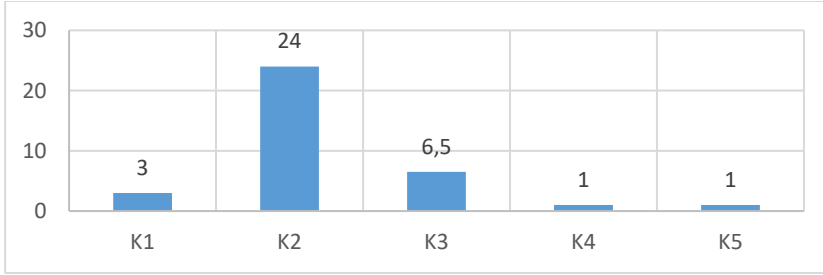
Bu problemler dikkate alındığında, literatür ile bir uyumun söz konusu olduğu görülecektir. Buradan hareketle, kullanıcılar yani talep tarafı için 10 sene öncesinde hazırlanmış bir çalışmanın sonuçlarıyla uyumlu sonuçlar bulunması, bazı açılardan katılım bankalarının problemlerinin pek de değişmediğine delil olsa gerektir.

4.2.2. Çalışanların Mülakatı Sonuçları

Çalışanların mülakatları için de betimleyici analizlere yer verilmeyecektir. Fakat burada şu not düşülebilir; katılımçılar banka çalışanı oldukları için belirli bir eğitim seviyesine sahiptir. İlâveten, mülakata katılan 5 katılımçının sadece 1 tanesi kadındır.

Öncelikle, katılım bankası çalışanlarının bankacılık geçmişlerine yönelik istatistiksel veriler Grafik 5’ten takip edilebilir.

Şekil 5: Mülakata Katılan Katılım Bankası Çalışanlarının Çalışma Yılı Uzunluğu

Şekil 5’in yatay ekseninde yer alan K1, 2 gibi sıramala, 5 katılımçiyi temsil için gösterilmiştir. Nitekim çalışmanın bundan sonraki kısmında da aynı gösterim takip edilecektir. Çalışanların ortalama çalışma yılı 7 olup bu da sektörde belirli bir tecrübeye sahip olmuş oldukları anlamına gelmektedir.

Çalışanların sırasıyla çalıştığı birim, konum ve banka türü bilgileri ise Tablo 3’ten takip edilebilir.

Tablo 3: Çalışanların Çalıştığı Birim, Konum ve Banka Türü Bilgileri

Sıra Numarası	Çalıştığı Birim	Çalıştığı Pozisyon	Çalışılan Banka Türü
K1	Uyum	Uzman Yard.	Devlet
K2	Hazine	Yönetici	Özel
K3	Veri Analitiği	Yönetici Yard.	Özel
K4	Bireysel Bankacılık	Satış	Özel
K5	Uyum	Uzman Yard.	Devlet

Buna göre çalışılan birimin oldukça farklılaştığı, dolayısıyla genel bir kanaat için elverişli olduğu söylenebilir. Pozisyonlar da

öyledir. Çalışan banka türüne gelince, üçe karşı iki olmak üzere hafif bir özel katılım bankası ağırlığı mevcuttur. Türkiye’deki 6 adet katılım bankasından yalnızca bir tanesinden herhangi bir çalışan yer almamaktadır.

Tablo 4: Sırasıyla Katılım Bankası Çalışanlarının Vurguladığı Temel Problemler

K1	Çalışan Profili	Merkezi Danışma Kurulu Konumu			
K2	Bilgisizlik	Ürün Uygulama Problemleri	Ürün Azlığı	MB (Merkez Bankası) ile ilişkiler	
K3	İnanma Gereği	Risk Alma Gereği	Algı	Özel Bankacılık İhtiyacı	İş Kültürü
K4	Performans Sistemi	Çalışanların İnanıcı			
K5	Çalışanların Bilgisizliği				

Çalışanların verdiği cevaplar daha detaylı olduğu için bir kısmı burada doğrudan paylaşılacaktır. Öncelikle, bütün çalışanlar tarafından vurgulanan temel problem, çalışanların bilgi ve motivasyonuna dairdir. Buna yönelik olarak K1 şöyle demektedir:

“Katılım Bankacılığı personellerinin sisteme maalesef hakim olmamaları. Bir kısmının konvansiyonel banka geçmişinin olması da bunda etkili olduğunu düşünüyorum. Sisteme inanmayıp çalışan sayısı da azımsanmayacak seviyede olduğundan müşteriye ikna noktasında da zayıf kalınabiliyor. Müşteride bırakılan olumsuz intiba da sektörün müşteri potansiyelini olumsuz etkiliyor haliyle.”

Aynı probleme dair K3 ise şunları dile getirmektedir:

“İlk olarak aklıma gelen inanma meselesi. Yani insanlar bir konu hakkında ne kadar inanç duyuyorlarsa, o konu ile ilgili o kadar çaba sarf ediyorlar. Katılım bankacılığının çeşitli farklı yönleri var ama, konuyu faiz temelinde ele alacak olursak; faizin haram oluşuna ve buna bir alternatif getirmek gerekliliğine ne kadar inanılıyorsa o kadar çaba sarf edilecektir. Genel olarak faizin haram oluşuna inanılıyor aslında, inanmamak zaten küfür olur ama; pratik hayatta işleyiş bu şekilde ama deme kısmı yaygın sanırım.

Dolayısıyla ilk olarak, alternatif bir sistemin gerekliliğine olan inanç duygusunun artması ile birlikte pratik işleyişte de önemli düzelmeler olacağına inanıyorum.”

Yine aynı probleme dair K5 şunları dile getirmektedir: “Katılım bankacılığı sektöründe çalışan personellerin katılım bankacılığı hakkında yeterince bilgi sahibi olmaması ve günlük kullanılan katılım bankacılığı terimlerinin anlamlarını tam olarak bilmemeleri.”

K2 ise hem fıkıh hem ürün bazlı problemlerle ilgili olarak şunları özetlemektedir:

“Katılım bankalarının yaygın fon kullandırma yöntemi olan murabaha yönteminin uygulanmasında bazı eksiklikler/olumsuzluklar halen mevcuttur. Katılım bankalarının sukûk ihraçlarında sabit getiri ödemeleri ve ikincil piyasası olmayan bazı sukûk türlerinin ikincil piyasalarda alınıp satılabilmeleri olumsuz bir algı oluşturmaktadır. Devlet Hazine’sinin sukûk ihraçlarında bazı fikhî problemler devam etmekte olduğu halde bu sukûkları katılım bankaları hem likidite yönetimlerinde hem de TCMB ile olan işlemlerinde yoğun şekilde kullanmaktadırlar. Tevruk yönteminin kullanımına TKBB merkezî danışma kurulu sadece kredilerin yeniden yapılandırılması ve bankalararası para piyasası işlemleri için belli şartlarla izin vermiştir. Oysaki nadiren de olsa bazı katılım bankaları tevruk yoluyla fon kullandırımına devam etmektedir.”

Özetle, her bir katılımcı tarafından ortak bir şekilde dile getirilen temel problem, çalışanların hem bilgi hem de inanç ve bağlılık açısından katılım bankası profili için yeterli olmayışıdır. Buna ilaveten dile getirilen problemler ise şunlardır:

- Merkezî danışma kurulunun konumu
- Ürünleri uygulamadaki problemler
- Ürün azlığı
- Merkez Bankası ile ilişkiler
- Algı eksikliği

Bu temel problemler de gerek literatür gerekse bir önceki kısımda kullanıcılar tarafından dile getirilen problemlerle örtüşmektedir.

4.3. Değerlendirme ve Çözüm Önerileri

Literatür ve mülakatlardan hareketle Türkiye'deki katılım bankacılığının temel problemlerine dair genel bir değerlendirme ve ilgili çözüm önerileri bu bölümde yer alacaktır.

Özellikle sektördeki ve akademisyenler tarafından konuya dair dile getirilen temel bir problem, ÖFK'lerden itibaren 40 seneye yakın bir tecrübeye rağmen sektörün halihazırda %7-8 bandındaki bir büyüklüğe sıkışmış olması yani büyüme sorunudur. Bunun da şu gibi çeşitli sebepleri vardır:

- Katılım bankası oluncaya değin ÖFK'lar için geçen belirsizlik süreci,
- İhlas Finans'ın batması,
- Sektördeki en büyük katılım bankasının birkaç sene önce tasfiye sürecine girmesi,
- Özellikle belli bir döneme kadar politik süreç,
- Yine belli bir döneme kadar muhafazakar kesimde yani katılım bankacılığı kurabilecek kesimde sermaye birikimi eksikliği.

Bu noktada sorulması gereken soru şudur: Peki bugün daha fazla politik irade ve belirli bir sermaye birikimi varken neden hala yeterince büyüme olmamaktadır? Bugün gelinen noktada sorun artık arz değil de daha çok talep taraflı gibidir. Dolayısıyla, büyük bir ihtimalle, son birkaç senedir takip edilen yöntemle katılım bankalarının sayısı daha da artırılsa bile yeterince talep olmadıktan sonra yeni gelenler pastanın büyümesine değil, mevcut pastanın daha ufak paylara bölünmesine sebep olacaktır. O halde bu noktadaki temel çözüm odağı, arz taraflı çözüm önerilerinden ziyade talebi artırmaya yönelik öneriler üzerinde olmalıdır. Bu ise her şeyden önce mevcut ve potansiyel müşteri kitlesinin detaylı bir analizini gerektirmektedir. Beklentiler, tercihler ve algılar belirlendikten sonra bunları katılım bankacılığı yönünde pozitif bir şekilde etkilemek adına adımlar atılmalıdır. Olası adımlardan aşağıda ayrıca bahsedilecektir.

Talep taraflı sorun ise gerek literatürde gerekse mülakatlarda sıkça dile getirilen bir başka soruna dayanmaktadır; İnsanların algı ve tutumları. Bunun da öne çıkan şu gibi sebepleri vardır:

- Türkiye’de Osmanlı’nın son döneminden 1980’lere değin bankacılık fikrinin hep geleneksel, faizli bankacılık üzerinden yürümesi,

- Özellikle son 40-50 yıldır artan yeni kapitalist şekillerden (finansal kapitalizm gibi) hareketle kişisel ve kurumsal kâr odaklılığının artması. Bu ise her ne koşulda olursa olsun borç verenlerin ya da sermaye yatırımcıların kazanmasına sebebiyet veren faize olan talebi artırmaktadır.

- Bir önceki maddeyle ilgili olmak üzere tüketim alışkanlıklarının artması ve bunun tasarrufla değil de daha çok kredi ve borçla yapılır hale gelmesi.

- İnsanların tüketim harcamalarının daha çok borçla giderilmesinin sonucu olarak bir başka problem gündeme gelmektedir; ürün yetersizliği. Bu zikredilen sorun, temelde şuna dayanmaktadır: katılım bankalarının doğrudan para, borç, kredi vermemesi. Bunun tek çözümü, faizsiz borç vermektir ama bundan kazanç elde edilmesi mümkün değildir -aksi halde faiz (riba) ortaya çıkmaktadır.

- Algı meselesini etkileyen bir başka problem de katılım bankalarının alanda yetişmiş eleman eksikliğidir. Zira katılım bankaları ilk kurulduklarında ağırlıklı olarak konvansiyonel banka geçmişi olanlardan yararlanılmıştır. Giderek ise sektör kendi içindeki elemanları birbirinden transfer etmektedir. Fakat doğrudan alandan yetişmiş eleman sayısı kısıtlı kalmaktadır. Bu ise şu soruna yol açmaktadır: kişisel olarak sisteme inanan, bunu yalnızca bir iş olarak yapanların sistemi çok iyi öğrenip iyi bir şekilde aktaramaması.

Algı, tercihi ve talebi doğrudan etkileyen bir unsur olduğu için yukarıda maddelenen hususları göz önünde bulunduracak şekilde şu gibi adımlar önerilebilir:

- Ortaokul ve lise seviyesinden itibaren genel anlamda finansal okuryazarlık, özelde ise İslâmî finansal okuryazarlığa dair seçmeli derslerin eklenmesi

- Bir önceki maddede zikredilen derslerin üniversite seviyesindeki öğrencilere uygulamalı şekil de dahil olmak üzere verilmesi
- Sosyal medyanın pazarlama ve reklamcılıkta daha fazla kullanılması

Algının dışında hem talep tarafını ama özellikle arz tarafını etkileyen temel bir problem ise mevzuat konusudur. Buradaki temel sorun, katılım bankaları ya da daha genelinde katılım finansına dair genel bir kanun olmamasıdır. Bu sorunludur çünkü tektipleşmeyi önlemektedir. Fakat Mart 2023 itibarıyla buna dair ciddi bir adım atılmış, Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi, Katılım Finans Birimi, TBMM'ye bir kanun teklifi sunmuştur. Fakat seçimlerin ardından bu teklifin tekrar gönderilmesi gerekmektedir. Teklifte önerilen değişikliklerin hayata geçirilmesi için ise ciddi bir işbirliği gerekmektedir.

Tektipleşmenin sağlanamadığı ve mevzuat uyumluluğu gerektiren bir başka alan da muhasebe ve denetlemedir. Bu noktada muhasebe ve denetim standartlarının dünya ile uyumu hususunda AAOIFI (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions) ile ortak adım atılması söz konusu olabilir. Çünkü Türkiye şu an sadece gönüllü uygulayıcı konumundadır. Fakat bu, söz konusu kurumun bütün standartlarını doğrudan kabul anlamında değil, Türkiye özelinde uygulanabilecek olanların uygulanması, uygulanamayacak olanların revizesi şeklinde gerçekleşmelidir. Bu da yine ciddi bir iş birliğini gerektirmektedir.

Sonuç

Katılım bankacılığı, dünyada bilinen ismiyle İslâmî bankacılık, finansal hizmetlerin İslâmî kaidelere göre düzenlenmesine dayalı İslâmî finansın önemli bir alt dalıdır. Ülkemizde de 1970 ve 80'lerden bu yana uygulamada kendine yer edinmeye çalışan katılım bankaları, görece uzun sayılabilecek bir zamandır piyasada olmasına rağmen beklentilerin hem sayıca hem de kalite açısından geride kaldığı şeklinde eleştirilmektedir.

Türkiye'deki mevcuttaki katılım bankacılığı problemlerini anlamayı amaç edinen bu makalede hem son on senelik periyotta

literatürde zikredilenler üzerinden hem de kullanıcı ve çalışanlardan oluşan 28 kişiyle yapılan e-mülakat yoluyla temel problemler ortaya konmaya çalışılmıştır. Bulgulara göre en öne çıkan problemler şunlardır: çalışanların inanç ve bilgi temelleri eksiklikleri, teknolojik alt yapı eksikliği ve kullanılan ürün eksikliği. Makalenin değerlendirme kısmı, bu temel problemleri dikkate alıp bir sonraki aşamada neler yapılabileceğine odaklanmaktadır.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Akman Dömbekci, Hilal ve Erişen, Mehmet Akif. Nitel Araştırmalarda Görüşme Tekniği, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 22, Özel Sayı 2, ss 141-160, 2022.
- Akten-Çürük, Suna. *İslami Finansın Türkiye'deki Gelişimi, Mevcut Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Yayınlanmamış Doktoraz Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, 2013.
- Boğaz, Rümeysa. *Katılım Bankalarında Şer'i Uyum Fonksiyonu ve Uygulamada Yaşanan Problemler-Türkiye Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam Ekonomisi ve Finans Anabilim Dalı, Uluslararası Finans ve Katılım Bankacılığı, 2022.
- Canbaz, Muhammet Fatih ve Erden, Ahmet. Katılım Bankalarında Mudarebe Finansmanını Engelleyen Faktörler, *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(4): 646-658, 2020.
- Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi. Türkiye Hanehalkı Finansal Algı ve Tutum Araştırması, https://www.cbfo.gov.tr/sites/default/files/docs/2021-05/turkiye_hanehalki_finansal_algi_ve_tutum_arastirmasi.pdf, 2021.
- IFSB. *Islamic Financial Services Industry Stability Report 2022*, IFSB: Kuala Lumpur, 2022.
- Karaman, Hayrettin. *İslam'a Göre Banka ve Sigorta*, Nesil Yay: İstanbul, 1992.
- Orhan, Zeyneb Hafsa. Türkiye'de İslam iktisadı ve finansının ekonomi-politik açıdan incelenmesi: Geçmiş, bugün ve gelecek (Rapor No. 7). İstanbul: İslam İktisadı Araştırma Merkezi (İKAM), 2020.
- Özdemir, Mücahit ve Aslan, Hakan. Türkiye'de İslami Finansın Dönüşümünün Ekonomi Politikası, Araştırma Raporu, SETA, <https://setav.org/assets/uploads/2017/06/Rapor85IslamiFinans.pdf>, 2017.
- Sağlam, Muhlis Selman ve Eğri, Taha. Mudarebe Finansmanının Katılım Bankalarında Uygulanmasının Ahlaki Risk Yönünden Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği, *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*, 6(2): 197-226, 2020.
- Siddiqi, Muhammad Najatullah. *Banking Without Interest*, New Era Pub, 2007.
- Tekdoğan, Ömer Faruk. İslam İktisadı Açısından Kısmi Rezerv Bankacılığının Ekonomik İstikrarsızlıktaki Rolü ve Tam Rezerv Bankacılığının Çözüm Potansiyeli, Yayınlanmamış Doktora Tezi, T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam İktisadı ve Finansı Anabilim Dalı, 2019.
- Tekin, Bilgehan ve Temelli, Fatma. Genç Nüfusta Katılım Bankacılığı Algısı: Çankırı Karatekin Üniversitesi ve Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Öğrencileri Örneği, *Maliye Dergisi*, 178: 141-179, 2020.
- TKBB. *Türkiye Katılım Bankacılığı Strateji Belgesi 2015-2025*, TKBB: İstanbul, 2015.
- Toraman, Cengiz, Ata, H. Ali, ve Buğan, Mehmet Fatih. İslami Bankacılık Faaliyetlerine Yönelik Müşteri Algısı Üzerine Bir Araştırma, *Gaziantep Üniversitesi Journal of Social Sciences*, 14(4): 761-779, 2015.
- Yanık, Ramazan ve Erden, Bahattin. Katılım Bankalarının Faizsiz Bankacılık Prensiplerine Göre Denetimi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *International Journal of Academic Value Studies*, 5 (1), 186-198, 2019.

Yazıcı, Emine. Katılım Bankalarının Yenilikçi Ürün Geliştirme Yeteneği Üzerine Bir Araştırma, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Ekonomisi ve Finansı Anabilim Dalı, 2021.

İnternet Kaynakları

Albaraka Türk Katılım Bankası A.Ş. (t.y.). Albaraka Hakkında, <https://www.albaraka.com.tr/tr/hakkimizda/albarakayi-taniyin/albaraka-hakkinda>

Bankacılık Kanunu (2005), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5411.pdf>

IIENSTITU (2020). Nitel Araştırma Nedir?, <https://www.iienstitu.com/blog/nitel-arastirma-nedir>

TCMB (t.y.). https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/#collapse_4

TKBB(t.y.). <https://tkbb.org.tr/Documents/Yonetmelikler/T%C3%BCrkiye'de%20kat%C4%B1l%C4%B1m%20bankac%C4%B1l%C4%B1m%C4%9F%C4%B1%20uygulamas%C4%B1%20ve%20kat%C4%B1l%C4%B1m%20bankalar%C4%B1n%C4%B1n%20m%C3%BC%5%9Fteri%20%C3%B6zellikleri.pdf>

TKBB (t.y.). https://tkbb.org.tr/Documents/seykor_mukayese/TEMMUZ_2022.pdf

Bazı Tarım Ürünlerinin “Emanet” Adıyla Satılması ve Bunun İsticrâr Akdi ile İlişkisi

Araştırma
Makalesi
Research
Article

Mehmet AKKUŞ

Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku ABD
Master Student, Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law, Isparta, Türkiye
 akkusoglu.m@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0002-9953-0620>

Ünal YERLİKAYA

Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Assoc. Prof., Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law, Isparta, Türkiye
 unalyerlikaya@sdu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-2068-4887>

Yazar
Author

Akkuş, Mehmet - Yerlikaya, Ünal. “Bazı Tarım Ürünlerinin “Emanet” Adıyla Satılması Hakkında Fıkhi Bir Değerlendirme”. *Tevilat* 4/1 (Haziran 2023), 149-178. <https://doi.org/10.53352/tevilat.1298335>

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 17-05-2023 ISSN: 2687-4849 e-ISSN: 2757-654X
Accepted / Kabul Tarihi: 23-06-2023 www.tevilat.com

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yayıncı/Published by: Selçuk University, Faculty of Islamic Studies/Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.

Katkı Oranları/Author Contributions: Çalışmanın Tasarlanması: M. Akkuş (%60), Ü. Yerlikaya (%40); Veri Toplanması: M. Akkuş (%90), Ü. Yerlikaya (%10); Veri Analizi: M. Akkuş (%90), Ü. Yerlikaya (%10); Makalenin Yazımı: M. Akkuş (%70), Ü. Yerlikaya (%30); Makale Gönderimi ve Revizyonu M. Akkuş (%70), Ü. Yerlikaya (%30)

Bilgi
Info

Bazı Tarım Ürünlerinin “Emanet” Adıyla Satılması ve Bunun İsticrâr Akdi ile İlişkisi

Satım akdinde oluşan fiyat belirsizliği güncel bazı meselelerde karşımıza çıkan önemli bir problemdir. Şüphesiz insanları fiyat belirsizliği içeren bir akdi yapmaya sevk eden önemli unsurlardan biri, alım gücünün zayıflamasına bağlı olarak malın veya alacağın değerini koruma amacıdır. Bu bağlamda enflasyonun yüksek olduğu dönemlerde bazı vadeli alışverişlerin malın fiyatı belirlenmeden yapılması söz konusu olabilmektedir. Bu meyanda çalışmamızda ülkemizin bazı bölgelerinde fiyat belirlemeden “emanet” adıyla yapılan akit türü ele alınmıştır. Bu tür akitlerin fıkhen geçerlilik kazanmasına yönelik karz ve selem akdi üzerine kurulmasına işaret eden ve bu tür akitlerin halihazırdaki şekliyle “isticrâr” olarak geçerli olacağına yönelik fikhî değerlendirmeler yapılmaktadır. Esasen bu çalışmada da uygulamanın emanet, karz ve satım akdi açısından fikhî durumu değerlendirilmiş olmakla birlikte tarafların amaç ve niyetleri ortada iken böyle bir akdin emanet ve karz akdi olarak kabul edilmesinin doğru olmayacağı sonucuna ulaşılmıştır. Söz konusu işlemde “isticrâr” olarak nitelenen akit türünden farklılaşan yönler tespit edilmeye çalışılmış, uygulamanın isticrâr akdi olarak değerlendirilebilmesi için bazı öneriler sunulmuştur.

Özet

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, İslam İktisadı, Satım Akdi, İsticrâr Akdi, Fiyat Belirsizliği, Emanete Bırakma.

150

Tevilat 4/1 (2023)

The Sale of Some Agricultural Products Under the Name of “Amānah” and Its Relationship with Istijrâr Contract

Price uncertainty arising in the contract of sale is one of the important issues that we encounter in some current issues. Undoubtedly, one of the important factors that prompts people to make a contract with price uncertainty is the aim of preserving the value of the goods or receivables due to the weakening of purchasing power. In this context, in periods of high inflation, futures purchases have to be made without determining the price of the commodity. In this context, in our study, the type of contract made under the name of "trust" without determining a price in some regions of our country has been discussed. Fiqh evaluations are made that point to the fact that such contracts should be based on qard and salam contracts for their validity in fiqh, and that such contracts will be valid in the context of "isticrâr" in their current form. In fact, in this study, although the fiqh status of the application in terms of trust, qard and sales contract was evaluated, it was concluded that it would not be correct to accept such a contract as a trust and qard contract when the aims and intentions of the parties are clear. On the other hand, the issue has been discussed in the context of the contract of sale, and the aspects that differ from the contract type called "isticrâr" have been tried to be determined. In this respect, some suggestions have been presented in order to evaluate the application as a contract of isticrâr.

Abstract

Keywords: Islamic Law, Islamic economics, Contract of Sale, İsticrâr Agreement, Price Uncertainty, Escrow Agreement.

Giriş

Hukukî sistemler insanlar arası sosyal, ekonomik vb. ilişkileri konu edinen ve bu ilişkileri düzenlemeye çalışan bir yapıya sahiptir. İslâm hukuku da aynı gaye ve hedefle Şâri’ tarafından konulan esaslar çerçevesinde ve en adil şekilde toplumsal düzeni sağlamaya çalışır. Ticaret, insanoğlunun varoluş serüveniyle başlayan ve kıyamete kadar da devam edecek olan toplumsal bir olgudur. Bu, gündelik faaliyetlerimizden uluslararası ticari ilişkilere kadar uzanan bir alanı ilgilendirmektedir. Bu alanın en önemli ayağını da şüphesiz satım akdi oluşturmaktadır.

Borçlar hukukunun en önemli alanı olan satım akdindeki semen ve semende oluşan belirsizlik gerek klasik fıkıh literatüründe ele alınan farklı akit türlerinde gerekse güncel akit türlerinde karşımıza çıkan önemli hususlardan biridir. Satım akdinde oluşan fiyat belirsizliği klasik kaynaklarımızda değerlendirilmiş ve mütehitlerin farklı yaklaşımları olmakla birlikte mezhep tutarlılığı içerisinde bir hükme bağlanmıştır. Ancak ticari faaliyet alanlarının genişlemesinin sonucu olarak yeni akit türleri ve uygulamalarının sonucu olarak bu hususun güncelliği devam etmektedir.

İnsanları herhangi bir alışveriş akdini, satım bedelini/fiyatı net olarak belirlemeksizin yapmaya sevk eden pek çok faktör sayılabilir. Özellikle fiyatların istikrarsız olduğu dönemlerde alışverişe bağlı vadeli borçlanmalarda bu husus daha da ön plana çıkmaktadır.

Ülkemizde bazı bölgelerde yaygın olarak başvurulduğu bilinen “emanete bırakma, ofise dökme” vb. adlarla akit yapıldığı bilinmektedir. Bu minvalde söz konusu uygulama Bedri Aslan tarafından hazırlanan *İslam Ticaret Hukukunda Cehalet ve Güncel Akitlere Etkisi* başlıklı doktora tezinde “*Fiyat Belirlenmeden Rayiç Üzerinden Satışı veya Emanet Bırakılması*”¹ başlığı altında ele alınmıştır. Bu tezde uygulamayı yapanlara fıkhen yol gösterici bir çerçeve çizildiği ifade edilebilir. Bu akdin mevcut şekliyle emanet

¹ Bedri Aslan, *İslâm Ticâret Hukukuna Göre Cehâlet ve Güncel Akitlere Etkisi* (Şanlıurfa: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 171.

(vedia) olarak kabulünün mümkün olmadığı belirtilmekle birlikte karz akdine aykırılık arz eden noktalarına işaret edilmeksizin mutlak olarak karz akdi bağlamında yapılmasının mümkün olabileceğine işaret edildiği görülmektedir. Yine söz konusu işleme isticrâr akdi açısından cevaz verilebileceğine yönelik ifadeler yer almaktadır. Ayrıca söz konusu çalışmada TMO tarafından “emanet” uygulamasını da içine alan bir değerlendirme yapıldığı görülmektedir.

Bu çalışmada ise özellikle fiyatın düşük olduğu dönemlerde ürünü daha yüksek değerden satmak isteyen fakat mahsulü koruma imkânının bulunamamasına da bağlı olarak fiyat belirlenmeden yapılan ticari uygulama esas alınıp bir değerlendirme yapılarak tarafların amaç ve niyetleri göz önünde bulundurularak bir bakış açısı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu meyanda mevcut şekliyle “emanet” (vedia) olarak kabul edilebilme durumu, ilgili tezde bir çözüm tavsiyesi olarak sunulan “karz akdi” olarak kabulünün şartları ve mevcut haliyle bunun imkânı ve satım akdi bağlamında klasik anlamda cevaz verilen isticrâr akdiyle ilişkisi tespit edilmeye çalışılacaktır. Öncelikle akdin sıhhatine etkisi açısından konuya giriş sadedinde satım akdinin önemli unsuru olan semen kavramı üzerinde durulacaktır.

1. Semen Kavramı

Semen lügatte, akdin konusunun -kendisiyle- hak edildiği şey, mebî'in değeri, bir şeyin kıymeti, satıcının mala karşılık istediği para, herhangi bir şeye karşılık alınan şey, satım parası, kendisiyle alışveriş yapılan şey gibi anlamlara gelmektedir.² İstilahta ise, satılan mala karşılık alınan, zimmette borç olarak sabit olan şey semendir.³ Yine mutlak anlamda paralar için de semen ifadesi kullanılır. Satım akdindeki semen kavramından hareketle satılan

² “Semen”, *el-Mevsû'atü'l-fıkhîyye el-Kuveytiyye* (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslamiyye, 1989)15/45; Ebu Bekr Râzi, *Muhtarû's-Sihâh* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999) 50; Ebu Zekeriyya Muhyiddin Nevevi, *Tehzibü'l-esmâ ve'l-lugat* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.), 3/45; Cevdet Yavuz, *Türk Borçlar Hukuku: Özel Hükümler* (İstanbul: 1989), 33-34.

³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstilâhât-ı fıkhîyye kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), 6/9.

mal için “müsemmen” denir. Semen kelimesi birçok ayet ve hadiste de gerçek anlamında kullanılmıştır.⁴

Semen mutlak anlamda, müşteri ile satıcının üzerine anlaştıkları parayı ifade eder. Bu da müşteri ve satıcı arasında oluşan rızayı göstermektedir. Müşteri ve satıcının anlaştıkları fiyat fıkıh kitaplarımızda semen-i müsemma⁵ olarak kullanılırken semen-i misl ise malın piyasa değeri için kullanılır.

Öte yandan semen-i müsemma ile piyasa değeri anlamına gelen semen-i misl arasındaki farkı şöyle ifade edebiliriz; semen-i müsemma tarafların karşılıklı anlaşmasına bağlıdır. Bu itibarla tarafların üzerine anlaştıkları fiyat kişiden kişiye değişiklik arz edecektir. Dolayısıyla bazen piyasanın altında, bazen de üzerinde bir fiyatlandırma söz konusu olabilecektir. Semen-i misl ise piyasanın ortalamasına göre belirleneceği için buradaki değişme ancak enflasyon, arz talep dengesi vb. ekonomik sebeplerle alakalı olacaktır.

Akdin konusunun (ma'kûd aleyh) satım akdinin rüknü olduğu hususunda ulema ittifak etmiştir. Yani satıma konu bir malın mevcut olmaması durumunda akit, bütün mezheplere göre batıldır. Cumhura göre satım akdinin konusu mebî' ve semendir.⁶ Dolayısıyla onlara göre mebî' ve semen akdin rüknüdür.

Hanefi mezhebinde ise akdin rüknü icap ve kabulden ibarettir. İcap ve kabul neticesinde, rağbet edilen bir şeyi rağbet edilen başka bir şeyle değiştirmektir.⁷

Öte yandan satım akdinde malın karşılığı olan bedelde birtakım şartların bulunması gerekmektedir. Bu şartları taşımayan bedelin semen olarak kabul edilemeyeceği hususunda ittifak

⁴ Yusuf, 12/20; Bakara, 2/41; Âl-i İmrân 3/77-187-199; Mâide, 5/45-109; Tevbe, 9/9; Nahl, 16/95; Tirmizi, Buyû', 12/1256; Ebu Davud, Velâ, 12; Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebi Şeybe, *el-Musanef*, Thk. Kemal Yusuf el-Hut (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 2004), 4/323.

⁵ Semen-i Müsemmâ: Satan ile alanın alışveriş akdi sırasında tayin ve tesmiye ile üzerine anlaştıkları fiyattır (Bilmen, 6/9).

⁶ Karâfi, *ez-Zahîra*, Thk. Muhammed Haccî (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslami, 1994), 9/212; Ebu Zekeriyya Muhyiddin Nevevi, *el-Mecmu' şerhu'l-mühezzeb* (Suriye: Dârü'l-fikr, ts.) 9/148; Muvaffakuddin İbn Kudâme, *el-Muğnî* (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1968), 3/480.

⁷ Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1986) 5/134, 235.

vardır. Ancak bu akdin geçerliliği hususunda Cumhur ile Hanefiler arasında fesat-butlan ayrımı hususunda farklı yaklaşım söz konusudur. Hanefilere göre in'ikad ve nefaz şartları dışında kalan, vasıf mahiyetindeki sıhhat şartı eksikliği, kabz gerçekleşmişse satım akdinin oluşmasına hukukî varlık kazanmasına (in'ikâd) engel değildir.⁸

1.1. Semen'in Şartları

1.1.1. Semen'in Malum Olması

Satım akdi kurulurken semenin miktarı, vasıfları ve ödeme zamanı belirlenmelidir. Semen olmadan (yok kabul edilerek)⁹ yapılan akit ittifakla geçersizdir. Çünkü satım akdi muvazaalı akitlerdendir, iki bedelin değişimi şeklinde yapılması esastır.¹⁰ Dolayısıyla satılan malın karşılığı olan semenin yok sayılmasıyla alışveriş oluşmamış olacaktır.

Burada esas olan semende oluşacak bilinmezliğin anlaşmazlığa götürmemesidir. Şayet bilinmezlik, anlaşmazlık doğuracak derecede değilse akit geçerlidir. Bunun ölçüsü ise akitten amaçlanan gayenin elde edilememesidir. Şayet semendeki belirsizlik akitle amaçlanan sonuca ulaşmayı engelliyorsa bu akit fasit, tarafların akdi yapmalarındaki amaca aşırı tesiri yoksa bu akit geçerlidir.¹¹

İcap ve kabule dayalı yapılan akitlerde semenin bilinmesi gerektiği gibi teati yoluyla yapılan akitlerde de semen bilinmelidir.¹²

Bedellerin bilinmesi tayini mümkün olan şeylerde işaret yoluyla gösterilmesiyle, para ve tayini mümkün olmayan mallarda

⁸ Burhaneddin el-Buhâri, *el-Muhîtü'l-burhânî fi-fıkhı'n-Nu'mânî* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004), 2/264.

⁹ (الْبَيْعُ مَعَ نَقْيِ النَّعْمِ)

¹⁰ Abdurrahman b. Muhammed el-Ceziri, *El-Fıkh-u ale'l-mezâhibi'l-erbaa* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2003) 2/134.

¹¹ Fahrettin Cemalüddîn Ebû Muhammed Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed Zeylâi, *Tebyinü'l-hakâik şerh-u kenzu'd-dekâik* (Kahire: el-Matbatü'l-kübra, ts.), 4/61; Bilmen, *Istılâhât-ı fıkhîyye*, 6/39.

¹² Nevevi, *el-Mecmu'*, 9/171; Merî b. Yusuf el-Makdîsî, *Delilu't-talib li-neyli'l-metâlib* (Riyad: Dar-ı tayyibeti li'n-neşr, 2004) 1/126.

ise miktarının ve sıfatlarının açıklanması ile sağlanır.¹³ Semen mutlak olarak ifade edilmesiyle akit tedavüldeki rayiç para üzerinden gerçekleşir. Örfle sabit olan, nass ile sabit gibidir.¹⁴ Şayet tedavülde birden fazla para olursa semenin sıfatının da belirtilmesi gerekir.¹⁵

1.1.2. Miktarın Bilinmemesi

Semenin miktarındaki cehalet, semenin adedî olması durumunda sayısının belirli olmaması ya da vezni olması durumunda ağırlığının bilinmemesi halinde ortaya çıkar. Veyahut akitte semenin netleşmesini engelleyen bir durumun ortaya çıkmasına bağlı bilinmezlik söz konusu olabilir.

Fakihlerin çoğunluğu akitte semenin bilinmesinin şart olduğunda ittifak etmiştir. Semen belirsizliği Hanefilere göre akdi fasit, cumhura göre batıl hale dönüştürür. Şâfiîlerde fetvaya esas görüşe göre semen bilinmeksizin yapılan satım akdi mülkiyet ifade etmez. Ancak böyle bir satım akdinin hibe olacağına dair bir görüş de vardır.¹⁶

İbn Teymiyye, semen belirlenmeksizin yapılan satım akdinin geçerli olacağı görüşündedir. Onun bu husustaki delilleri şunlardır:

- Hz. Peygamber (s.a.s.) Hz. Ömer'den (r.a.) fiyat belirtmeksizin bir deve satın almış ve onu Abdullah b. Ömer'e (r.a.) hediye etmiştir.¹⁷ Şayet böyle bir akit geçerli olmasaydı Hz. Peygamber bunu yapmazdı.

- Nikâh akdinde mehir zikredilmeksizin kıyılan nikâh geçerlidir. *“Kendilerine el sürmeden ya da mehir belirlemeden kadınları boşarsanız size bir günah yoktur. (Bu durumda) -eli geniş olan gücüne göre, eli dar olan da gücüne göre olmak üzere- onlara, aklın ve dinin gereklerine uygun olarak mut'a verin. Bu iyilik yapanlar üzerinde bir borçtur.”*¹⁸ Bu ayetin de gereği olarak nikâh

¹³ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 5/164; Bilmen, *Istîlâhât-ı fıkhiyye*, 6/39.

¹⁴ Mecelle, md. 43.

¹⁵ “Semen”, *el-Mevsuatül fıkhiyye el-Kuveytiyye*, 15/37.

¹⁶ Nevevi, *el-Mecmu'*, 9/171.

¹⁷ Buhâri, “Buyû””, 47.

¹⁸ Bakara, 2/236.

akdine kıyasla semen zikredilmeden yapılan satım akdi de geçerlidir.¹⁹

Hanefiler dışındaki fukahâya göre semen zikredilmeden yapılan satım akdi batıldır, kabız olup olmadığına bakılmaksızın feshedilmesi gerekir.²⁰ Hanefilere göre ise akit esnasında semen belirtilmeden yapılan akitler fasittir, akit meclisi dağılmadan önce buradaki belirsizlik giderilirse akit sıhhat kazanabilir. Ancak akit meclisi dağıldıktan akit fasit şekilde kurulmuş olacağı için kabızdan önce feshedilmelidir. Malın kabızı gerçekleşince akit, emsal değer veya kıymet üzerinden bir hükme tabi olur.²¹ Bu bağlamda Hanefilerin, malın kabzedilmesi durumunda mülkiyet ifade edeceği görüşüyle İbnü'l-Kayyım'ın kabz şartı koşmaksızın satım akdinin sahih kabul edileceği görüşünün yakın manayı ifade ettiğini söylemek mümkündür. Bu minvalde tarafları nizaâ götürmemek kaydıyla İbnü'l-Kayyım'ın görüşünün pek çok meselenin çözümü noktasında bir çıkış yolu sunması açısından dikkate değer bir görüş olduğunu ifade etmek gerekir.

1.1.3. Belli Olmayan Bir Kıstasa Bağlanması

Fıkıh kitaplarımızda, ağırlığı belli olmayan bir taş, kap vb. ile yapılan satışlar bu husustaki örneklerdir. İmam-ı Azam (ö. 150/767)'a, Mâlikî ve Şâfiî mezheplerine göre bu şekilde yapılan akit sahih olmaz.²² Bu görüşte olan müçtehitlere göre, akit yapılırken semenin ne kadar olacağı hususundaki belirsizlik tarafları anlaşmazlığa götürür ve akdin fesadına sebep olur. Akit esnasında semen belirsizliğine götüren her türlü davranış bu kapsamda değerlendirilir.

İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'e ve Hanbelî mezhebinde ağır basan görüşe göre böyle bir akit sahihtir.²³ Çünkü buradaki cehaletin ortadan kaldırılması mümkündür. Tarafların

¹⁹ Takıyyüddin Ahmed b. Abdulhalîm el-Harranî İbn Teymiyye, *Nazariyyetü'l-akd* (Kahire: Matbaat-ü ensâri's-sünneti'l-Muhammediyye, ts.), 163-165.

²⁰ Nevevi, *el-Mecmu'*, 9/171.; Makdisi, *Delilu't-tâlib*, 1/126.

²¹ Zeylâi, *Tebyinü'l-hakâik*, 4/61.

²² Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 5/159; Muhammed b. Ahmet b. Arafê ed-Desûkî, *Haşiyetü'd-Desûkî* (Lübnan: Dârü'l-fikr, ts.) 3/15; Muhammed b. Ahmed el-Gazzali, *el-Vesîf fi'l-mezheb* (Kahire: Daru's-selâm, 1417) 3/33.

²³ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 5/159; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/101.

akit yapıldıktan sonra ortadan kaldırabildikleri anlaşmazlık ve nizaâ sebep olmayacak orandaki cehalet akdin sıhhatine mâni değildir.²⁴ Ancak alışverişte kullanılan, ağırlığı bilinmeyen nesnede, hacmi bilinmeyen kapta bir artma veya eksilme olursa bu akit sahih olmaz. İkinci görüşte olanlar bu şekilde yapılan alışverişlerin geçerli olmasını, ölçü veya tartıda kullanılan nesnede değişiklik olmaması şartına bağlamıştır.²⁵

1.1.4. Vasıf Bilinmezliği

Taraflar bir malda ve semende anlaştıkları halde ödenecek olan semenin vasıflarında meydana gelecek belirsizlik de satım akdinin sıhhatine mâni olur. Ancak vasıf belirlenmeden yapılan akitlerde, akdin o bölgede insanların ağırlıklı olarak kullandıkları para birimiyle yapıldığına hükmedilir.²⁶ Bunun için revaçta olan ve insanların muamelelerinde kullandıkları para biriminin bir tane olması ve tarafları bu hususta nizaâ götürecektir durumun olmaması gerekir.

Bir beldede veya bir sektörde tedavülde, maliyeti farklı, revaçta olan birden fazla para birimi olması durumunda vasıf belirtilmeden yapılan akitler fasittir. Çünkü bu durumda cehaleti fâhişe oluşacaktır. Satıcı maliyeti yüksek olanı isteyecek, alıcı da maliyeti düşük olanı verecektir. Bu durumda taraflar arasında niza çıkacağından akit fasit olur.²⁷

1.1.5. Vade Belirsizliği

Satım akdinde, semenin ve mebî'in peşin veya vadeli olması caizdir. Çünkü satım akdinin helalliğini gösteren “وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ” ayeti²⁸ mutlaktır. Dolayısıyla vadeli olarak yapılan satım akdi de bu ayetin kapsamına girer. Yine Hz. Aişe'den gelen: “Resulullah bir Yahudi'den

²⁴ Zeynüddin İbn Nuceym, *el-Bahru'r-râik şerh-u Kenzi'd-dekâik* (Dârü'l-kitabi'l-İslâmiyyi, ts.) 5/306

²⁵ Kemalettin İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (Lübnan:Dârü'l-fikr, ts.) 6/265.

²⁶ Şemsuddin Muhammed b. Ebu'l Abbâs er-Ramli, *Nihayetü'l-muhtâc ilâ Şerhi'l-Mînhâc* (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1984), 3/411

²⁷ Burhânuddin Ebu'l-Hasen el-Merğînânî, *el-Hidâye şerh-u Bidâyeti'l-mübtedi* (Beyrut: Şeriket-ü dâri'l-erkam, ts.), 3/24

²⁸ Bakara, 2/275.

vadeli olarak buğday satın aldı ve demir zırhını rehin bıraktı rivayeti”²⁹ de vadeli alışverişin caiz olduğunun delilidir.³⁰

Esasen satım akdinin muktezası, semenin peşin olmasıdır. Semende vade söz konusu olacaksa paranın ödeme tarihi akit esnasında belirtilmelidir. Yani mutlak semen zikredilerek kurulan satım akdinden peşin alışveriş anlaşılacaktır.

Vadeli satım akdinde vade tarihinin belirli olmasının gerekliliğinin delilleri şunlardır:

a- Vadede oluşacak belirsizliğin tarafları anlaşmazlığa düşürme ihtimalinin olması. Çünkü satıcı parayı erken almak isterken müşteri de daha geç ödemek isteyecektir.

b- Hz. Peygamber (s.a.v.), selem akdine vadenin belirlenmesi şartıyla izin vermiştir.³¹

c- Satım akdinde vadenin belirlenmesi hususunda icma oluşmuştur.

Hanefi mezhebinde vadenin belirlenmesi sıhhat şartları arasında kabul edilir.³² Mâlikî mezhebine göre semende oluşacak garardan dolayı akit batıl olur ve vade belirsizliği akdin feshedilmesini gerektirir.³³ Şâfiî mezhebinde de akit vadeli olarak kurulacaksa vadenin belli olması gerekir. Vade belirsizliği akdi batıl kılar.³⁴ Hanbelî mezhebinde ise; vade tarihi belirlenmeden yapılan alışverişte akit geçerli, fakat vade şartı geçersizdir. Bu durumda akit peşin yapılmış gibi kabul edilir.³⁵

1.2. Semen Mütakavvim Olması

Satım akdi lügatte; mutlak değişim, rağbet edilen bir şeyin misliyle değişimi, ıstılahta ise; malın malla değişilmesi şeklinde

²⁹ Buhâri, “Rehin”, 5; Müslim, “Musakât”, 24.

³⁰ Zeylâi, *Tebyinü'l-hakâik*, 4/ 5.

³¹ Müslim, “Müsekat”, 25. (مَنْ أَسْلَفَ فِي تَمْرٍ، فَلْيُسَلِّفْ فِي كَيْلٍ مَعْلُومٍ، وَوَزْنٍ مَعْلُومٍ، إِلَى أَجَلٍ مَعْلُومٍ.)

³² Zeylâi, *Tebyinu'l-hakâik*, 4/13; Abdullah Ali Sayfi, *el-Cehalet ve eseruhe fi ukdi'l-muavazât*, (Ürdün: 2000) 60.

³³ Ebû Saîd Abdüsselâm b. Es-Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1994), 3/187.

³⁴ Ebu İshak eş-Şirâzi, *el-Mühezzeb fi fikhî's-Şâfiî* (Beyrut:Dârü'l-Kütübü'l-İlmîyye, ts.) 2/19.

³⁵ İbn Kudâme, *el-Kâfi* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1994) 2/12.

tarif edilmiştir.³⁶ İslam hukukunda mal insanın fitraten yöneldiği, koruma ihtiyacı duyulan ve dinen de mubah kabul edilen şeydir.³⁷ Mutlak anlamda bir nesnenin mal kabul edilmesi insanların bütününe veya büyük bir kısmının o nesneyi mal kabul etmesiyle olur. İslam hukukunda ise insanların bir şeye mal demeleri tek başına yeterli görülmemiş ve aynı zamanda Şâri’ tarafından da mal kabul edilmesi esas alınmıştır.³⁸

Aynın (malın) aynla değişiminde, satıma konu misli malların semen kabul edilmeleri de mümkündür. Buna göre, malın mislilik vasfından hareketle İslâm hukuku açısından mal kabul edilmeyen bir şeyin semen yerine kaim sayılması Hanefilerce fasit bir akdi netice verirken, diğer mezheplerce bu tür bir akid batıl olur.³⁹

1.3. Semen Taayyünü

Hanefilere göre alışverişte semen (para) akid esnasında sabit olmaz (taayyün), kabz esnasında taayyün eder. Çünkü akid esnasındaki tayinin hiçbir faydası yoktur.⁴⁰ Yine semenin tayin ile taayyün etmemesi sadece ivazlı akidlerde söz konusudur. Ayrıca paranın dışında semen olarak belirlenen mallar da tayin ile taayyün eder. Artık buradaki mal, bir açıdan semen, bir açıdan satım konusudur.⁴¹

Şâfiî mezhebine göre semen ivazlı akidlerde de tayin ile taayyün eder.⁴² Akid yapıldığı anda, semenin tayiniyle işaret edilen parada satıcının hakkı oluşacağı için bu paranın ortadan kalkması ile akid batıl olur. İşaret edilen paranın bir başka para ile değiştirilmesi de akdi batıl kılar. Bu görüşte olan müçtehitler semen ve mebî’ üzerindeki ayrımın isimlendirmeden öteye bir fark ifade etmediğinden hareketle, semenin de müşteri açısından mebî’ olduğunu kabul ederler. Dolayısıyla her iki bedelin de taayyün

³⁶ Se’di Ebu Hubeyb, *el-Kâmusu’l-fikhî* (Suriye: Dârü’l-fikr, 1988), 44.

³⁷ Mecelle, md. 126.

³⁸ Zeylâi, *Tebyinü’l-hakâik*, 4/103.

³⁹ Kâsânî, *Bedâiu’s-sanâi*, 5/134; *el-Mevsuatü’l-fikhiyye el-Kuveytiyye*, 15/45.

⁴⁰ Buhâri, *el-Muhîtü’l-burhânî*, 7/142; Alâuddin es-Semerkandi, *Tuhfetü’l-fukahâ* (Beyrut: Dârü’l-kütübî’-ilmiyye, 1994) 3/36.

⁴¹ Semerkandi, *Tuhfetü’l-fukahâ*, 2/38.

⁴² Nevevi, *el-Mecmu’*, 9/332.

etmesini esas alırlar.⁴³ Bu husustaki yorum farklılığının sonucunda, akitte kabzdan önce semenin değişmesiyle Hanefilere göre akit geçerli olurken, Şâfiîlere göre akit geçersiz olur. Burada Hanefiler Abdullah İbn Ömer'in (r.a.) dinar karşılığında sattığı develerin parasını dirhem olarak almasını ve bu işleme Hz. Peygamber'in (s.a.s.) taraflar akit meclisinden ayrılmadıkça akdin geçerli olacağını ifade eden hadisini delil olarak kullanırlar.⁴⁴ Şâfiîler ise ribâyı yasaklayan hadiste⁴⁵ geçen *عَيْنًا بِعَيْنٍ* ifadesinin, semenin tayinine de işaret ettiği görüşündedir. Ayrıca onlara göre akit esnasında semenin taayyünü söz konusu olmasaydı semenin cinsi zikredilmeden, mutlak rakam üzerinden yapılan alışverişler de caiz olmalıydı. Bu şekildeki satımlar caiz olmadığına göre semenin akit esnasında taayyün etmesi gerekir.⁴⁶

1.4. Semendeki Cehaletin Sonuçları

1.4.1. Nehy-Fesad-Butlan İlişkisi

Hanefilere göre vafsa bağlı nehiy, yasaklanan fiilin şer'an kötü bir şey/iş olduğunu gösterir. Onlara göre nehiy şer'an yasaklanan şeyi terk etmeyi gerektirdiği gibi nehiy kipi de yasaklanan şeyin yapılmamasını gerektirir. Bu minvalde yasaklanan davranış ya bizzat (li aynihi) kendisi kötü olduğu için ya da başka bir sebepten dolayı (li ğayrihi) yasaktır. Dolaylı bir sebeple kötü olan davranış da ya mücavir⁴⁷ sebepten dolayı ya da davranışa bitişen bir illetten⁴⁸ dolayı yasaktır. Bu hususta Hanefilerin meseleye bakışını ortaya koyan İmam Serahsî "Usûl"ünde, İmam Muhammed'in (ö. 189/805) delilini zikrederken 'dolaylı nehyin ancak oluşan/geçerli bir şeyde olabileceğini' belirtir. Ona göre 'geçersiz bir şeyin

⁴³ Vehbe Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslâmi ve edilletühü* (Dimeşk: Dârü'l-fıkr, 2007) 5/3373.

⁴⁴ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme es-Serahsi, *el-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1993), 13/126.

⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 18/111; İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 4/496.

⁴⁶ Ebu'l-Hasen el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, Thk. Ali Muhammed Muavvid ve Ali Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1999) 5/139.

⁴⁷ Mücavir; akdin, rükün ve şartlarının dışında başka bir sebepten dolayı yasaklanması.

⁴⁸ Bu illet akdin sıhhat şartlarındaki bir eksikliklerdir. Mesela alış-verişteki faiz bu kapsamdadır.

yasaklanmasını varsaymak', gözleri görmeyen adama, bakma demek gibi anlamsız bir iş olacaktır.⁴⁹

1.4.2. Fasit Akdin Düzeltilebilmesi

Hanefilere göre semendeki cehalet ve gararın izalesiyle, fasit olan akit sahih hale dönüştürülebilir. Ne var ki bu tashih, taraflar akit meclisinden ayrılmadan yapılma şartına bağlanmıştır.⁵⁰ Hanefiler satım akdinde oluşan fesadı iki kısımda ele alır; zayıf fesat ve güçlü fesat.⁵¹ Akdin temeli olan mebî' ve semen dışında oluşan fesat zayıf fesattır. Mesela, vade belirsizliği sebebiyle akdin fasit olması zayıf fesat örneğidir. Bu tür akitler kurulduktan sonra fesat sebebiyle akdin feshedilmesi gerekirken vadedeki belirsizlik akit meclisi dağıldıktan sonra da giderilse akit sahih hale gelir. Her ne kadar fesat akitte karar kılrsa da daha sonradan tarafların vade üzerinde anlaşmaları ve vadeyi belirli hale getirmeleriyle akit sahih hale gelir.⁵² Akdin temel unsuru olan mebî' ve semende oluşacak cehalet ise kuvvetli fesattır, akit meclisinin dağılmasıyla kesinleşir, feshi ise vaciptir.⁵³

Mâlikîler batıl ve fasit akitlerin sonuç doğurmayacağı hususunda cumhurdan farklı düşünmemelerine rağmen fasit bir akitle alınmış malın değişime uğraması, yok olması, başkasının hakkının taalluk etmesi gibi bir sebeple⁵⁴ (fevatı) elden çıkması durumunda akdin sıhhat kazanacağı görüşündedir. Bu durumda da kıymeti üzerinden bir akit yapılmış gibi değerlendirilir.⁵⁵

2. “Emanet” Adıyla Yapılan Uygulamalar

Ofise “emanet bırakma” uygulamaları bazen resmî fiyatın açıklanmasının gecikmesi sebebiyle bazen de tamamen tüccar ve üreticinin kendi inisiyatifıyla söz konusu olabilmektedir. Bu

⁴⁹ Serahsi, *Usulü's-Serahsi* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2. baskı, 2005) 1/85.

⁵⁰ Muhammed b. Mevdud el-Mevsilî, *el-lhtiyar li ta'lili'l-muhtar* (Kahire: Matbaatü'l-Halebi, ts.), 2/26.

⁵¹ Sayfî, *el-Cehalet ve eseruhe*, 60.

⁵² Zuhaylî, *el-Fikhu'l-İslâmî*, 5/3446.

⁵³ Serahsî, *el-Mebsut*, 13/49.

⁵⁴ Muhammed b. Abdullah Haraşî, *Şerh-u muhtasar-ı Halil* (Beyrut: Dârü'l-fikr, ts.), 6/143. (وَلَا يَزِدُّهُ عَلَى نَائِبِهِ لَانْتِقَالَ مَلِكِهِ إِلَى الْمُشْتَرِي بِالْقَوَاتِ)

⁵⁵ Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris el-Karâfî, *Ez-Zahira*, Thk. Muhammed Haccî (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1994), 8/281-282.

bağlamda öncelikle ifade edelim ki burada ele aldığımız konu ürünün fiyatında herhangi bir belirsizlik olmadığı ve tamamen üreticinin fiyatı ucuz bulmasına bağlı olarak tüccara “emanet” adı altında bırakması (satması) uygulamasıyla sınırlıdır. Bu çerçevede henüz ürün alım fiyatının açıklanmadığı dönemlerde yapılan “emanet” işlemleriyle ilgili değerlendirmeye burada yer verilmemiştir. Yani satıcı ürününü peşin ve belli bir fiyat üzerinden satma imkânı varken ve buna engel teşkil edecek taban fiyatın tespit edilmemesi gibi bir belirsizlik söz konusu değilken -ileride değinilecek- farklı gerekçelerle bu tür bir işleme yönelmesiyle alakalı bir değerlendirme yapılacaktır.

Genellikle fındık, üzüm ve buğday üreticilerinin uyguladıkları bu yöntemin işleyişi ana hatlarıyla şu şekildedir; çiftçi yetiştirmiş olduğu ürünü tüccara verir, ürünün ne kadar olduğu ve kalitesi belirlenir, para ürünün verildiği gün değil, ödeme günündeki piyasa değerinden ödenir. Paranın hangi tarihte ödeneceği de çoğu zaman netleştirilmemektedir. Esasen üretici ürününü peşin olarak da satabilir. Ancak bu durum, ürünün fiyatını düşük bulan ve piyasa şartlarının yükselmesini beklemek isteyen kişilerce tercih edilmemekte ürünün miktarı ve kalitesi tespit edilerek tüccara ürünün bırakılması yoluna gidilerek fiyat belirsizliği üzere kurulu bir akit yapılmaktadır.

Yapılan akdi anlayabilmek ve genel bir tespit yapabilmek adına şu hususları zikretmekte yarar olacaktır:

1. Tüccar emanet adıyla aldığı ürünü kahir ekseriyetle satmak üzere almaktadır. Çok az bir oranda malı depoda muhafaza etme amacıyla “vedia” olarak bu işlemin yapılması da söz konusu olabilmektedir.

2. Üretici ürünü muhafaza edememe endişesiyle veya ürünü koyacak yer bulamaması sebebiyle tüccara emanet adıyla satmaktadır. Özellikle ürettiği ürünü fiyatlar yükselinceye kadar koruma/depolama imkânı olmayan kimselerin bu sisteme başvurdukları görülmektedir.

3. Tüccar ve sanayiciler emanet adı altında, acil paraya ihtiyaç duymayan kimselerden -bu yöntemle- ürün bulabildikleri için fiyatları istedikleri gibi şekillendirebilmektedir. Dolayısıyla piyasa

onların elinde oluşmaktadır. Bu nedenle çoğu zaman ürünün sağlıklı bir piyasa ile istenilen fiyata satılması mümkün olmamakta ve piyasanın tekelleşmesi problemi ortaya çıkmaktadır.

4. Üretici parasını almak isterse o günkü değer üzerinden ödeme yapılır. Bazıları emanete bıraktıkları ürünü piyasanın en yüksek olduğu dönemleri takip ederek parasını alma yoluna da gidilebiliyor.

5. Bazı üreticilerin belli bir fiyattan aşağı olmamak şartıyla (Mesela 10 liradan aşağı olmamak üzere) ürün sattığı da görülmektedir.

6. Üretici fiyatların yükselmesi ihtimaline binaen parasını almayı geciktirmektedir. Fiyatın yükselme ihtimali oranında düşme riski de bulunmaktadır.

Bu hususlar doğrultusunda, yapılan akdin öncelikle hangi akit türüne girebileceğini tespit etmeye çalışalım.

2.1. Emanet Akdi Açısından

Bir tür vekâlet anlamında olsa da vedia akdi malda tasarrufta bulunmaya engel bir mahiyet taşır ve malı korumaya matuftur. Ayrıca emanet malın korunması bağış mahiyetinde olup karşılığında ücret taalluk etmemesi esastır. Ancak başlangıçta ücretin şart koşulmasına veya emanet akdinde ücret alınmasına yönelik örfe bağlı olarak emanet bırakılana ücret de ödenebilir.

Öte yandan vedia/emanet bir malın korunması için bir başkasına bırakılmasını ve emanet bırakılan malı ifade eder. Vedia/emanet akdi, akit yapmaya ehil kişilerin karşılıklı iradeleri ve bu iradeye uygun beyan ile kurulur. Emanet malı yanında tutan kimsenin sahibinden izinsiz bu malda tasarruf hakkı yoktur, bu hususta fukaha arasında ittifak vardır. Şayet tasarruf yetkisi verilmişse bu, vekâlet işlemi haline döner ve vekâlet hükümleri cari olur.⁵⁶

Söz konusu uygulamanın gerçek bir “emanet” akdi olarak yapılması mümkündür. Ancak emanet akitlerinde; emanete lâyıkiyle riayet edilmesi, emanetin sahibi tarafından talep edildiği

⁵⁶ Mustafa Yıldırım, "Vedîa", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vedia> (04.05.2023).

anda hemen iadesi, teaddî ve kusur olmaksızın telef olan malın tazmine konu olmaması, teaddî ve kusur var ise emanete konu malın tazmin edileceği gibi kurallar⁵⁷ bulunduğu göz önünde tutulmalı ve yapılan işlem bu kurallar çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Tüccar emanet adı altında almış olduğu ürünü hemen satmakla veya ürün üzerinde tasarrufta bulunmakla emanet akdinin esası olan bu kuralları çiğnemektedir. Şayet emanet olarak bırakılan malda kasıtlı olarak bir tasarruf söz konusu olursa tazmin hükümleri çerçevesinde malın misliyle, bu mümkün olmaz ise değeriyle ödenmesi gerekir. Bu ödeme de malın telef günündeki değerinden olacaktır.⁵⁸ Dolayısıyla malı aldığı günlerde satmak suretiyle elinden çıkararak bir tüccarın ödeyeceği fiyat, üreticinin malın fiyatının yükselmesini öngörerek hedeflediği yüksek fiyat olmayacaktır. Hiçbir üretici de zarar edeceği bir emanet akdini yapmaya yanaşmaz. Aslında üreticinin ve tüccarın bu akdi bir emanet olarak değil satım akdi olarak gördükleri ve işlemleri de bu minval üzere yaptıkları bilinmektedir. Dolayısıyla bu işlemi emanet akdi olarak görmek mümkün değildir.

Diğer taraftan emanet malda tasarrufta bulunma izni verilmişse bu durumda işlem “vekâlet” halini alır. Bu bağlamda yapılan işlem “usulsüz vedia” olarak nitelendirilen ve İslam hukukçuları tarafından geçerliliği tartışmalı olan bir “emanet” uygulaması haline gelmiş olacaktır.⁵⁹

2.2. Karz Akdi Açısından

Esasen normal emanet akdinden farklı uygulanan ve mutlak tazmin sorumluluğu açısından klasik emanet akdinden ayrılan usulsüz vedia, karz/borç akdi olarak da nitelendirilebilir. Bu çerçevede başlangıç itibarıyla emanet olarak başlayan bir işlem daha sonra karz akdine dönüşmüş olacaktır.

Karz akdi -bilindiği üzere- mislî mallarda caizdir. Bu bağlamda vasıf ve nitelikleri tespit edilebilen zirai ürünler karz akdine konu

⁵⁷ Bedrettin Ayni, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2000), 10/110; Bilmen, *Istîlâhât-ı fikhîyye*, 4/147.

⁵⁸ Bilmen, *Istîlâhât-ı fikhîyye*, 4/157-184.

⁵⁹ Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 5/3797.

olur. Enflasyona veya maliyete bağlı olarak söz konusu borcun ödeme zamanı ile borcun oluşma zamanı arasındaki değer farkının dikkate alınması da mümkündür. Bu bağlamda söz konusu borcun ödenmesinde malın rayiç değeri üzerinden bir hesaplama da İslâm hukukuna aykırı olmayacaktır.⁶⁰

Diğer yandan karz akdinde borç veren açısından vade bağlayıcı değildir.⁶¹ Bu nedenle borç veren alacağını istediği zaman talep edebilir. Söz konusu uygulama, ödemenin bir vadeye bağlanmaması itibarıyla karz akdine aykırı değildir. Fakat ürünü satan/alacaklı taraf için istediği zaman borcu talep etme imkânı sunulurken, ürünü alan/borçlu tüccara bu imkân verilmemektedir. Bu nedenle uygulamanın klasik bir karz ilişkisi olarak nitelendirilmesi zor gözükmemektedir. Nitekim bu tür bir işlem tüccara ya da üreticiye zarar olacaktır. Çünkü üretici alacağını fiyatların yüksek olduğu bir dönemde almak isterken, tüccar da borcunu fiyatların en düşük olduğu bir dönemde ödemek isteyecektir.⁶²

Kanaatimizce ürünün bu yöntemle tüccara teslim edilmesinin karz akdi olarak değerlendirmesi doğru bir yaklaşım değildir. Ayrıca bu işlemi uygulayan üretici ve tüccarın niyeti alışveriştir. Bu itibarla, akdin karz olarak değerlendirilmemesi daha uygun olacaktır.

2.3. Satım Akdi Açısından

Bu işlemin bir alışveriş akdi olduğunu varsayarsak; yapılan işlem, mebî', semen ve vadenin taraflar arasında nizaa sebep olmayacak şekilde belirli olması ve mebî'in mevcut olması gerekir. Bu bağlamda fiyat ve vade belirsizliği prensipleri⁶³ açısından söz konusu akit problemlili gözükmemektedir. Bununla birlikte bu tür akitlerde örf (teamül), ihtiyaç-zaruret ve maslahat istihsân gerekçesi olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda isticrâr akdine benzerliğinden hareketle bu akde cevaz verilebilmesi hususu kanaatimize vechü'l-istihsân prensibi çerçevesinde ele alınmalıdır.

⁶⁰ İbn Âbidîn, *Reddu'l-muhtâr*, 4/516; Bilmen, *Istılâhât-ı fıkhiyye*, 6/94, 95, 96.

⁶¹ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 7/396.

⁶² İbnü'l-Kayyım, *İ'lâmu'l-Muvakkîn*, 4/5.

⁶³ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 5/138; Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebîr*, 5/15.

Emanete bırakma, ofise mal dökme, açığa dökme vb. adlarla yapılan işlemin örf halini aldığı kabul edilmesi halinde bu akit *bey' bi'l-isticrâr* kapsamında değerlendirilebilir. Ancak burada toplumsal davranışın İslâm hukuku açısından 'örf' kabul edilmesinde, hangi gerekçeye dayanacağı iyi tespit edilmeli ve keyfi uygulamalara dayandırılmamalıdır. Bu bağlamda genel kurala aykırı bir hüküm vermeyi gerektirecek örfün bir zarurete-ihתיyaca, zorluğu giderme prensibine veya toplumsal bir maslahata mebni olması gerekir.⁶⁴ Zaruret-ihתיyaç açısından böyle bir yöntemle başvurmayı gerektirecek bir gerekçe olup olmadığının belirlenmesi ise, konunun tarafları açısından ayrı ayrı ele alınmasıyla mümkün olacaktır.

Tespitimize göre üreticileri böyle bir akdi yapmaya mecbur kılan sebep fiyatlar yükselineye kadar ürünü muhafaza etme endişesi ve ürünü satıncaya kadar depolama imkânsızlığıdır. Üreticilerin bu ihtiyacının, yapılan fasit akde cevaz gerekçesi yapılması tartışmaya açıktır. Zira Toprak Mahsulleri Ofisi'nin buğday üreticilerine yönelik *ücretli emanet*⁶⁵ uygulamasının dayanıklı gıda maddelerinin tamamı için uygulanması mümkündür.

Öte yandan ürüne ihtiyaç duyan tüccarın, nakit para sıkıntısına bağlı olarak bu yola başvurması -ihtiyaç gerekçesiyle ve ödemenin piyasa değeri üzerinden olması şartıyla- istihsânen caiz kabul edilebilir. Yine selem akdine de aynı gerekçeyle cevaz verildiği⁶⁶ düşünüldüğünde ticari hayatın devamlılığı gibi bir ihtiyaç söz konusu ise bu işleme isticrâr akdi çerçevesinde cevaz verilebilecektir.

Ne var ki yapılan işlemin klasik anlamda uygulanan isticrâr akdinden ayrılan bazı yönleri bulunmaktadır. Bu bağlamda özellikle öne çıkan husus ödeme tarihinin tamamen satıcının inisiyatifine bırakılmış olmasıdır. Esasen isticrâr akdi uygulamasında borçlu eline imkân geçtiği anda borcunu ödeyebilir.

⁶⁴ İbrahim Kâfi Dönmez, "ÖRF", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/orf#1> (08.05.2023).

⁶⁵ TMO, emanet hububat alımlarına başladı (tarimorman.gov.tr) (e.t. 04.05.2023)

⁶⁶ Kâsâni, *Bedâiu's-sanâi'*, 6/201; Merğînâni, *el-Hidâye*, 3/72; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 2/34. (وَيْسَعِي بَيْعِ الْمَفَالِيسِ شَرْعٌ لِحَاجَتِهِمْ إِلَى رَأْسِ الْمَالِ)

Burada ise ödeme zamanını alacaklı belirlemektedir. Dolayısıyla yapılacak işlemin tam anlamıyla isticrâr akdi kapsamında değerlendirilebilmesi için tüccarın da borcunu istediği anda ödeme imkânı olmalıdır.

Maslahat gerekçesiyle bu akdin cevazı hususuna gelince; bu da tartışmaya açık bir meseledir. Gerek fındık gerekse diğer ürünler için böyle bir yöntemin takip edilmesi ilk bakışta toplumun yararına gibi görülmektedir. Çünkü üretici hem ürününü koruyamama riskinden kurtulmuş hem de ürününü istediği zaman istediği fiyattan satma imkânına kavuşmuş olmaktadır. Ancak ürünün tüccara emanet adıyla verilmesi ürün değerinin istenen seviyeye çıkamamasına ve ürünün tüccarın elinde toplanmasıyla tekelleşme ve ihtikâr sorununa zemin hazırlamaktadır. Böyle bir durum da hem üreticileri hem de tüketicileri olumsuz yönde etkileyebilecektir.⁶⁷

Netice itibarıyla; yapılan işlemin emanet akdi veya karz akdi olarak kabul edilebilmesi için söz konusu işlem *emanet* veya *karz* olarak kurulmalı ve kurulan akdin şartları gözetilmelidir. Bu nedenle başlangıçta satım akdi olarak kurulan bir işleme, bu akitlerin şartlarını tam anlamıyla taşımadığı halde, sonradan emanet veya karz hükmü bina etmek doğru bir yaklaşım değildir.

3. Bey' Bi'l-isticrâr

İnsanlar hayatın akışı içerisinde isticrâr akdi türü ticari işlemlere müracaat etmektedir. Bu minvalde kaynaklarımızda farklı isticrâr türlerinden bahsedilmektedir.⁶⁸ Bu bağlamda en fazla uygulanan isticrâr işlemleri şunlardır:

1. Müşteri, satın almak istediği ürünü farklı zamanlarda satıcıdan teslim alır. Daha sonra o güne kadar ne kadar borç oluşmuşsa bunu, ürünü satın aldığı gündeki fiyat üzerinden topluca öder. Burada ürünün fiyatında bir belirsizlik yoktur, ancak müşterinin ürünün fiyatını veya toplam ne kadar borcu olduğu bilememesi söz konusudur.

⁶⁷ Ali Kaya, “Fındık Fiyatını Kim Belirliyor”, <http://www.yesilgiresun.com.tr/findik-fiyatini-kim-belirliyor-makale,1492.html>, E.t.: 04.05.2023.

⁶⁸ *el-Mevsuatü'l-fıkhıyye el-Kuveytıyye*, 9/43.

2. Müşteri ürünü satın alır. Ancak ürünün fiyatı yerine alınan malın miktarı/niteliği vb. kaydedilir. Ödeme, malın ödeme günündeki değeri üzerinden yapılır. Yani malın fiyatı ilk alışveriş esnasında belirlenmemiştir.⁶⁹

Çalışmamızda özellikle enflasyonist ortamlarda daha da revaç bulan ve üzerinde duracağımız “emanete bırakma” işlemiyle de benzerlik gösteren ikinci uygulama üzerinde duracağız.

3.1. İsticrâr Akdinin Tanımı

Bey' ve isticrâr kelimelerinden oluşan *bey' bi'l-isticrâr*, “malın mal karşılığında temlik ve temellük gayeli değişimi”⁷⁰ anlamına gelen bey' ahdinin, vadeli alışverişlerde, satılan malın fiyatlandırılmasının ödeme gününde belirlenerek yapılmasını ifade eder. Bu minvalde borcun sürüncemede bırakılması anlamından (اجرت الدين) hareketle isticrâr kelimesi literatüre girmiştir.⁷¹

İsticrâr bir malın, fiyatını zikretmeden ücretini sonradan ödemek üzere satın almak ve malı tükettikten sonra bedeli ödeme günündeki değerden ödeme suretiyle yapılan bir alışveriş işlemidir.⁷²

Bey' bi'l-isticrâr, teati suretinde yapılan akitlerle iç içe değerlendirilir. Ancak teati şeklinde yapılan akitlerde her ne kadar sattım-aldım vb. lafızlar zikredilmese de satıcı ve müşteri mebî' ve semeni bilmektedir.⁷³ Bey' bi'l-isticrârda ise mal alındığı esnada fiyat belirlenmediğinden semende cehalet söz konusu olduğu gibi (ahdin ödeme anında yapılmış olacağı varsayıldığında) mebî'in ortada olmama ihtimali de söz konusudur.⁷⁴

Özellikle enflasyonun yüksek olduğu dönemlerde, standart malların veresiye satışında alışverişler malın fiyatı belirlenmeden yapılmak zorunda kalınmaktadır. Zira ödeme gününe kadar malın değerinin ne kadar olacağı kestirilememektedir. Bu nedenle vade

⁶⁹ Aslan, *İslâm Ticâret Hukukuna Göre Cehâlet*, 196.

⁷⁰ Mecelle, md. 105.

⁷¹ Muhammed b. Ali Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münir* (Beyrut: el-Mektebetü'l-ilmîyye, ts.) 65.

⁷² Muhammed Emin b. Ömer İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2. Baskı, 1992), 4/516.

⁷³ Zeylâi, *Tebyinü'l-hakâik*, 4/4.

⁷⁴ *el-Mevsuatü'l-fıkhiyye el-Kuveytiyye*, 9/43.

farkı eklemek suretiyle oluşacak değer kaybını malın fiyatına yansıtmak da zorlaşmaktadır. Bu sebeple esnaf, malı değeriyile değil cinsi, ismi, miktarı vb. ile kaydetmektedir. Deftere herhangi bir fiyat yazılmadığı için de malın fiyatı ödeme gününde belirlenir ve borç bu fiyat üzerinden ödenir.⁷⁵

İsticrâr türü akitlerde iki husus fıkhî açıdan dikkat çekmektedir. Bunlardan birisi akitte oluşan fiyat belirsizliği diğeri de vadedeki belirsizliktir. Buna göre söz konu akit başlangıç itibarıyla satım akdi olarak kurulsun da bu işlem neticesinde borçlunun zimmetine yüklenen bir borç söz konusudur. Bu açıdan Bedri Aslan'ın tezinde belirttiği fukahânın vade belirsizliği üzerinde durmaması hususu; -onun ifadesiyle- “*örfçe az kabul edilmiş ve bu konuda taraflar arasında çekişmenin çıkması da beklenmemektedir*”⁷⁶ şeklinde örf'e bırakıldığına yönelik bir değerlendirilme mümkünse de -kanaatimizce- meselenin karz akdiyle ilişkisi nedeniyle vade belirsizliği üzerinde durulmadığını kabul etmek daha uygun olacaktır. Zira alacaklının borcunu her an talep hakkının olması ve isticrâr akdi türü bir işlemin ancak misli mallarda yapılabileceği göz önünde bulundurulduğunda bunu satım akdi olarak kurulan ve karz işlemiyle de ilişkili bir akit olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Bu genel açıklamalardan sonra bey' bi'l-isticrâr uygulamasını, mezheplerin görüşlerini ayrı ayrı ele alarak ortaya koymaya çalışalım.

3.2. Bey' Bi'l-İsticrar Hakkındaki Değerlendirmeler

3.2.1. Hanefî Mezhebi

Hanefilere göre isticrâr şeklinde yapılan bir alışverişte, mal tüketildikten sonra bir hesaplama söz konusu olması halinde, bu işlem madumun satışı anlamına gelecektir. Çünkü mal kabzedildiğinde fiyat bilinmemekte, alışveriş de mal tüketildikten sonra tamamlanmaktadır. Malın satılması, mal tüketildikten sonra gerçekleşecek, dolayısıyla madumun satışı olarak akit batıl

⁷⁵ Nihat Dalgın, *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular 2* (Samsun: Etüt Yayınları, 2010), 143.

⁷⁶ Aslan, *İslâm Ticâret Hukukuna Göre Cehâlet*, 197.

olacaktır.⁷⁷ Ödeme gününde malın ortada bulunması durumunda ise, fasit olan bir akit geç de olsa sıhhat kazanmış olacaktır.

Ancak müteahhir ulema istihsânen, bu meseleyi mebî'in bulunması şartı (اشْتِرَاطُ وُجُودِ الْمَبِيعِ) dışında tutmuşlar⁷⁸ ve yapılan satışta müsamahalı davranarak bu işlemin cevazına hükmetmişlerdir.⁷⁹

Hanefi mezhebinde bu akdin, madumun satışı olarak değerlendirilmemesi gerektiği görüşünde olan alimler de vardır.⁸⁰ Bu görüştekiler meseleyi malikinin izniyle itlaf edilen malın tazmini (ضَمَانُ الْمُتْلَفَاتِ بِإِذْنِ مَالِكِهَا) olarak değerlendirir. Bu bakış açısına göre mal tazmin edilmek suretiyle işlem sıhhat kazanmış olacaktır. Bu görüşte olan İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) meseleyi madumun satışı olarak değerlendirmenin doğru olmayacağı görüşünü, "her ne kadar mal sahibi malını satmak niyetiyle müşteriye vermiş olsa da sırf niyetle akit oluşmayacağı için bu bir satış işlemi olmayacaktır" sözleriyle savunur.

Ona göre bu işlem misli malın borç verilmesi⁸¹ meselesi bağlamında caiz kabul edilebilir. Yine bu meselenin, ivaz şartıyla hibe (الْمَقْبُوضِ عَلَى (الْهَبِيَّةِ بِشَرْطِ الْعَوَضِ) olarak değerlendirmekle ve sevm-i şirâ (سَوْمِ الشِّرَاءِ) meselesinde olduğu gibi tazmin hükümlerini işletmekle çözüme kavuşturulabileceğini ifade etmektedir.⁸² Dolayısıyla mal ister misli ister kıyemî olsun, semenle tazmin edilmiş olacaktır. Sonuçta bey' bi'l-isticrâr yöntemiyle tazmine konu olan malı piyasa değerinden ödemekle müşteri zimmetinde oluşan borçtan kurtulmuş, satıcı da alacağını almış olur.

3.2.2. Şâfiî Mezhebi

Şâfiîlere göre bey' bi'l-isticrâr nev'inden alışverişler batıldır.⁸³ Çünkü onlar, isticrâr akdini teati kapsamında değerlendirir. Şâfiîler

⁷⁷ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 5/232.

⁷⁸ İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 5/516.

⁷⁹ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 5, 279.

⁸⁰ *el-Mevsuatü'l-fıkhıyye el-Kuveytiyye*, 9/43.

⁸¹ Âyanın karzı: Misli mallar karz akdinin konusu olabilir. Bu bağlamda akde konu zirai ürün borç verilmiş gibi kabul edilir.

⁸² İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 4/517.

⁸³ Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 2/326; Ramli, *Nihâyetü'l-muhtâc*, 3/375.

teati (filen mübadele)⁸⁴ ile satım akdinin gerçekleşmeyeceği görüşündedir. Onlara göre satım akdi ancak lafzi icap-kabulle veya buna işaret eden söz, fiil vb. ile oluşur. Teâtî akdi, ayette⁸⁵ satım akdi için şart koşulan ve Hz. Peygamber (s.a.s.)’in satım akdinin olmazsa olmazı kabul ettiği⁸⁶ karşılıklı rızaya delalet etmez. Çünkü rıza kalpte oluşan gizli bir şeydir. Kalpte oluşan rızayı da ancak söz veya söz yerine kaim bir işaret ortaya koyabilir. Zaten yapılan akdin ispatı için de böyle bir karineye ihtiyaç vardır.⁸⁷

Şâfiî mezhebinde teati şeklindeki akitler batıl kabul edilmekle birlikte, teati ve isticrâr nevinden akitlerin geçerliliği üzerine tartışıldığı da görülmektedir. İmam Nevevî (ö. 676/1277) teati ile oluşan akdin insanlar tarafından bey’ kabul edildiği, dolayısıyla semende tearuza düşülmediği sürece bu akdin caiz olacağı görüşündedir.⁸⁸ İbn Süreyc (ö. 306/918) günlük alım-satıma konu olan basit şeylerde teatinin yapılabileceğini kabul eder. Begavi (ö.436/1044)’nin de içinde bulunduğu bazı âlimler ticaret örfünün olduğu her çeşit alışverişte teatinin yapılabileceğini söylemek suretiyle söz konusu akde cevaz vermişlerdir. İmam Gazali (ö.505/1111) de teati yoluyla gerçekleştirilen akitlerde toleranslı davranılması gerektiğini ifade ederek bu akdin mubah olacağı görüşünü benimsemiştir.⁸⁹

3.2.3. Mâliki ve Hanbeli Mezhepleri

Mâliki mezhebinde bu konu “başkalarının aldığı fiyat üzerinden yapılan, piyasa şartlarındaki fiyatın esas alındığı ve akit anında taraflarca fiyatın net bir şekilde belirlenmediği ticari işlemler” arasında ele alınmıştır. Bu bağlamda söz gelimi “bu ürünü falanca kaça almışsa o fiyattan senden alıyorum” şeklinde kurulan bir akde, bu işlemde hayır olmadığı ifade edilerek cevaz verilmediği

⁸⁴ Tarafların sözle veya işaretle iradelerini ortaya koymaksızın mebî’ ve semeni değiştirmelerine teâtî akdi denir.

⁸⁵ Nisâ, 4/29

⁸⁶ İbn Mace, Ticarât 18; İbn Hibbân, *Sahih*, 9/341.

⁸⁷ Şirbînî, *Muğni’l-muhtâc*, 2/326-327.

⁸⁸ *el-Mevsuatü’l-fıkhiyye el-Kuveytiyye*, 9/44.

⁸⁹ Gazzali, *İhyâ-ü ulûmi’d-Din* (Beyrut: Dârü’l-Marife, ts.), 2/68.

görüldür. Satım, icâre vb. bütün ivazlı akitlerde de aynı bakış açısı işletilmektedir.⁹⁰

Bu tür akitlerde satıcıya baştan toplu bir ödeme yapılarak peyderpey alışveriş yapılabilirdiği gibi ödeme alışveriş yapıldıktan sonra da yapılabilir. Her iki uygulamada da malın fiyatının belirlenmesi daha sonraya bırakılmaktadır. Bu çerçevede teati kapsamında ele alınan isticrâr akdi, içerdiği fiyat belirsizliği sebebiyle akdin sıhhatine engel olacak oranda garar ve bilinmezlik içermektedir. Bu nedenle ürünün ödemesinin başta veya sonda yapılması dikkate alınmaksızın fiyatta meydana gelecek belirsizlik sebebiyle bu tür akitler caiz görülmemiştir.⁹¹

Hanbelî mezhebi de isticrâr akdini semen zikredilmeksizin yapılan alışverişler bağlamında ele almıştır. Merdâvî (ö. 885/1480), Hanbelî mezhebinin ve ashabin çoğunluğunun fiyat belirlenmeden yapılan akitlerin sahih olmayacağı görüşünde olduklarını belirtmektedir.⁹² İbn Müflih (ö. 884/1479) Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in semen konuşulmaksızın yapılan akdin sıhhati hususunda iki görüşünden bahseder. Bu rivayetlerden birisinde bu akde cevaz verilirken diğerinde akdin caiz olmayacağı belirtilmiştir.⁹³

3.2.4. İbn Kayyım El-Cevziyye'nin Görüşü

Teati şeklindeki akitlerin caiz olacağını savunan İbn Kayyım el-Cevziyye teatiye cevaz vermeyen fakihleri, bu akitleri yasaklamaları ve yapılan akdi fasit kabul ederek bu yolla elde edilen mallarda mülkiyet naklinin olmayacağı yönündeki görüşleri sebebiyle eleştirir. Ona göre pazarlık yapılmaya muhtaç olan akitler dışında teati uygulamasından uzak durmak çoğu zaman mümkün değildir. Çünkü günlük olarak fırından, kasaptan vb. yapılan alışverişlerde mutlaka teati işlemi yapılacaktır.

İbnü'l-Kayyım, her asırda insanların uyguladığı bir işlem olması hasebiyle de isticrâr akdini caiz kabul etmenin daha isabetli

⁹⁰ Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, 3/314.

⁹¹ *el-Mevsuatü'l-fıkhiyye el-Kuveytiyye*, 9/49.

⁹² Alauddin Ebu'l-Hasan Merdâvî, *el-İnsaf fi ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hilâf*, Dar-u İhyau't-Turas el-Arabiyyi, t.y., c. 4, s. 310.

⁹³ Burhaneddin Ebu İshâk İbn Müflih, *en-Nüket ve'l-fevâid ale müşkili'l-muharrar* (Riyad: Mektebetü'l-maarif, 1983), 1/298-299.

olacağı görüşündedir. Bu görüşünü teyit etmek için hocası İbn Teymiyye'nin insanlara örnek olsun diye (semeni belirtmeksizin) başkalarının aldığı fiyattan alıyorum (أَخَذْتُ بِمَا يَأْخُذُ بِهِ عَيْرِي) sözünü de nakleden İbnü'l-Kayyim, teatiyi yasaklayanların bile bu uygulamalardan uzak duramayacaklarını ifade eder.

İbnü'l-Kayyim ayrıca Kur'an, Sünnet, İcma ve Kıyasta teatiyi haram kılmayı gerektirecek delil bulunmadığını söyler. O, mehir belirlenmeden kıyılan nikâhın, mehr-i misille sıhhat kazanacağı yönündeki icmaya ve ücret belirlenmeden kurulan icâre akdinin ecr-i misille caiz kabul edilmesine kıyasla, gayesi semen olan bir alışverişin semen-i misille geçerli olması gerektiği görüşündedir. Ona göre insanların maslahatı da ancak bu şekilde gerçekleşmiş olacaktır.⁹⁴

3.3. Bey' Bi'l-isticrârın Değerlendirilmesi

İsticrâr akdi, teati akdi çerçevesinde ele alınan ve ilk dönem fukahâ tarafından fasit veya batıl kabul edilen bir akit türüdür.⁹⁵ Devletlerin altın ve gümüş paralar yerine piyasaya mağşuş ve fülüs paraları sürmeleri, paranın eşya karşısında değer kaybetmesi probleminin ciddi boyutlara ulaşmasına sebep olmuştur. Borç akdinde ve vadeli alışverişlerde de etkisi hissedilen bu problem, vadeli alışverişlerde insanların zarara uğramalarının sebebi haline gelmiştir. Toplum da zararı önleme refleksiyle enflasyon kaybını telafi etme yöntemi geliştirmeye başlamıştır. İşte bu yöntemlerden birisi de bey' bi'l-isticrârdır.

Ebu Yusuf'un gerek karz akdinde gerekse vadeli satışlarda enflasyona bağlı değer kaybının telafi edilebileceği görüşünün⁹⁶ bir sonraki aşamasının isticrâr akdi olduğunu söylenebilir. Çünkü Ebu Yusuf'un bu görüşünün zımnen bey' bi'l-isticrâra işaret ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim vadeli olarak, fiyat belirlenerek satılan bir

⁹⁴ İbn Kayyîm el-Cevziyye, *Í'lâmü'l-muvakkûn an Rabbi'l-âlemîn* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1991), 4/5; *el-Mevsuatü'l-fikhiyye el-Kuveyyiyye*, 9/47, 50; 15/9.

⁹⁵ Haskefi, *ed-Dürü'l-muhtâr şerh-u Tenviru'l-ebşâr* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2002), 1/395; Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, 4/217.

⁹⁶ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtar*, 4/533. [عَلَى قَوْلِ أَبِي يُوسُفَ الْمُعْتَى بِهِ لَا فَرْقَ بَيْنَ الْكَسَادِ وَالْإِنْقِطَاعِ وَالرُّخْصِ] (وَالْعَلَاءِ فِي أَنَّهُ نَجَتْ فِيمَنْهَا يَوْمَ وَقَعَ الْبَيْعُ أَوْ الْقَرْضُ لَا مِنْهَا)

malın enflasyon farkının ödeme esnasında talep edilmesiyle o malın ödeme günündeki değerden fiyatlandırılması arasında işleyiş itibariyle bir farklılık olsa bile neticede varılan nokta aynıdır. Ayrıca enflasyon farkının ödeme gününde talep edilmesinin çoğu zaman mümkün olmayacağı ve belki de taraflar arası tartışmaya sebep olacağı için bir malın isticrâr yöntemiyle satılması uygun görülmüştür.

Bey' bi'l-isticrârın, özellikle Hanefi fukahâsı tarafından,⁹⁷ iki açıdan ele alınarak değerlendirildiğini yukarıda ifade etmeye çalıştık. Bu bağlamda, yapılan alışverişi ya madumun satışı olarak göreceğiz ya da tazmin gerektiren bir karz akdi olarak değerlendireceğiz. İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye'nin de ifade ettiği gibi⁹⁸ satılan bir malı sanki satılmamış gibi görerek bir hile yoluna gitmenin hiçbir manası yoktur. Bu hususta İbn Kayyim'ın bakış açısının sosyal hayatta daha işletilebilir olduğu görülmektedir. Zira isticrâr akdi alışveriş işlemidir ve ortaya çıkan fiyatta taraflar nizaya düşmedikleri sürece bu işlem caizdir. Anlaşmazlığa düşmeleri durumunda ise akit fasit olacaktır. Hanefilere göre, fasit bir akit kabz ile mülkiyet ifade edeceği ve fasit bir akitle elde edilen malın misliyle veya kıymetiyle tazmini⁹⁹ mümkün olacağı için satıcının zararı da telafi edilmiş olacaktır. Malın tazmininin de ödeme günündeki fiyattan olması istihsânen daha uygun olacaktır.¹⁰⁰

İsticrâr akdine cevaz verilmesinde, istihsân delilinin işletildiğini fukahânın açıklamalarından anlamaktayız. Bu bağlamda vechü'l-istihsân¹⁰¹ meselesi de önem arz etmektedir. Çünkü bey' bi'l-isticrârda işletilen istihsân gerekçesinin, bu çerçevede değerlendireceğimiz "emanete bırakma" türü akitlerde bulunup bulunmadığının belirlenmesi, bu akitlere verilecek cevazın tespiti açısından önemlidir. Zira isticrâr akdi işi

⁹⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtar*, 4/533.

⁹⁸ İbnü'l-Kayyim, *l'Îlâmü'l-muvakkîîn*, 4/5.

⁹⁹ Merğînâni, *el-Hidâye*, 3/51-52.

¹⁰⁰ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 4/516.

¹⁰¹ Vechü'l-istihsân; nass, icma, örf, zaruret ve ihtiyaç, maslahat gerekçelerinden biriyle gerçekleştirilebilir.

kolaylaştırmak, zaruret-ihtiyaç ve zorluğu giderme gerekçeleriyle caiz kabul edilmiştir.

Sonuç

Genellikle fındık, çay, buğday, arpa, üzüm, pamuk gibi zirai ürünler üzerinde “emanete bırakma” adıyla yapılan ticari uygulamalarda ürün her ne kadar ‘emanet’ diye teslim edilse de söz konusu işlem satım konu edilmektedir. Emanet şartları da dikkate alınmaksızın yapılan bu işlemin esasında bir emanet akdi olmadığı ve emanet amacıyla yapılmadığı da taraflarca bilinmektedir. Nitekim bu işlem başlangıçta malın fiyatı belirlenmemiş bir alışveriş akdi iken fiyatın mal tüketildikten sonra belirlenmesi itibarıyla olmayan malın (madumun) satışı anlamına gelmektedir. Çünkü mal kabzedildiğinde fiyat belirlenmemekte, ödeme gününde de çoğu zaman mal ortada olmadığı için alışveriş mal tüketildikten sonra tamamlanmaktadır.

Akitlerde itibarın lafız ve kalıplara değil mana ve maksada göre olduğu kuralından hareketle günümüzde emanet adıyla yapılan bu tür akitleri mal teslim edilirken fiyatın belirlenmediği bir satış işlemi olarak görmek gerekir. İslam hukukunda alışveriş akdinin geçerli olabilmesinin şartlarından biri bedelin belirlenmiş olmasıdır. Hanefilere göre bedel belirlenmediği takdirde akit fasit, diğer mezheplerde ise bedelin belirlenmediği bir satım akdi batıldır.

Diğer yandan fiyatların çok değişken olduğu dönemlerde bir çözüm şekli olarak ortaya çıkan bu vb. akitler fıkhi literatürde "isticrâr akdi" olarak ifade edilmektedir. Kaynaklarda zorluğu (harac) gidermek amacıyla örfe dayalı olarak kişinin bir iş yerinden fiyat belirlenmeden ve bedeli ürün tüketildikten sonra ödenmek üzere peyderpey bir mal almasının (isticrâr akdi) caiz olduğu yönünde görüşler mevcuttur.

Bu husustaki içtihatların; bu yöndeki ihtiyaca, bu minvalde oluşmuş örfe, tarafları nizaa götürmemesine ve bütün bunlara dayanan istihsân gibi gerekçe ve delillere dayandırıldığı görülmektedir. Dolayısıyla özellikle fiyatların istikrarsız olduğu dönemlerde toplumda bu yönde bir örf oluşması durumunda insanların maslahatı da dikkate alınarak arpa, buğday, üzüm gibi

misli (standart) malların fiyatları baştan belirlenmeden sadece miktarının kaydedilmesiyle yapılacak bir işlemin caiz olacağı kabul edilir. Bu durumda fiyatı belirlenmeden alınan malın bedeli tarafların karşılıklı rızası ile niza sebep olmayacak şekilde belirlenen ödeme günündeki rayiç fiyat üzerinden ödenebilir.

Bu genel açıklamalar çerçevesinde *ofise mal dökme, emanete bırakma, açığa dökme* adıyla yapılan alışveriş uygulamalarına;

a- İleride herhangi bir tarihte yapılacak ödemenin piyasada oluşacak en yüksek bedelden yapılmasının şart koşulmaması, ödeme günündeki ortalama rayiç değerini esas alınması,

b- Fiyatların yükselmesi ön görülerek kurulan bu akitte fiyatın düşmesine karşı bir önlem olarak bir alt sınır belirlenmemesi,

c- Ödeme gününün sadece alacaklının isteğine bırakılmaması, tüccarın da dilediğinde borcunu ödeyebilmesinin mümkün olması, gibi şartlara riayet edilmesi kaydıyla cevaz verilebilir. Ancak akdin taraflarının haksız kazanç sağlamasına veya diğerinin haksızlığa uğratılmasına zemin hazırlayacak mahiyetteki akitlerden uzak durulmalıdır.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Ali Haydar Efendi. Dürerü'l-hukkâm şerh-u Mecelleti'l-ahkâm. Çev: Raşit Gündoğdu-Osman Erdem, İstanbul: Osmanlı Yayınevi, ts.
- Aliş, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, *Minehu'l-celil şerh-u Muhtasar-ı Halil*. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1989.
- Âmidî, Ebu'l-Hasan. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslami, 1937
- Ayni, Bedrettin, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2000.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-u İslâmiye ve ıstılâhât-ı fıkhiyye kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.
- Buhârî, Burhaneddin. *el-Muhîtü'l-burhânî fî-fikhi'n-Nu'mânî*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'ü's-sahîh*. Kahire: Dâru İbni'l-Cevzî, 2010.
- Cezirî, Abdurrahman b. Muhammed. *El-Fıkh-u ale'l-mezâhibi'l-erbaa*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2003.
- Dalgın, Nihat. *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular 2*. Samsun: Etüt Yayınları, 2010.
- Desûkî, Muhammed b. Ahmet b. Arafe. *Haşiyetü'd-Desûkî*. Lübnan: Dârü'l-fikr, ts.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Örf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/orf#1> (08.05.2023).
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as. Sünen. thk. Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2. Basım, 2007.
- Ebu Hubeyb, Se'di. *el-Kâmusu'l-fikhî*. Suriye: Dârü'l-fikr, 1988.
- Feyyûmî, Muhammed b. Ali. *el-Misbâhu'l-münir*. Beyrut: el-Mektebetü'l-ilmîyye, ts.
- Gazzali, Muhammed b. Ahmed. *el-Vesît fî'l-mezheb*. Kahire: Daru's-selâm, 1417.
- _____, *İhyâu ulûmi'd-Din*. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, ts.
- Haraşî, Muhammed b. Abdullah. *Şerh-u muhtasar-ı Halil*. Beyrut: Dârü'l-fikr, ts.
- Haskefi, Muhammed Alâuddin b. Ali. *İfadatü'l-envâr ale usûli'l-menâr*. Dimeşk: Mektebetü'l-İmamî'l-Evzâî, 2007.
- _____, *ed-Dürri'l-muhtâr şerh-u Tenviru'l-epsâr*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2002.
- Heytemî, İbn Hacer. *Tuhfetü'l-muhtâc fî şerhi'l-Minhâc*. Mısır: Mektebetü't-ticâriyye, 1983.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2. Baskı, 1992.
- İbn Ebi Şeybe, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. Thk. Kemal Yusuf el-Hût, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 2004.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Müsned*. Thk. Şuayb el-Arnâvût. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2001.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed. *el-İhsan fî Tekrîb-i Sahih-i İbn Hibbân*. Thk. Şuayb Arnâvût, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1988.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebu Abdullah Şemsettin Muhammed b. Ebu Bekr ez-Zer'î. *İ'lâmü'l-muvakkîn an Rabbi'l-âlemîn*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1991.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *el-Muğnî*. Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1968,
- _____, *el-Kâfi*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1994.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *Sünen*. Thk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut: Dâr-u İhyâi'l-kütübi'l-Arabî, ts.
- İbn Müflih, Burhaneddin Ebu İshâk. *en-Nüket ve'l-fevâid ale müşkili'l-muharrar*. Riyad: Mektebetü'l-maarif, 1983.
- İbn Nuceym, Zeynüddin. *el-Bahru'r-râik şerh-u Kenzi'd-dekâik*. Dârü'l-kitabi'l-İslâmî, ts.

- İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdulhalîm el-Harranî. *Nazariyyetü'l-akd*, Kahire: Matbaat-ü ensâri's-sünneti'l-Muhammediyye, ts.
- İbnü'l-Hümâm, Kemalettin. *Fethu'l-kadır*. Lübnan:Dârü'l-fikr, ts.
- Karâfi, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris. *ez-Zahîra*, Thk. Muhammed Haccî. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslami, 1994.
- Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâi'u's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1986.
- Kaya, Ali. "Fındık Fiyatını Kim Belirliyor", <http://www.yesilgiresun.com.tr/findik-fiyatini-kim-belirliyor-makale,1492.html>, E.t. 04.05.2023.
- Makdîsî, Merî b. Yusuf. *Delilu't-talib li-neyli'l-metâlib*. Riyad: Dar-ı tayyibeti li'neşr, 2004.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasen. *el-Hâvi'l-kebir*. Thk. Ali Muhammed Muavvid ve Ali Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1999.
- Merdâvî, Alauddin Ebu'l-Hasan. *el-İnsaf fi ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hilâf*. Daru İhyau't-turas el-Arabiyyi, ts.
- Merğînânî, Burhânuddin Ebu'l-Hasen. *el-Hidâye şerh-u Bidâyeti'l-mübtedi*. Beyrut: Şeriketü dâri'l-erkam, ts.
- Mevsilî, Muhammed b. Mevdud. *el-İhtiyar li ta'lili'l-muhtâr*. Kahire: Matbaatü'l-Halebî, ts.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebu'l-Hasan el-Kuşeyrî en-Neysâbüri, *el-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar (Sahîhu'l-Müslim)*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut: Dârü İhyâi't-turâsi'l-Arabî, ts.
- Mv. F. (el-Mevsûatü'l-Fikhiyye). *Vizâratü'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslamiyye*, Kuveyt, 1989.
- Nevevi, Ebu Zekeriyya Muhyiddin. *el-Mecmu' şerhu'l-mühezzeb*. Suriye: Dârü'l-fikr, ts.
- _____, *Tezhibü'l-esmâ ve'l-lugat*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.
- Ramli, Şemsuddin Muhammed b. Ebu'l-Abbâs. *Nihayetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1984.
- Râzi, Ebu Bekr. *Muhtaru's-Sihâh*. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1999.
- Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm. *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1994.
- Sayfi, Abdullah Ali. *el-Cehalet ve eseruhe fi ukûdi'l-muavazât*. Ürdün: 2000.
- Semerkindi, Alâuddin. *Tuhfetü'l-fukahâ*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1994.
- Serahsi, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme. *el-Mebsût*. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1993.
- _____, *Usulü's-Serahsi*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2. baskı, 2005.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1990.
- Şirâzî, Ebu İshak. *el-Mühezzeb fi fikhi's-Şâfiî*. Beyrut:Dârü'l-Kütübü'l-İlmîyye, ts.
- Şirbînî, Muhammed b. Ahmet el-Hatib. *Muğni'l-muhtâc*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1994.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevra b. Mûsâ b. ed-Dahhâk. *Sünen*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir-M. Fuad Abdülbâkî, Mısır: Şeriket-ü Mustafa el-Bâbî el-Halebi, 1975.
- TMO. emanet hububat alımlarına başladı (tarimorman.gov.tr) (E.t.: 04.05.2023)
- Yavuz, Cevdet. *Türk Borçlar Hukuku: Özel Hükümler*. İstanbul: 1989.
- Yıldırım, Mustafa. "Vedîa". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vedia> (04.05.2023).
- Zencânî, İbn Ahmed. *Tahricü'l-furu' ale'l-usûl*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle 4. Baskı, 1982.
- Zeylâi, Fahrettin Cemalüddîn Ebû Muhammed Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed. *Tebyinü'l-hakâik şerh-u kenzu'd-dekâik*. Kahire: el-Matbatü'l-kübra, ts.
- Zuhaylî, Vehbe. *el-Fikhu'l-İslâmi ve edilletühü*. Dimeşk: Dârü'l-fikr, 2007.

Pay Senedi Yatırımlarından Elde Edilen Gelirlerin Arındırılmasına Yönelik Fıkhî Bir İnceleme

Araştırma
Makalesi
Research
Article

Mehmet Yuşa ÖZMEN

Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İslam Ekonomisi ve Finansı Enstitüsü
Assistant Professor, Marmara University, Institute of Islamic Economics and Finance
İstanbul, Türkiye

[✉ myusaozmen@hotmail.com](mailto:myusaozmen@hotmail.com) [ID https://orcid.org/0000-0001-9868-3185](https://orcid.org/0000-0001-9868-3185)

Yazar
Author

Özmen, Mehmet Yuşa. "Pay Senedi Yatırımlarından Elde Edilen Gelirlerin Arındırılmasına Yönelik Fıkhî Bir İnceleme". *Tevilat* 4/1 (Haziran 2023), 179-215.

[DOI https://doi.org/10.53352/tevilat.1307262](https://doi.org/10.53352/tevilat.1307262)

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 30.05.2023

ISSN: 2687-4849 e-ISSN: 2757-654X

Accepted / Kabul Tarihi: 22.06.2023

www.tevilat.com

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yayıncı/Published by: Selçuk University, Faculty of Islamic Studies/Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.

Bilgi
Info

Pay Senedi Yatırımlarından Elde Edilen Gelirlerin Arındırılmasına Yönelik Fıkhî Bir İnceleme

Borsada işlem gören şirketlerin paylarına sahip olan kişiler yatırım yaptıkları şirketlerin ortağı konumuna gelmektedir. Bu durum pay sahipleri açısından şirketin gelirinden kâr payı alma gibi avantajları ve şirketin zararlarından etkilenme gibi riskleri beraberinde getirmesinin yanında onların dini mükellefiyetleri açısından da bazı konuları gün yüzüne çıkarmaktadır. Bu bağlamda gündeme gelen konulardan biri de ortak olunan şirkete ait gelirin fıkhî açıdan mahzurlu özellikler barındırıyor olması durumudur. Özellikle piyasa şartları sonucunda oluşan finansman ihtiyaçları, tasarrufların enflasyon karşısında korunması gereksinimi, yasal zorunluluklar gibi durumlar şirketlerin fıkhî mahzurlu sayılan birtakım gelirlere sahip olmasında etkili olabilmektedir. Bu gibi durumlarda mahzurlu gelirlerin arındırılması konusu yatırımcılar açısından daha da önem kazanmaktadır. Pay sahipleri yatırım yaptıkları şirketlerin ortağı konumunda olduklarından şirketin geliri doğal olarak hisseleri oranında pay sahiplerinin de geliri olmaktadır. İslam hukuku açısından Müslüman bir bireyin malvarlığında fıkhî mahzurlu sayılan bir gelirin bulunmaması genel kuraldır. Fakat ortaklık ilişkisinde olduğu gibi başkalarının süreç yönetiminden kaynaklı yahut belli şartların dayatması sonucunda mahzurlu gelirlerin oluşmuş olması uzak bir ihtimal değildir. Bu tarz gelirlerin ortaya çıkması halinde belirli cihetlere sarf edilerek arındırılması gerektiği kabul edilir. Bu makalede yatırım yapılan şirkete ait mahzurlu gelirlerin hangi sebeplerden kaynaklandığı, ne şekilde tespit edileceği, yatırımcının bunu arındırmak için nasıl bir yöntem izleyeceği, arındırma tutarının hangi cihetlere sarf edileceği konuları incelenmiş, pay senetlerinin arındırılması konusunda fıkhî açıdan bütüncül bir bakış açısı sunulmaya gayret edilmiştir.

Özet

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Borsa, Pay Senedi, Katılım Endeksi, Arındırma, Şirket.

A Fiqh Study on the Purification of Income from Stock Share Investments

Individuals who own shares of companies traded on the stock exchange become partners of the companies they invest in. The situation also brings to light certain issues for shareholders in terms of their religious obligations, in addition to the advantages of receiving a share of the company's earnings as profit and the risks of being affected by the company's losses. One of the issues that has come up in this context is the possibility that the income from the company one has become a partner in may contain prohibited elements from a fiqh perspective. Especially the financial needs that arise as a result of market conditions, the need to protect savings against inflation, legal obligations, and similar factors can affect companies' possession of income that is considered prohibited according to fiqh. In such cases, the issue of purifying prohibited income becomes even more important for investors. Since shareholders are partners in the companies they invest in, the company's income naturally becomes the income of the shareholders in proportion to their shares. From the perspective of Islamic law, it is a general rule that a Muslim individual's wealth should not include income that is considered prohibited from a fiqh perspective. However, as is the case in a partnership relationship, it is likely that prohibited income may arise as a result of the management of others or the imposition of certain conditions. It is generally accepted that if such income arises, it should be purified by allocating it to certain aspects. This article examines the reasons why prohibited income may arise in companies that one invests in, how it can be identified, what method investors can use to purify it, and which aspects the purification amount can be allocated to, aiming to provide a comprehensive fiqh perspective on the purification of shares.

Keywords: Islamic Law, Stock Exchange, Shares, Participation Index, Purification, Company.

Abstract

Giriş

İnsanlar, iktisadi-ticari faaliyetlerini bizzat icra edebilecekleri gibi bu konuda başkalarıyla kuracakları ortaklık ilişkilerine de ihtiyaç duyabilirler. Özellikle bireylerin beceri ve tecrübelerinin birbirinden farklı oluşu, sermaye ve ticari deneyimin her zaman aynı kişide birlikte bulunmuyor olması gibi nedenlerle ortaklık sözleşmeleri birçok hukuk sisteminde meşru kabul edilmiştir. İslam'ın geldiği dönemde cahiliye toplumunun da uygulamakta olduğu mal ve emek ortaklığı türleri Hz. Peygamber (sav) tarafından İslam'a uygun şekilde yapılandırılmıştır.¹

Ortaklık ilişkisinin fert ve toplum yaşantısına sağladığı olumlu katkılar sebebiyle dini naslarda bu konuda teşvik edici bir üslubun benimsendiği görülür. Hz. Peygamber'in kendisinin bizzat ortaklık yapması yanında sahabenin yaptığı ortaklıkları onaylaması² ayrıca kudsî bir hadiste biri diğerine hıyanet etmediği sürece iki ortağın üçüncüsünün Allah olacağı yönündeki beyanı³ söz konusu teşvik edici dilin örneklerindedir.

Ortaklık, özellikle de faize dayalı finansman yöntemlerinin İslam'da yasak olması sebebiyle tarihsel süreçte Müslüman toplumlar açısından bir ölçüde finansman ihtiyacının karşılanmasına hizmet etmiş, faiz temelli borç ilişkilerine alternatif bir yöntem olmuş, âtil duran sermayenin piyasaya yönlendirilmesinde ve sermayeden yoksun olan yatırımcı kesimin pazara ulaşmasında önemli rol oynamıştır.

İslam hukuku eserlerinde sermaye ortaklığı, emek ortaklığı ve emek-sermaye ortaklığı (mudârebe) gibi işlemler detaylıca hükme bağlanmış olup günümüzdeki pek çok ortaklık ilişkisi açısından referans olma özelliğini hala korumaktadır. Bununla birlikte günümüzdeki bazı ortaklık ilişkilerinin yapı olarak klasik fıkıh eserlerinde olandan birçok yönden farklılaştığı da bir vakiadır. Özellikle borsada işlem gören anonim şirket yapılarının hukuk tarafından tüzel kişilikle donatılarak ortaklardan bağımsız bir hukuki süje halini alması, şirket paylarının çeşitli piyasalarda alım

¹ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Neylü'l-evtâr* (Mısır: Dârü'l-hadîs, 1993) 5/319.

² Buhârî, Şerike, 10.

³ Ebû Dâvûd, "Büyû", 26.

satıma konu edilip “ortak” vasfının paylara tabi olarak kişiden kişiye intikal etmesi, bu şirketlerin kendine özgü bir malvarlığının bulunması ve borç ilişkisine girdiği kişilere karşı sınırlı sorumluluğa sahip kılınması gibi durumlar göz önüne alındığında fıkıh eserlerindeki adi şirket yapılarından ne ölçüde farklılaştığını idrak etmek güç olmayacaktır. Ancak tüm bunlara rağmen düşünce olarak İslam hukukundaki ortaklıklarla aynı temele dayanmaktadır.

Özellikle yaşadığımız dönemde helal kazanç hassasiyetine sahip kişilerin başvuracağı alternatiflerin sınırlı oluşu bu ortaklık yapılarının önemini daha da arttırmış, yeni yapılar yeni fikhî problemleri de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda modern çağda gündeme gelen konulardan birisi de borsada işlem gören ortaklıkların paylarına sahip olan kişilerce gerçekleştirilecek olan arındırma işlemidir. Dinen helal olmayan varlıkların belirli birtakım cihetlere sarf edilerek zilyetliğin sonlandırılması anlamına gelen arındırma ilke olarak kişiye helal olmayan her türlü mal hakkında gündeme gelebilir. Ancak pay senedi piyasalarındaki işlemlerin yoğunluğu ve şirketlerin ticari faaliyet sahalarının geniş bir yelpazeye yayılmış olması mahzurlu gelirlere yönelik arındırmanın önemini arttırmış ve bu husus bazı akademik çalışmalara da konu olmuştur.

Konu hakkında yapılan çalışmaların bir kısmı doğrudan pay senetleri açısından arındırma meselesini ele almakta bazıları ise bir başlık yahut bölüm altında bu probleme değinmektedir. Bahsi geçen çalışmalar arasında; Albaraka'nın 2011 yılında gerçekleştirdiği 32. ilmî sempozyum kapsamında Musa Abdülaziz Şehâde ve Ali Muhammed Ebü'l-İzz tarafından hazırlanan “*Muâleceatü'l-îrâdâti'l-muharrame en-nâsia ani'l-müsaheime fi's-şerikâti'l-muhtelita*” başlıklı bildiri konuyu etraflıca ele alarak kendisinden sonraki pek çok çalışmaya kaynaklık etmiştir. Abdülhalîm Ammâr Garbî'nin kaleme aldığı “*et-Tathîrû'l-mâlî li'l-eshümi'l-mütevâfika maa's-şerîa: işkâlât ve hulûl*” adlı makale de konu hakkındaki fikhî yaklaşımları yorumlayıp bazen eleştirerek uygulamacılara alternatifler sunmaktadır. Türkçe olarak Mevlüt Camgöz'ün 2017 yılında hazırladığı “*İslami Hisse Senedi Yatırımı ve İslami Endekslerin Performansının Değerlendirilmesi*” başlıklı

doktora tezi arındırma konusuna temas etmekte ve tezin ilgili bölümlerinde dünyadaki İslami endekslerin arındırma konusundaki metodolojileri hakkında kapsamlı bilgiler vermektedir. Doktora tezinde arındırma konusuna müstakil bir bölüm ayıran Batuhan Buğra Akartepe de “*Hisse Senedi Şer’i İzleme Kriterlerinin Analizi*” adlı çalışmasında fikhî danışma komitelerinin arındırma meselesine yaklaşım tarzları ve endeks metodolojileri hakkında doyurucu ve eleştirel bilgiler vermektedir.

Makalemizde daha önceki çalışmalardan da yararlanılarak konu hakkındaki fikhî yaklaşımların analiz ve değerlendirmesi yapılmış, mevcut görüşler arasından tercihte bulunmak veya alternatif görüş belirtmek suretiyle literatüre katkı sağlanması hedeflenmiştir. Ayrıca Türkiye’deki pay senedi piyasalarında ortaya çıkan gelişmeler dikkate alınarak gerek konuyla ilgili düzenleyici otoritelere gerekse de arındırmayı bireysel olarak gerçekleştirecek olan yatırımcılara yönelik birtakım öneri ve tavsiyelerde bulunulmuştur.

1. Arındırma Kavramı

İslam hukukunda bir Müslümanın dinen helal olmayan işlemlere taraf olması ve dolayısıyla bu tarz işlemlerden gelir elde etmesi ilke olarak caiz değildir. İradi olarak veya irade dışı yollarla helal olmayan bir mal üzerinde zilyetlik kurulması durumunda ise bu zilyetliğin sonlandırılması gerektiği kabul edilmiştir. Örneğin batıl akitler kapsamında teslim alınan bedellerin, gasp edilen malların, çalınan eşyaların sahiplerine iade edilmesi esastır. Çünkü bu sayılanlar İslam hukukunda bir nesne üzerinde mülkiyet hakkına sahip olabilmek için geçerli birer hukuki sebep olarak kabul edilmemiştir. Sahiplerine iade edilmesinin mümkün olmadığı hallerde ise fıkıh eserlerinde bunların beytülmale yahut ihtiyaç sahiplerine sarf edilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁴

⁴ Ebû Velîd Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *el-Beyân ve’t-tahsil* (Beyrut: Dârü’l-garbi’l-İslâmî, 1988), 5/555; Ebû Zekerîyya Muhyiddin Yahya en-Nevevî, *el-Mecmû şerhü’l-Mühezzeb* (b.y., Dârü’l-fikr, t.y.), 10/351; Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Mecmû fetâvâ İbn Teymiyye* (Suud: Vizâretü’ş-şüûni’l-İslâmiyye ve’l-evkâf ve’l-da’veti ve’l-irşâd, 2004), 29/262.

İslam hukukundaki bu hassasiyetin kişinin mülkiyeti altındaki varlıklara bile bir ölçüde tatbik edildiği, kazâî olarak yani hukuk nezdinde malik olunan bir nesnenin diyânî açıdan kişiye helal olmayabileceği ifade edilmiştir. Bu kapsamda kazâî ve diyânî açıdan bir kimseye ait kabul edilebilen mallar hakkında “helal mal” anlamında “*milk-i tayyib*”, yalnızca kazâî olarak kişiye ait olup diyânî açıdan ona ait sayılması uygun olmayan mallar içinse “helal olmayan mal” anlamında “*milk-i habîs*” tabiri kullanılmıştır. Söz gelimi vedia akdi kapsamında bir mala zilyet olan kişinin bu malı sahibinin rızası dışında ticari tasarruflara konu ederek kâr elde etmesi halinde bu kârın *habîs* olduğu ve tasadduk edilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁵ Bu yaklaşıma göre zahirde mülkiyete konu olan bir nesne (zikredilen örnekteki kâr) ahlaki açıdan kişiye helal olmayabilir ve uhrevi sorumluluk doğurmaması için tasadduk edilmesi gerekir.

Kişinin diyânî açıdan uygun olmayacak şekilde malik veya zilyet olduğu malları belirli cihetlere sarf etmesine yönelik uygulamaların İslam’ın erken dönemlerinden beri var olduğu anlaşılmaktadır. Bu konudaki rivayetlerden birine göre bir kimse savaş ganimetinden haksız bir şekilde aldığı parayı ordunun dağılmasından sonra Muâviye b. Ebû Süfyân’a getirdiğinde ilk başta bunu almaktan yüz çevirmiş daha sonra Ubâde b. Sâmit’in tavsiyesi üzerine devlete ait olan beşte birlik kısmını alıp geri kalanını tasadduk etmiştir.⁶ Farklı bir rivayette geçtiğine göreyse İbn Mes’ûd satın aldığı bir malın parasını ödemek istediğinde satıcıyı bulamamış bunun üzerine şu sözleri söyleyerek ihtiyaç sahiplerine infakta bulunmuştur: “*Allah’ım! Bunu satıcı adına veriyorum. Şayet kabul ederse benim zimmetim ona karşı olan borcumdan beri olmuş olsun, kabul etmezse infak benim adıma geçerli olup kıyamet gününde aldığım malın bir benzeri ona karşı borcum olsun.*”⁷ Fıkıh eserlerinde konu hakkında esas alınan hükümlerin referansları

⁵ Muhammed b. Muhammed Bâbertî, *el-Înâye şerhü'l-Hidâye* (b.y., Dârü'l-fikr, t.y.), *el-Înâye şerhü'l-Hidâye*, 9/329, 330.

⁶ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstizkâr* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2000), 5/93.

⁷ İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ İbn Teymiyye*, 29/262.

arasında bu türden sahabî uygulamalarının da bulunduğu görülmektedir.

Pay senetlerine sahip olan kişilerce gerçekleştirilen arındırma işlemi hakkında modern çalışmalarda genellikle elden çıkarma, kurtulma anlamlarına gelen “tahallus/التخلص” tabirinin veya “temizleme/arındırma” anlamında “tathîr/التطهير”, İng. purification” ifadesinin tercih edildiği görülmektedir.⁸ Mahzurlu varlıkların kişinin zilyetliğinden çıkarılmasının “tahallus” şeklinde anılması kanaatimizce gerçekleştirilen eylemin amaç ve ruhuna da uygundur. Çünkü ilgili varlık üzerindeki zilyetliğini sonlandıran kişi bu davranışıyla zekât ve sadakada olduğu gibi Allah’ın rızasını kazanmayı ve ecir elde etmeyi beklemez. Aksine zilyetliğinde tuttuğu şeyi elinden çıkararak bir nevi onun doğuracağı sorumluluktan kurtulmayı arzular. Çünkü Müslüman bir bireyin malvarlığında/zilyetliğinde İslam’ın kullanımını/tüketimini yasakladığı bir varlığın bulunması uygun olmaz.

2. Pay Senetleri Açısından Arındırma

Kişinin malvarlığı kapsamında helal ve haram malların bir arada bulunması tarım toplumlarının yaygın olduğu dönemlerde genellikle gerçek kişilerce yapılan işlemler neticesinde oluşmaktaydı. Günümüz ticari toplumlarının gereksinimleri sonucunda gelişmiş modern sözleşme ilişkileri ve ortaklık formatları göz önüne alındığında artık helal ve haram malın aynı kişinin malvarlığında veya zilyetliğinde bir araya gelmesinin farklı şekillerde gerçekleştiğini görmekteyiz. Borsada işlem gören şirketler özelinde konuya yaklaşıldığında şirketin kurucu ortaklarının ve halka arz sonrasında şirket paylarına sahip olan yatırımcıların şirket varlıklarına hisseleri oranında malik olduklarını ve şirketin aktifleri arasında bulunan helal ve haram her türlü malın da bu ortaklık kapsamında ortakların her birine ait olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum İslam hukuku açısından

⁸ Ömer b. Abdülaziz b. İsa, “eş-Şerikâtü'l-muhtelita dirâse fihhiyye”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muhammed b. Suud İslam Üniversitesi, 1432/2011, 307; Abdülhalîm Ammâr Garbî, “et-Tathîrü'l-mâlî li'l-eshûmi'l-mütevâfika maa's-şerîa: işkâlât ve hulûl” *Mecelletü Câmiati'l-Melik Abdülaziz: el-İktisâdü'l-İslâmî* (2016), 85; Faysal b. Sultan, *Mesâil fi tathîri'l-eshûm*, 24.

ortaklardan her birinin mahzurlu kabul edilen varlıkları arındırması yükümlülüğünü gündeme getirir. Arındırmayı şirketin mi yoksa yatırımcının mı yapması gerektiği konusu literatürde tartışılmakla beraber Türkiye'nin mevcut şartlarında arındırmanın yatırımcı tarafından yapılıyor olması göz önünde bulundurularak konu yatırımcı merkeze alınarak incelenmiştir. Çünkü arındırmanın şirketlerce yapılmasının önünde oluşması muhtemel hukuki, iktisadi, finansal vb. engeller aşılmadıkça bu durum en azından şu an için bir temenniden ibaret olacaktır.

Menkul kıymet piyasalarında işlem gören şirketlere ait payları elinde bulunduran kişilerce yapılacak arındırmanın gerekliliğinden söz edebilmek için öncesinde bu tarz bir anonim şirkete yatırım yapılmış olması gerekir. Paylarına yatırım yapılan şirketler de arındırmanın gerekliliği ve yöntemi hususunda aynı hükümlere tabi değildir. Bazı şirket paylarının sağladığı gelirlerde arındırmaya konu olacak unsur hiç bulunmazken bazılarının payları başlı başına elden çıkarılmaya ihtiyaç duyabilmektedir. Bu nedenle ilk olarak şirketleri faaliyet sahaları açısından sınıflandırarak kategorize etmenin konunun sistematik bir şekilde ifade edilmesine katkı sağlayacağını düşünüyoruz. Buna göre şirketler faaliyet sahası mubah olan, haram olan ve her iki türden faaliyetlere sahip olan (karma) şeklinde üç başlık altında ele alınabilir. Şirketlere yatırım yapmanın hükmü de faaliyet sahalarına göre mubah veya haram olmakta yahut şirketin malî dönem içerisindeki özelliklerine göre değişebilmektedir.

2.1. Tüm Faaliyetleri Mubah Olan Şirketlerde Arındırma

İslam hukuku açısından şirketin yürütmekte olduğu faaliyetlerin tamamı ortaklığın tüm paydaşları adına gerçekleşmiş kabul edilir. Bu nedenle şirketin ürettiği, ticaretini veya aracılığını yaptığı mal ve hizmetlerden elde edilen kazanç da tüm ortakların malvarlığını ilgilendirir.

Ürettiği, ticaretini veya aracılığını yaptığı mal ve hizmetler İslam hukukuna uygun olduğu gibi ticari hayatın gereği olarak gerçekleştirdiği finansman temini, yatırım vb. işlemleri de fikhî hükümlerle uyumlu olan şirketlere ortak olunması caiz kabul

edilir.⁹ Gelir getirici faaliyetlerinin tamamı İslam hukukuna uygun olduğundan bu tarz şirketlere ortak olanlar açısından arındırma problemi gündeme gelmez.¹⁰

Tarım, sanayi, ticaret, teknoloji vb. alanlarda faaliyet yürütüp finansman temini, yatırım vb. işlemleri de faiz, garar gibi fıkhen mahzurlu sayılan özellikler barındırmayan şirketler bu gruba girer. Bu sınıflandırma şirketlerin faaliyet sahaları dikkate alınarak yapıldığından imtiyazlı paylar, kâr dağıtım ilkeleri vb. konularda şirketlerin gereken şartları sağladığı varsayılmıştır.

2.2. Ana Faaliyet Sahası Haram Olan Şirketlerde Arındırma

Müslüman bir ferdin gerçek kişi sıfatıyla haram bir mal veya hizmetin üretim, ticaret veya aracılığını yapması helal olmadığı gibi bu işlemleri bir tüzel kişiliğin ortağı sıfatıyla dolaylı yoldan gerçekleştirmesi de helal olmaz. Bu nedenle ana faaliyet sahası İslam hukukunca belirlenen ilkelere uygun olmayan şirketlere ortak olunması muasır İslam hukukçularınca haram kabul edilmiştir.¹¹

İçki, kumar, faiz gibi İslam hukukunun haram kabul ettiği mal ve hizmetleri sunan bu tarz şirketlere ilk kez yatırım yapılacak olduğunda bu genel ilkeye göre hareket edilir. Ancak yatırımcının konu hakkında yeterli bilgisi olmaması yahut şirketin faaliyet sahasında sonradan değişiklik meydana gelmiş olması gibi nedenlerle helal kazanç hassasiyetine sahip kişilerin mülkiyetinde bu tarz şirketlere ait payların bulunması uzak bir ihtimal değildir. Bu şartlar gerçekleştiğinde yatırımcı açısından arındırma sorunu gündeme gelecektir. Arındırmanın ne şekilde yapılacağı hususunda ise İslam hukukçuları arasında farklı kanaatler bulunmaktadır.

Bu noktada öne çıkan görüşlerden birine göre ilgili şirketlere ait payların alım satımı caiz olmadığından bunlara sahip olan kişi paylarını satarak elinden çıkaramaz. Çünkü bir satım akdinin sahih

⁹ Mecmaü'l-fıkhi'l-İslâmî, *Karârâtü ve tavsiyâtü Mecmai'l-fıkhi'l-İslâmî* (y.y. 2020), 14/4, karar: 130.

¹⁰ Faysal b. Sultan, *Mesâil fi tathîri'l-eshüm*, 29.

¹¹ el-Mecmûatü's-şer'iyye, *Karârâtü'l-hey'eti's-şer'iyye bi-Masrifi'r-Râcihî* (Dârü künûzi İsbilyâ, 1431, 2010), 106, karar: 106; Mecmûatü'l-Bereke el-Masrifiyye, *Fetâva'l-hey'eti's-şer'iyye li'l-Bereke* (y.y., t.y.), 377, karar: 19/8.

olarak kurulabilmesi için konusunun fikhî açıdan meşru bir mal olması gerekir. Bu nedenle bahsi geçen şirketlere ortak olan kişi söz konusu payları yararlanmaksızın elinde tutmayı sürdürür. Elde ettiği kârı ise ihtiyaç sahiplerine sarf eder. Mümkün olduğu takdirde bu payları hayrî vakıflara bağışlayabilir.¹² İslam Fıkıh Akademisi'nin on dokuzuncu dönem toplantısında almış olduğu 181 no.lu kararında da bu tarz pay senetlerine sahip olan kişilerin paylarını hayrî vakıflara bağışlamalarının caiz olduğuna meylettiği anlaşılmaktadır. Kararda bağışlama işleminden sonra pay kârının vakfa ait olacağı, vakıf yönetiminin ivedilikle bu payları mubah bir sahada faaliyet yürüten şirket paylarıyla değiştirmesi gerektiği belirtilmiştir.¹³

Konu hakkındaki bir diğer görüşe göreyse bu tarz şirketlere ortak olan kişiler paylarını satmak suretiyle elden çıkarabilirler. Satış bedelinden yararlanma konusunda ise bir ayırım gözetilebilir. Buna göre; şirketin konusu içki, domuz, uyuşturucu gibi bir Müslümanın mülkiyetinde yer alamayacak haram varlıklardan oluşmakta ise payları satarak elden çıkaran kişinin satış bedelini kârıyla birlikte hayır cihetlerine sarf etmesi gerekir. Çünkü pay senedi şirketin varlıklarını da temsil etmektedir. Ancak faizli bankalar vb. finansal kuruluşlara ortak olan kişiler bu payları elden çıkardıklarında satış kârını hayır cihetlerine sarf etmeleri yeterlidir, kâr dışındaki satış bedelinden ise yararlanabilirler.¹⁴

Bizim kanaatimiz de bu tarz şirketlere ortak olan kişilerin zilyetliği sonlandırma amacıyla ellerindeki payları satmalarının caiz olduğu yönündedir. Ayrıca pay senedi her ne kadar şirket varlıklarını temsil ediyor olsa da payın temsil ettiği yegâne şey şirketin konu edindiği bu mahzurlu varlıklar değildir. Aksine paylar ortakların; şirkete ait taşınır ve taşınmaz mallar, iktisadi değer taşıyan haklar, tüzel kişilik vb. mubah varlıklar üzerindeki haklarını da temsil etmektedir. Dolayısıyla ilgili payın satışı karşılığında alınan bedeli doğrudan mahzurlu varlıkların satış bedeli şeklinde yorumlamak isabetli görünmemektedir. Bu nedenle

¹² Ömer b. Abdülaziz b. İsa, *eş-Şerikâtü'l-muhtelita dirâse fıkhiyye*, 334, Faysal b. Sultan, *Mesâil fî tathîri'l-eshüm*, 30.

¹³ Mecmaü'l-fıkhi'l-İslâmî, *Karârâtü Mecmai'l-fıkhi'l-İslâmî*, karar: 19/7, 181.

¹⁴ Faysal b. Sultan, *Mesâil fî tathîri'l-eshüm*, 31.

banka ve diğer sektörler arasında ayrıma gitmeden bu tarz payları satan kişilerin yalnızca satış kârını hayır cihetlerine sarf etmeleri gerektiği, payın maliyetini oluşturan kısımdan yararlanmanınsa yatırımcı açısından caiz olduğu söylenebilir.

Bu şirketlere ortak olunması ana faaliyet sahaları sebebiyle haram kabul edildiğinden kullanmış oldukları finansmanların niteliği, fazla tasarruflarını yönlendirdikleri yatırımların mahiyeti, gelirlerinin hangi kaynaklardan doğduğu ve bunların oranı gibi durumlar arındırma noktasında önemini yitirmektedir.

2.3. Ana Faaliyet Sahası Mubah Olup Mahzurlu İşlemler de Yapan (Karma) Şirketlerde Arındırma

Borsada işlem gören şirketlerin önemli bir kısmı ise ana faaliyet alanı itibariyle İslam hukukunca belirlenen kurallara uygun olmakla birlikte gerek finansman temin ederken gerekse de tasarruflarını yatırıma dönüştürürken bu kural setiyle bağdaşmayan işlemler gerçekleştirmekte ve bu da şirket açısından birtakım mahzurlu faaliyet ve gelirlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu tarz şirketlere yatırım yapmanın hükmü konusunda farklı kanaatler bulunmaktadır.

İslam hukukçularının bir kısmı bu şirketlerin paylarına sahip olmanın doğal olarak faaliyetlerine de ortak olmayı gerektireceğini belirterek ilgili şirketlere yatırım yapmanın caiz olmayacağını ifade etmişlerdir. Söz konusu şirketlerin paylarına yatırım yapmak caiz olmadığından arındırma konusunda da bir önceki başlık altında yer verilen ana faaliyet sahası haram olan şirketlerle aynı hükme tabi kılınmıştır.¹⁵ Yani bu yaklaşıma göre bahsi geçen şirketlere ait payların arındırılması ancak malvarlığından tamamen çıkarılması suretiyle olmaktadır.¹⁶

¹⁵ Mecmaü'l-fıkhi'l-İslâmî, *Karârâtü Mecma'i'l-fıkhi'l-İslâmî*, karar: 1/7, 63; *Mecelletü Mecma'i'l-fıkhi'l-İslâmî*, 7/573; Sâlih b. Mukbil, *el-Eshümü'l-muhtelita fi mizâni's-şerîa*, 44-60; Ömer b. Abdülaziz b. İsa, *eş-Şerikâtü'l-muhtelita dirâse fikhîyye*, 333; Zeynelabidin b. Hayyât, "Hükmü tedevüli eshümü's-şerikâti'l-muhtelita fi dav'i mi'yâri'l-eshümü's-sâdir ani'l-Hey'eti's-Şer'iyye li-İttihâdi'l-bunûki't-teşârükiyyeti't-Türkiyye", *Mecelletü's-şerîa ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, 4/11 (2023), 172; Faysal b. Sultan, *Mesâil fi tathîri'l-eshüm*, 34.

¹⁶ Müzeynî, *Kaidetü't-tathîr* (y.y. t.y.), 16.

Faiz veya genel anlamda helal kazanç hassasiyeti olanların yatırım yapacağı alternatiflerin azlığı ve umum-ı belvâ gibi durumları dikkate alan İslam hukukçularının bir kısmı ise ana faaliyet sahasının İslam hukukuna uygun olması ve ilave birtakım şartların yerine gelmesi koşuluyla bu tarz şirketlere yatırım yapmanın caiz olduğunu belirtmişlerdir.¹⁷ Şirketlerin İslam hukukuna uygunluğunun tespitinde, ilgili şirketin kullanmış olduğu finansmanların niteliği, tasarruflarını yönlendirdiği yatırımların mahiyeti ve gelirlerinin hangi kaynaklardan doğduğu gibi durumlar dikkate alınır. Ancak bu sayılan kural setiyle muhatap olabilmenin ön şartı şirketin ana faaliyetinin İslam hukukuna uygun olmasıdır.

Şirketlerin ana faaliyetlerinin söz konusu uygunluğu taşıyıp taşımadığının tespiti ise oldukça zordur. Çünkü bir şirketin ana faaliyetini fiili durumuna bakarak tespit etmeye çalışmak -özellikle de şirketlerin tüm faaliyetlerini anlık olarak yatırımcılarla paylaşmıyor oldukları düşünülüğünde- yatırımcılar açısından net bilgilere ulaşmayı oldukça zor hale getirmektedir. Buna endeks ve fon yöneticilerinin aynı anda yüzlerce şirketin verilerini takip ettikleri gerçeği de eklendiğinde operasyonel anlamda ciddi güçlükler ortaya çıkacaktır. Bu nedenle şirketlerin faaliyetlerini tespit edebilmek için objektif bir referans olarak yine bu şirketlerin ana/esas sözleşmeleri dikkate alınmaktadır. Bahsi geçen sözleşmelerde şirketler ne tür faaliyetlerde bulunabileceğini kamuoyuyla paylaşmaktadır. Fakat şirketler genel olarak bu sözleşmelerde yer verdikleri faaliyetlerin ancak sınırlı bir kısmıyla iştigal etmekte bu da sözleşmelerin kapsamıyla ilgili farklı bir sorunu gündeme getirmektedir. Çünkü şirketlerin birçoğu faaliyetleri noktasında herhangi bir yasal kısıtlamaya maruz kalmamak için sözleşmede yer verdiği faaliyet türlerini mümkün olduğunca geniş tutmaktadır. Örneğin tarım veya enerji sahasında faaliyet yürüten bir şirketin esas sözleşmesinde konvansiyonel

¹⁷ TKBB Danışma Kurulu, *Pay Senedi İhracı ve Alım-Satımı Standardı*, md.3.1; Hey'etü'l-muhâsebe ve'l-mürâcaa li'l-müessesâti'l-mâliyyeti'l-İslâmiyye (AAOIFI), *el-Meâyirü's-şer'iyye en-nassu'l-kâmil li'l-meâyir eş-şer'iyye*, Standart no: 21, md, 3.4; el-Mecmûatü's-şer'iyye, *Karârâtü'l-hey'eti's-şer'iyye bi-Masrifî'r-Râcihî*, 106, karar: 106; Mecmûatü'l-Bereke el-Masrifîyye, *Fetâva'l-hey'eti's-şer'iyye li'l-Bereke*, 377, karar: 19/8; Sâlih b. Mukbil, *el-Eshümü'l-muhtelita fi mîzâni's-şer'îa*, 67, 68.

sigortacılık yahut bahis gibi unsurlar yer alabilmektedir. Bu da bir şirketin İslami endekslere girmek için yukarıda bahsi geçen (finansman, yatırım, gelir gibi) kalemlerde aranan tüm şartları sağlıyor olmasına rağmen sadece sözleşmedeki faaliyet alanları noktasındaki geniş muhteva sebebiyle endekse girememesine yol açmaktadır. Bu noktada kamu otoritelerince sözleşmeleri güncelleştirmenin kolay usullere bağlanması ve şirketler nezdinde sözleşmelerdeki bu tarz genel ifadelerin yol açtığı problemlerle ilgili farkındalık oluşturulmasının bahsi geçen sorunların çözümüne katkı sağlayacağını söyleyebiliriz.¹⁸

Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB) Danışma Kurulu'nun yayınladığı *Pay Senedi İhracı ve Alım Satımı Standardı*'nda, İslami Finansal Kuruluşlar Muhasebe ve Denetim Organizasyonu'nun (AAOIFI) 21 no.lu fikhî standardında ve Dubai Finans Piyasası Danışma Kurulu'nun 01 no.lu fikhî standardında belirli şartlar çerçevesinde bu tarz şirketlere yatırım yapmanın caiz olduğu belirtilmiştir.¹⁹ Günümüzde pek çok fikhî danışma komitesinin de bu yaklaşımı benimsediği görülmektedir.²⁰ TKBB Danışma Kurulu'nun yayınladığı *Pay Senedi İhracı ve Alım Satımı Standardı*'nda bu tarz şirketlere yatırım yapmanın caiz olması için şirketin ana sözleşmesinde haram kabul edilen mal veya hizmetlerin üretim veya ticaretinin yapılacağına dair bir maddenin yer almaması; kullandığı krediler ve ihraç ettiği tahvil vb. faizli borçlarının şirketin toplam varlıkları ve piyasa değerinden daha büyük olanının %33'ünü aşmaması; faizli mevduat hesaplarında

¹⁸ Dubai Finans Piyasası Danışma Kurulu; esas sözleşmede mahzurlu faaliyetlere yer verilmiş olmasına rağmen bu sözleşme hükümlerinin uygulanmadığı, vakiada da mahzurlu faaliyet yürütülmediği tespit edilip malî tablolardan bu durumun teyit edildiği takdirde ilgili şirketin faaliyet sahasıyla ilgili şartı sağlamış kabul edileceğini düzenlemiştir. (Hey'etü'l-fetvâ ve'r-rekâbeti's-şer'iyye, *Meâyîrû Dubaî el-mâlî el-mütevâfika maa ahkâmi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, md. 2.1.3)

¹⁹ TKBB Danışma Kurulu, *Pay Senedi İhracı ve Alım Satımı Standardı*, 7, 13, 14, md. 3.1.1.-3.1.3; AAOIFI, *el-Meâyîrû's-şer'iyye*, standart no: 21, md. 3.4.1.-3.4.4; Hey'etü'l-fetvâ ve'r-rekâbeti's-şer'iyye, *Meâyîrû Dubaî el-mâlî el-mütevâfika maa ahkâmi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, md. 2, 3.

²⁰ el-Mecmûatü's-şer'iyye, *Karârâtü'l-hey'eti's-şer'iyye bi-Masrifî'r-Râcihî*, 719, karar: 53, 485; Mecmûatü'l-Bereke el-Masrifîyye, *Fetâva'l-hey'eti's-şer'iyye li'l-Bereke*, 369, 370, karar: 19/4; Zeynelabidin b. Hayyât, *Hükmü tedevülî eshümi's-şerikâti'l-muhtelita*, 172.

tutulan meblağların veya tahvil benzeri faizli varlıkların şirketin toplam varlıkları ve piyasa değerinden daha büyük olanının %33'ünü aşmaması; fikhın öngördüğü ilkelere uygun olmayan işlemlerden elde ettiği mahzurlu gelirlerin şirketin toplam gelirinin %5'ini aşmaması gerektiği belirtilmiştir. AAOIFI'nin 21 no.lu fikhî standardı da genel olarak aynı yaklaşımı sürdürmekte, belirtilen oranlar %30, %30, %5 şeklinde verilmektedir. Her iki standardın da dikkat çektiği ortak nokta, söz konusu oranların belirtilen faaliyetleri meşru kılmadığı, şirketin varlığını devam ettirme zarureti veya yasal zorunluluklar dikkate alınarak bu konuda müsamaha gösterildiğidir.

Ana faaliyetleri ve finansman, yatırım gibi ticari hayatın içinde yapılagelen diğer teşebbüsleri tümüyle İslam hukukuna uygun olan şirketlerin sayısı yatırımcı taleplerine cevap verecek ölçüde artana kadar bu yaklaşımın esas alınması bizce de isabetlidir. İslam hukukunun gerekli gördüğü şartları sağlayan şirketlerin sayısı artıp İslami pay senedi endekslerinin derinliği arttıkça bu şirketlerin endekse alınması için yukarıda zikredilen oranlardaki paydaların aşamalı olarak küçültülmesi ve sıfır paydanın hedeflenmesi yerinde bir tutum olacaktır. Bunun için halka açık şirketler nezdinde İslami endeks kuralları hakkında farkındalık oluşturulması ve şirketlerin endekse girebilmeleri için bilanço verilerinin bu kriterlere uygun olmasını sağlayacak teşvik mekanizmalarının tesis edilmesi yerinde olacaktır.

Karma faaliyetlere sahip olan bu şirketlerin paylarını elde tutmanın caiz kabul edilmesi söz konusu şirket payları açısından farklı bir arındırma metodolojisi takip etmeyi gerektirmektedir. Çünkü bu payları elinde tutan yatırımcıların haram kabul edilen ortaklıklarda olduğu gibi payı elinden çıkararak arındırma yapması gerekmeyecektir. Aksine yatırımcı sadece ilgili şirket payları sayesinde elde ettiği getiriye arındırmak şeklinde bir yöntem takip edecektir. Pay sahiplerinin hangi yöntemi izleyerek arındırma yapması gerektiğine dair çeşitli öneriler geliştirilmiştir. Bu noktada aşağıdaki dört görüş öne çıkmaktadır:

a. Şirketin mahzurlu gelirlerinin toplamı pay senedi sayısına bölünür. Çıkan rakam her bir ortağın sahip olduğu pay sayısı ile

çarpılarak arındırılması gereken tutar tespit edilir. Bu noktada şirketin kâr veya zarar etmiş olması arasında fark gözetilmez.

b. Şirketin mahzurlu gelirlerinin toplamı ilgili malî dönemde oluşan gelir toplamına bölünür. Çıkan miktar her bir pay başına düşen kârdan arındırılır. Bu konuda kârın dağıtılmış olup olmaması hükme etki etmez.

c. Mahzurlu gelirlerin toplamı şirketin toplam varlıklarına bölünür. Çıkan rakam ortaklara nakden veya pay şeklinde ödenen kârla çarpılarak arındırılması gereken miktar bulunur.

d. Mahzurlu gelirlerin toplamı şirketin vergi öncesi net kârına bölünür. Çıkan rakam dağıtılan kâr payıyla çarpılarak arındırılması gereken tutar bulunur.²¹

Bu önerilerden her birinin muhasebe açısından olumlu ve olumsuz yönleri üzerinde durulmuştur. Bu yöntemlerden ilkinin arındırmanın ortaklık geliri üzerinden yapılmasını, diğer üçünün ise ortaklık kârı üzerinden yapılmasını teklif ettiği görülmektedir. Aşağıda bu yaklaşımlara detaylıca yer verilerek bir tercihte bulunulmuştur.

2.3.1. Ortaklık Kârı Üzerinden Arındırma

Payları borsada işlem gören ortaklıklar, kârlarını yasal düzenlemelerde yer alan kurallar, esas sözleşmede belirtilen hükümler ve ortaklık tarafından kamuya açıklanmış kâr dağıtım politikaları çerçevesinde nakden veya kâr payının sermayeye ilavesi suretiyle pay ihraç ederek dağıtabilmektedir. Bununla birlikte şirketin yatırımcılar tarafından tercih edilmesinde etkili bir özellik olan kâr payı dağıtımını zorunlu bir uygulama olmadığından şirketler bazen ne nakden ne de pay ihracı yoluyla kâr dağıtımını yapmayabilmektedir. Bunun dışında pay sahipleri zaman içinde payların değerinde meydana gelen artıştan da sermaye kazancı elde etmektedir.²²

²¹ Musa Abdülaziz Şehâde-Ali Muhammed Ebü'l-İz, "Muâlece-tü'l-îrâdâti'l-muharrame en-nâsia ani'l-müsa-heme fi's-şerikâti'l-muhtelita", *Buhûsü Nedveti'l-Bereke*: 38 (2011), 303-310; Abdülhalîm Ammâr Garbî, "et-Tathîrû'l-mâlî li'l-eshûmi'l-mütevâfika maa's-şerîa: işkâlât ve hulûl" *Mecelletü Câmiati'l-Melik Abdülaziz: el-İktisâdü'l-İslâmî* (2016), 66-70.

²² Sermaye Piyasası Kurulu, *Sermaye Piyasası Araçları* (y.y. 2022), 5.

Muasır İslam hukukçularından bazılarına göre arındırma işleminin sadece yatırımcıya dağıtılan kâr payı üzerinden yapılması gerekir. Çünkü arındırma işlemi, şirketin faaliyetleri sonucunda oluşan kârın mahzurlu bir kazanç olması sebebiyle yapılmaktadır. Bu nedenle yatırımcının dağıtılan kârın dışında kalan dağıtılmamış kâr, sermaye, toplam gelir vb. unsurları hesaba katarak bunlar için arındırma yapması gerekmez.²³

Kâr payının nakit olarak ödenmek yerine şirket sermayesine ilave edilip yatırımcılara yeni paylar dağıtılması durumunda ise bir görüşe göre yatırımcı kendisine dağıtılan payların değerini tespit ederek bu değer üzerinden arındırma yapar. Zira kârın yatırımcıya nakden ödenmek yerine yeni paylar şeklinde dağıtılması, özü ve amacı itibariyle bunun kâr payı olduğu gerçeğini değiştirmez.²⁴ Farklı bir görüşe göreyse yatırımcı bu payları satarak sermaye kazancına dönüştürmediği sürece arındırma yapmasına gerek yoktur.²⁵

Geride ifade edildiği üzere şirketler bazen elde ettiği kârı ortaklarla paylaşırken bazen kâr dağıtımını yapmayabilmektedir. Şirketin kâr etmesine rağmen ne nakden ne de yeni pay ihracı yoluyla ortaklara kâr payı dağıtmamış olması durumunda arındırmanın nasıl yapılacağına dair iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunlardan birine göre yatırımcıya fiilen dağıtılmamış olan kârlar için arındırma yapmaya gerek yoktur. Çünkü bu kâr üzerinde yatırımcının henüz kesinleşmiş bir mülkiyeti söz konusu değildir. Zira yatırımcı temettü dağıtımından önce söz konusu payları başkasına devrettiğinde dağıtılacak kâr payı da devralan kişiye ait olmaktadır. Bu görüşün sahipleri söz konusu yaklaşımı alacakların zekâtı meselesine benzetmektedir. Alacakların zekâta tabi olduğunu kabul eden İslam hukukçularına göre bunların zekâtının tahsil edildikleri zaman ödenmesi gerekir. Henüz dağıtılmamış kâr payları da tıpkı alacaklar gibi tahsil edilmedikçe yatırımcılar açısından potansiyel bir değerden ibarettir. Bu nedenle kâr payının

²³ Şehâde- Ebü'l-İz, *Muâlece-tü'l-îrâdâti'l-muharrame*, 307-310; Garbî, *et-Tathîrü'l-mâlî li'l-eshüm*, 67, 74.

²⁴ Garbî, *et-Tathîrü'l-mâlî li'l-eshüm*, 68, 74.

²⁵ Batuhan Buğra Akartepe, "Hisse Senedi Şer'i İzleme Kriterlerinin Analizi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2022, 139, 140.

ancak dağıtılıp kabzedildiği zaman arındırılması bir gereklilik halini alır. Diğer bir görüşe göreyse yatırımcılar şirketin kâr payı dağıtmadığı dönemlerde de arındırma yapmakla mükelleftirler. Ancak arındırmayı kâr payı dağıtılmayan malî dönemlerin sonunda değil, ileride temettü ödemesi yapıldığı esnada gerçekleştirirler. Bu takdirde geçmiş yıllardaki ortalama kâr üzerinden veya en yüksek kâr esas alınarak arındırma yapılmalıdır.²⁶

Arındırmanın yalnızca ortaklık kârı üzerinden yapılması, mahzurlu kazancın tam olarak ayrıştırılmasını sağlamadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Çünkü borsada işlem gören pek çok şirket kâr payı dağıtımını yapmamaktadır. Kâr payı dağıtımını yapan şirketlerde de çoğu kişi paylarını kâr dağıtımından önce satmakta ve dolayısıyla herhangi bir arındırma yapmamaktadır. Oysa pay senedini kâr payı dağıtımından önce satan kişilerin sahip olduğu payların piyasa değeri ve dolayısıyla elde ettikleri sermaye kazancı üzerinde dağıtılacak olan kâr payının da az veya çok etkisi vardır.²⁷ Arındırmanın yalnızca kâr payı üzerinden yapılması gerektiğini söylemek kâr dağıtımından evvel payı elinden çıkaran kişilerin şirketin bu mahzurlu kâra kaynaklık eden faaliyetleriyle tamamen bağlantısız olmaları sonucunu doğurmaktadır. Halbuki yatırımcı ve şirket yönetimi arasındaki ilişki ortaklık düşüncesi üzerine kuruludur. Bu ortaklığın sadece kâra hasredilip şirketin faaliyetleri noktasında aradaki ilişkinin görmezden gelinmesi tutarlılık problemini gündeme getirmektedir. Bu nedenle arındırmanın yalnızca kâr payı üzerinden yapılması gerektiği yönündeki görüş bizce de eksiklikler barındırmaktadır.

Söz konusu arındırma yöntemine yönelik bu tarz eleştiriler sebebiyle bazı araştırmacılar arındırmanın kâr payı yanında sermaye kazancından da yapılması gerektiğini belirtmiştir. Buna göre şirketin kâr dağıtması durumunda arındırma yapması gereken yatırımcı buna ilave olarak pay senetlerini satması durumunda elde ettiği sermaye kazancından da arındırma yapacaktır. Bahsi geçen yaklaşım her ne kadar pay sahibinin

²⁶ Şehâde - Ebü'l-İz, *Muâleceetü'l-îrâdâti'l-muharrame*, 310; Garbî, *et-Tathîrü'l-mâlî li'l-eshüm*, 78.

²⁷ Garbî, *et-Tathîrü'l-mâlî li'l-eshüm*, 74, 75.

malvarlığı sahasına giren mahzurlu varlıklar arasından daha fazla miktara erişmeyi hedefliyor olsa da şirketin temettü dağıtmadığı durumlarda payları elinde tutan yatırımcıların arındırma yapmayacak olması konusundaki eleştirilerin hedefi olmayı sürdürmektedir.²⁸

2.3.2. Ortaklık Geliri Üzerinden Arındırma

Ortaklık geliri üzerinden arındırma yapılması gerektiği görüşüne göre bilanço döneminde mahzurlu gelir elde eden şirketlere yatırım yapan kişilerin her koşulda arındırma yapmaları gerekmektedir. Bu görüşü benimseyen İslam hukukçuları, yatırım yapılan şirketin kâr dağıtmış veya dağıtmamış olmasını yahut kâr veya zarar kaydetmiş olmasını belirleyici bir kriter olarak görmemektedir. Çünkü şirketin paydaşları arasındaki ilişki ortaklık düşüncesi üzerine kuruludur. Bu nedenle şirket paylarına sahip olan kişiler hisseleri oranında şirketin tüzel kişiliği, malî değer taşıyan hakları, taşınır ve taşınmaz aynî varlıkları, nakitleri ve alacakları gibi ekonomik değer taşıyan unsurların tamamı üzerinde hak sahibidir. Bu unsurlar arasında şirketin gelirleri de yer aldığından gelir üzerinde de tüm paydaşlar arasında bir ortaklık söz konusudur. Bu gelir, arındırma noktasında ortakların şirket faaliyetlerinin dışındaki yollardan elde ettiği gelirlerden farklı değerlendirilemez. Dolayısıyla pay sahipleri şirketin mahzurlu gelirlerinin toplamından kendi paylarına denk düşen kısmı bireysel olarak arındırmalıdır.²⁹

Ortaklık kârı üzerinden arındırma yapılmasını öngören İslam hukukçuları arındırmanın vakti konusunda temettü dağıtım tarihini esas alırken kâra ilave olarak sermaye kazancından da arındırma yapılması gerektiği kanaatini taşıyanlar payların satıldığı vakti dikkate almaktaydı. Ortaklık geliri üzerinden arındırma yapılmasını daha doğru bulan İslam hukukçuları ise bilanço döneminin sonunu ölçü kabul etmektedir. Bu yaklaşıma

²⁸ Akartepe, *Hisse Senedi Şer'i İzleme Kriterlerinin Analizi*, 148.

²⁹ TKBB Danışma Kurulu, *Katılım Finans İlkelerine Uygun Faaliyet Gösteren Şirketlerin Pay Senetlerine Ait Mahzurlu Kazançları Arındırmaya İlişkin Uygulama Rehberi*, 2; AAOIFI, *el-Meâyîrü's-şer'iyye*, standart no: 21, md. 3.4.6.4; Hey'etü'l-fetvâ ve'r-rekâbeti's-şer'iyye, *Meâyîrü Dubâi el-mâlî el-mütevâfika ma'a ahkâmi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, md. 6.1.

göre bilanço dönemi sonunda şirketin malî tablolarında açıklanan mahzurlu gelirlerden pay başına düşen miktar tespit edilmeli ve her bir yatırımcı bu miktarı sahip olduğu pay adediyle çarparak arındırması gereken miktarı sarf cihetlerine yönlendirmelidir.³⁰

Kanaatimizce bu tutum ortaklık düşüncesini sadece kâr noktasında değil, tüm faaliyetler ve gelirler açısından dikkate alıyor olması sebebiyle diğer yaklaşımlara göre daha tutarlıdır. Ancak bu metodolojinin de eleştiriye açık yönleri bulunduğunu belirtmek gerekir. Bunlar arasında en dikkat çeken arındırma yapılması gereken miktar malî dönem sonunda ortaya çıktığından bilanço açıklanmadan çok az bir süre önce bile olsa payları satarak elinden çıkaran kişilerin herhangi bir arındırma yapmıyor olmasıdır. Hatta arındırmanın yol açacağı malî külfetten kaçınmak isteyen yatırımcılar malî dönemin sonuna yakın bir tarihte payları elinden çıkarmak isteyebilecektir. Öte yandan şirketin bilanço verilerinin açıklanmasına kısa bir süre varken ilgili şirket paylarını satın alan kişiler de tüm malî dönem boyunca ortakmış gibi bilanço dönemi boyunca oluşan mahzurlu gelirlerin tamamı için arındırma yapacaktır. Bu ise adilane bir sonuç olarak görünmemektedir.

Arındırmanın ortaklık geliri üzerinden yapılması durumunda gündeme gelen bir diğer sorun ise yatırımcıların şirkete ait payları hangi saik ile edindikleriyle ilgilidir. Şöyle ki borsada işlem gören şirketlere ait payları alıp satan kişilerin bir kısmında ortaklık düşüncesi baskın olmakta ve bu kişiler genelde uzun vadeli yatırım düşüncesiyle hareket etmekteyken bazıları payları -çoğu kez kısa süreliğine- elinde tutup borsadaki fiyat hareketlerine göre yaptıkları al-sat üzerinden kazanç sağlamayı hedeflemektedir. Bazı çalışmalarda bu iki grup için ayrı isimlendirmeler kullanıldığı³¹

³⁰ el-Mecmûatü's-şer'iyye, *Karârâtü'l-hey'eti's-şer'iyye bi-Masrifi'r-Râcihi*, 720, karar: 485; TKBB Danışma Kurulu, *Katılım Finans İlkelerine Uygun Faaliyet Gösteren Şirketlerin Pay Senetlerine Ait Mahzurlu Kazançları Arındırmaya İlişkin Uygulama Rehberi*, 2; AAOFI, *el-Meâyîrû's-şer'iyye*, standart no: 21, md. 3.4.6.4; *Hey'etü'l-fetvâ ve'r-rekâbeti's-şer'iyye*, *Meâyîrû Dubaî el-mâlî el-mütevâfika maa ahkâmi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, md. 6.4-6.6.

³¹ Payları ortaklık düşüncesi baskın şekilde edinen ve genelde uzun vadeli yatırım düşüncesiyle hareket eden kişiler hakkında "müstesmir", payları -çoğu kez kısa süreliğine- elinde tutup borsadaki fiyat hareketlerine göre yaptıkları al-sat üzerinden kazanç sağlamayı hedefleyenler hakkında "mudârib veya mütâcir" tabirlerinin kullanımı hakkında bkz. Karadâgî, *Hakîbetü'd-duktûr Ali*

görülmektedir. Bunlardan ilkinin yani birincil hedefi şirketin faaliyet ve kârına ortak olarak kazanç elde etmek olan kişilerin bilanço dönemi sonunda arındırma yapacağı aşıkardır. Ancak payları ticari bir meta gibi görerek al-sat işlemleri üzerinden kazanç sağlama saikiyle hareket eden kişilerin arındırma yapmalarının gerekip gerekmeyeceği konusunda iki yaklaşım bulunmaktadır.

Konu hakkındaki görüşlerden birine göre, ikincil piyasalarda gerçekleşen alım satım işlemleri ortaklık faaliyetinin bir parçası olarak görülemez. Aksine bu piyasalarda gerçekleşen işlemler birer mübadele şeklinde vaki olmaktadır. Paylar da bu piyasalarda sadece alım satımı yapılan birer ticari maldan ibarettir. Şirketlerin piyasa değeri de çoğu kez defter değerinden farklıdır. Üstelik piyasadaki pay fiyatları arz-talep vb. etkenlere göre şekillenmektedir. Bu tarz işlemlere konu olan paylar hakkında ortaklık hükümleri değil, zekâtının verilmesi gibi ticaret maliyla ilgili fikhî hükümlerin gözetilmesi gerekir. Bu konudaki diğer yaklaşımın sahipleriye yatırımcıların niyetleri arasında bir ayırım gözetmeyerek bunlardan her birinin yatırım yaptığı şirketin mahzurlu gelirlerinden kendi hissesine düşen kısmı arındırması gerektiğini belirtmiştir.³²

Borsada işlem gören bir şirketin paylarını alan kişinin amacını dikkate alarak hareket etmek sübjektif bir yöntem olması sebebiyle zikredilen ikinci görüş kanaatimizce daha isabetlidir. Zira şirkete ait payları ortaklık saikiyle satın alan bir kişi de cazip piyasa şartları oluştuğunda satmakta tereddüt etmeyebilir. Aynı şekilde alım satım fiyatları arasındaki farklılıklardan kazanç elde etmeyi hedefleyen birisi payı uzun süre elinde tutmaya karar verebilir. Bu denli değişebilen şartlar üzerine hüküm bina edilmesi sağlıklı bir yöntem olarak gözükmemektedir. Üstelik kişinin alım satımını yapmak niyetiyle pay senedi alması onun fikhî açıdan ortak sıfatı

el-Karadâğî, 8/219; Sâlih b. Mukbil, *el-Eshümü'l-muhtelita fî mîzânî's-şerîa*, 124; Ömer b. Abdülaziz b. İsa, *eş-Şerikâtü'l-muhtelita dirâse fikhîyye*, 256; Müzeynî, *Kâidetü't-tathîrî'l-mâlî*, 21; Garbî, *et-Tathîrü'l-mâlî li'l-eshüm*, 79, 80.

³² Hey'etü'l-fetvâ ve'r-rekâbeti's-şer'iyye, *Meâyîrü Dubaî el-mâlî el-mütevâfika maa ahkâmî's-şer'ati'l-İslâmîyye*, md. 6.6; Ömer b. Abdülaziz b. İsa, *eş-Şerikâtü'l-muhtelita dirâse fikhîyye*, 341; Müzeynî, *Kâidetü't-tathîrî'l-mâlî*, 22, 23; Garbî, *et-Tathîrü'l-mâlî li'l-eshüm*, 79, 80.

taşıdığı gerçeğini değiştirmez. Bu nedenle Dubai Finans Piyasası Danışma Kurulu'nun 01 no.lu fikhî standardında pay sahibinin bu konudaki niyetinin belirleyici olmadığı ifade edilmiştir.³³ AAOFI'nin 21 no.lu fikhî standardındaki ifadelerin genelliğinden de bu ikinci yaklaşımın benimsendiği anlaşılmaktadır.³⁴ Ancak bu standartlar payları bilanço dönemi içerisinde satarak elinden çıkaran kişilerin arındırma yapmıyor olmaları konusunda yukarıda dikkat çekilen birtakım eleştirilerin hedefi olmayı sürdürmektedir.

İşaret edilen bu sakıncayı bertaraf etme amacıyla bazı danışma kurulları tarafından bu konuda bir detaya gidildiği görülmektedir. Bu yaklaşıma göre arındırma kural olarak yine ortaklık geliri üzerinden yapılır ancak payları bilanço dönemi içerisinde elinden çıkaran kişiler de paya sahip oldukları gün sayısının malî dönem içindeki oranına göre arındırma yapmalıdır. Söz konusu yaklaşımın sahipleri bu sayede dikkat çekilen eksikliği bir nebze gidermektedir. TKBB Danışma Kurulunca hazırlanan *Pay Senedi İhracı ve Alım Satımı Standardı*'nda ve Dubai İslam Bankası'nın danışma komitesinin fetvasında bu görüş esas alınmıştır.³⁵ TKBB Danışma Kurulu'nun konu hakkında yayınladığı arındırma rehberine göre; "*Malî dönem içerisinde yapılan pay senedi alım-satımlarında da ihtiyaten arındırma yapılır. Pay başına düşen arındırılması gereken miktar belirlenirken malî dönem sonunda açıklanan veriler esas alınır. Hesaplama pay senedinin elde bulundurulduğu süre malî dönem süresine bölünür. Ortaya çıkan oran, ilgili malî dönem boyunca endekste kalan pay başına arındırılması gereken miktar ile çarpılarak ilgili dönem için pay başına arındırma miktarı bulunur.*"³⁶

Bu yöntem arındırma noktasında daha ihtiyatlı ve kuşatıcıdır ancak yine de arındırma oranlarını net olarak verdiğini söylememiz mümkün gözükmemektedir. Çünkü tasvir edilen yöntemde bilanço

³³ Hey'etü'l-fetvâ ve'r-rekâbeti's-şer'iyye, *Meâyîrü Dubai el-mâlî el-mütevâfika maa ahkâmi's-şer'iati'l-İslâmiyye*, md. 6.7.

³⁴ AAOFI *el-Meâyîrü's-şer'iyye*, standart no: 21.

³⁵ Şehâde-Ebü'l-İz, *Muâlecetü'l-îrâdâti'l-muharrame*, 305; Garbî, *et-Tathîrü'l-mâlî li'l-eshüm*, 81.

³⁶ TKBB Danışma Kurulu, *Katılım Finans İlkelerine Uygun Faaliyet Gösteren Şirketlerin Pay Senetlerine Ait Mahzurlu Kazançları Arındırmaya İlişkin Uygulama Rehberi*, 2.

dönemindeki gün sayısı ve mahzurlu gelir miktarı arasında kurgulanan matematiksel denklemin çoğu kez vakıyyla örtüşmeyeceği aşıkardır. Söz gelimi şirket bilançosunun üç aylık olarak açıklandığı düşünülürse bir şirketin paylarını bilanço döneminin ilk bir aylık kısmında elinde bulunduran kişinin tüm bilanço dönemi boyunca payı elinde tutan kişiye nazaran üçte birlik bir arındırma yapması öngörülmektedir. Halbuki gerçekte şirketin bu bir aylık dönemde hiç mahzurlu geliri oluşmamış olabilir veya mahzurlu gelirlerin büyük çoğunluğu bu bir ay içerisinde oluşmuş olabilir. Ancak şirketin gerçekleştirdiği tüm ticari faaliyetleri anlık olarak takip edip arındırma yapılacak miktarları bunun üzerinden tespit etmek çok ciddi bir operasyonel yük doğurmasının yanı sıra pek çok kimsenin finansal okuryazarlık tecrübesinin de üzerindedir. Bu nedenle hiç arındırma yapılmamasının doğurduğu sakıncayı bertaraf etmek adına ihtiyaten zamansal bir eşitlemeye gidilmesi kanaatimizce bugünkü şartlar içerisinde anlaşılabilir bir tutumdur. Dahası bu yaklaşım bir şeyin bütünüyle yerine getirilemese bile, tamamen terk edilmeyeceği anlamına gelen fikhî kaidenin³⁷ mefhumuyla da örtüşür. Yani her bir yatırımcının arındırması gereken miktar net olarak tespit edilemiyorsa da takribi ve ihtiyati olan miktarların tamamen göz ardı edilmemesi yerinde bir yaklaşımdır.

Bu görüş paylara malik olan kişilerin mutlak olarak arındırma yapmasını gerekli görmekte pay sahibinin hangi saikle hareket ettiği ve dolayısıyla payı ne kadar süreyle elinde tuttuğu tartışmasına da çözüm sunmuş olmaktadır. Buna göre yatırımcıların niyetleri arasında bir ayırım gözetmeye gerek yoktur. Bunlardan her biri yatırım yaptığı şirketin mahzurlu gelirlerinden kendi hissesine düşen kısmı payı elinde tuttuğu gün oranınca arındırması gerekir.

3. Arındırma Yapmayı Gerektiren Sebepler

İslam hukukunda “ibâha-i asliyye” kuralı esastır yani haramlığına dair delil bulunmayan şeyler ilke olarak mubah kabul

³⁷ Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990), 59.

edilir.³⁸ Ticari ilişkiler ve ortaklıklar da bu kapsamda yer alır. Şirketler kâr amacı güden kuruluşlar olmaları sebebiyle ticari hayatın gerektirdiği alım-satım, kiralama, finansman kullanma, alt ortaklıklar kurma, yatırım yapma vb. pek çok faaliyette bulunabilmektedir. Ana faaliyetlerinin yanı sıra ticaretin bir gereği olarak yürüttüğü bu tarz faaliyetleri de tümüyle meşru olan şirketlerin paylarına sahip olan kişiler açısından arındırma probleminin gündeme gelmeyeceğini geride ifade etmiştik. Ana faaliyet sahaları itibariyle İslam hukukunca yasaklanan mal ve hizmetlerin üretim ve ticaretini konu edinen şirketlere ise ilke olarak ortak olunamayacağını, böyle bir durumun gerçekleşmesi halinde bu şirket paylarının tamamen elden çıkarılması suretiyle arındırılacağını belirtmiştik.

Arındırma konusunun daha detaylı ve derinlikli bir şekilde gündeme geldiği yer ana faaliyet sahası mubah olan fakat finansman temin etme, yatırım yapma gibi amaçlarla gerçekleştirdiği işlemleri arasında mahzurlu gelir doğurucu birtakım ögeler bulunan karma bir şirkete ortak olunması durumudur. Bu takdirde bile arındırma işlemi şirketin yalnızca ibâha-i asliye ilkesinin kapsamı dışında kalan faaliyetlerinden dolayı yapılır. Arındırmanın gerekli olduğu gelir türleri temel olarak faiz geliri, mahzurlu malların ve hizmetlerin satışından elde edilen gelirler ve bu iki türden gelirlere sahip olan alt şirketlere yatırım yapılmasından kaynaklı gelirler şeklinde ifade edilebilir. Bazı danışma komiteleri faizli finansmanla sağlanan kaynaklar kullanılarak elde edilen kârın da mahzurlu gelir kabul edilmesi gerektiği görüşüne sahip olmuştur. Aşağıda bu durumlara müstakil başlıklar altında yer verilmiştir.

3.1. Şirketin Faiz Geliri Elde Etmesi

Esas faaliyet sahası itibariyle sanayi, bilişim, tarım gibi mubah alanlarda hizmet yürüten şirketler bazen nakdi varlıklarının değerini koruma gayesiyle bazen de kazanç elde etme düşüncesiyle faizli enstrümanları kullanabilmekte bu da ortaklık açısından faiz kazancı oluşmasına yol açmaktadır. Faiz kazancı doğuran araçların

³⁸ Zeynüddîn b. İbrahim İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1999), 56.

başında bankalardaki faizli mevduat hesapları gelmektedir. Nakdi varlıkların belirli bir süreliğine vadeli mevduat hesaplarında tutulması sonucunda anaparaya ilave olarak ödenen fazlalık faiz olduğundan arındırılması gereken varlıklar arasında yer alır.

Türkiye’de yakın zamana kadar faizli mevduat hesaplarında tutulan meblağlarla katılım bankalarının katılma hesaplarında tutulanların şirket bilançolarında ayrı ayrı belirtilmiyor olması pek çok şirketin vadeli mevduat miktarının yüksek görünmesine ve bunların İslamî endekslere girememesine yol açmaktaydı. Bilanço bilgilerinden katılma hesaplarında tutulan meblağların tespit edilemiyor olması yatırımcıların da arındırması gereken miktarın gerçekte olandan fazla görünmesine yol açmaktaydı. Türkiye’de Katılım Endeksi’nin Borsa İstanbul tarafından oluşturulmasını takiben 2023 yılının başında şirketler finansal bilgilerini Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP) üzerinden Katılım Finans İlkeleri Bilgi Formu’nda (KAFİF) açıklamaya başlamıştır.³⁹ İlgili bilgi formunda şirketler faizli mevduat hesaplarıyla katılım finansı ilkelerine uygun hesaplardaki meblağların rakamlarını ayrı ayrı belirtebilme imkanına erişmiştir.⁴⁰ Bu gelişmenin bahsi geçen sorunun çözümünde önemli ölçüde katkı sağladığı söylenebilir.

Şirketlerin nakdi varlıklarını faiz geliri oluşturacak şekilde değerlendirdiği bir diğer yatırım aracı tahvil, bono gibi menkul kıymetlerdir. Kamu veya özel sektör tarafından ihraç edilen bu tarz borçlanma senetlerine sahip olan şirketler vade sonunda faiz geliri elde etmekte bu da ortaklar açısından bir başka arındırma kalemini teşkil etmektedir. Şirketlerin KAP üzerinden yayınladıkları bilgi formunda faize dayalı olan menkul kıymetlerle sukûk gibi katılım finansı esaslarına uygun yatırım araçlarının ayrı ayrı belirtilebiliyor olması da mevduat hesaplarıyla ilgili yukarıda dikkat çekilen kazanımlara ek bir katkı olarak görülebilir.⁴¹

³⁹ Payları Borsa İstanbul’da işlem gören şirketlere bu konuda Borsa İstanbul tarafından paylaşılan duyuru metni için bkz. <https://borsaistanbul.com/files/duyuru-14397.pdf>

⁴⁰ KAFİF formu için bkz. <https://borsaistanbul.com/files/katilim-finans-ilkeleri-bilgi-formu.pdf>

⁴¹ <https://borsaistanbul.com/files/katilim-finans-ilkeleri-bilgi-formu.pdf>

Konu hakkında görüş beyan eden İslam hukukçuları faiz gelirinin arındırılması gerektiği konusunda hemfikirdir. Bununla birlikte TKBB Danışma Kurulu arındırılması gereken faiz geliri hesaplanırken ilgili bilanço döneminde gerçekleşen enflasyon farkının faiz gelirinden düşülebileceğini belirtmektedir. Enflasyon oranı paranın alım gücündeki azalmayı temsil ettiği için Danışma Kurulunun 22.08.2019 tarih ve 15 no.lu kararında da karz akdi esnasında, ödeme vadesine kadar geçen sürede enflasyondan dolayı oluşan değer kaybının ödeneceğinin kararlaştırılmasının karşılıksız bir fazlalığı şart koşturmak anlamına gelmeyeceğini ifade etmiştir.⁴² Borç ilişkilerinde enflasyon oranı kadar veya altında olması kaydıyla anaparaya ilave olarak alınan fazlalığın hükmü konusunda farklı yönlerde fetvalara rastlamak mümkündür. Bu noktada arındırmanın bireysel bir eylem şeklinde gerçekleştirildiği düşünüldüğünde yatırımcının Danışma Kurulu'nun bu görüşünü bir ruhsat olarak yorumlaması ve arındırılacak miktarı hesaplarken enflasyonu dikkate alma hususunu bu konudaki genel tutumuna göre belirlemesi mümkündür.

3.2. Şirketin Haram Mal veya Hizmet Satış Geliri Elde Etmesi

Müslüman bir ferdin bizzat kendisinin fıkhen yasaklanan mal ve hizmetleri üretmesi veya bunların ticaretini yapması caiz olmadığı gibi böyle bir işleme ortaklık kapsamındaki bir temsil ilişkisi çerçevesinde taraf olması da caiz değildir. İslam hukukuna uygun olmayan ve dolayısıyla bir ortaklığın konu edinmesi de caiz olmayan faaliyetleri sınırlayıcı şekilde tatat etmek isabetli gözükme de başlıcaları; alkollü içeceklerin üretim ve ticareti, domuz ve mamullerinin üretim ve ticareti, kumar ve kumar hükmündeki faaliyetler, faizli finansman işlemleri, para ve/veya para hükmündeki varlıklar arasında yapılan vadeli işlemler, İslami değerlerle bağdaşmayan eğlence, otelcilik vb. faaliyetler, ahlaka ve İslami değerlere aykırı yayıncılık, çevreye ve canlılara büyük zararı olan faaliyetler, insan fitratını değiştirmeye yönelik

⁴² <https://tkbbdanismakurulu.org.tr/karar/12>

biyolojik/genetik faaliyetler, sağlığa zararlı tütün ürünlerinin üretim ve ticareti⁴³ şeklinde sıralanabilir.

Bu tür işlemleri ana faaliyet olarak benimseyen şirketlerin paylarını almanın caiz olmadığını geride ifade etmiştik. Bununla birlikte şirketlerin ana faaliyet sahaları objektif bir referans olması sebebiyle esas sözleşmelerine göre tespit edilmektedir. Esas sözleşmedeki ifadelerin genelliği ise açıkça yazılmamış olsa da şirketin fıkhen meşru olmayan bir mal veya hizmet satımından gelir elde etmesini (örneğin faaliyet sahasını “gıda satışı” olarak belirten bir şirketin mahzurlu bir gıdaya da ürünleri arasında yer vermiş olmasını) muhtemel kılmaktadır. Bu tarz gelirlerin oluşması durumunda ortaklar bu gelirden sahip oldukları paylar oranında arındırma yapmalıdırlar.⁴⁴

3.3. Şirketin Mahzurlu Geliri Olan Şirketlere Yatırım Yapması

Yatırım yapılması yukarıdaki kural setine göre caiz kabul edilen bir şirketin mahzurlu faaliyetleri bulunan başka bir şirketin paylarını alarak yatırım yapması durumunda bu yatırım yaptığı alt şirket üzerinden elde ettiği gelir de kendi içinde helal ve haram varlıklar barındırabilecektir. Bu noktada gerek üst şirketin İslami endekslere alınabilmesi için tespit edilmesi gereken toplam mahzurlu gelir miktarının hesaplanması gerekse de yatırımcılarının arındırmaları gereken miktarı öğrenmeleri noktasında oldukça kompleks bir durum ortaya çıkmaktadır. Zira İslami endekslere girebilmek için gerekli şartları sağlayan bir şirket farklı sahalarda faaliyet yürüten birden fazla şirkete aynı anda yatırım yapmış olabilmektedir.

Özellikle de yatırım yapan üst şirketin hâkim ortak konumunda olmadığı durumlarda alt şirket kendi yatırımlarını kendi kararları doğrultusunda şekillendireceğinden üst şirkete ait mahzurlu gelir miktarı artıp eksilebilmektedir. Alt şirkete ait payların borsada işlem görmediği ve Türkiye şartlarında Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP) üzerinden Bilgi Forumu’nu

⁴³ TKBB Danışma Kurulu, *Pay Senedi İhracı ve Alım Satımı Standardı*, 5. md. 11.

⁴⁴ Abdullah b. Muhammed el-İmrânî, *el-İstismâr ve'l-mütâcere fî eshümü's-şerikâti'lmuhtelita* (Riyad: Künûzü işbilyâ, 2006), 59.

yayınlamadığı durumlarda yatırımcıların bu mahzurlu faaliyet ve gelirleri tespit etmesi iyice güç hale gelmektedir. TKBB Danışma Kurulunun yayınladığı *Katılım Finans İlkelerine Uygun Faaliyet Gösteren Şirketlerin Belirlenmesinde Esas Alınacak Rehber*'de alt şirketin ana faaliyet sahasının üst şirketin endekse girmesini etkileyeceği hususu düzenlenmiş⁴⁵ ancak alt şirkete ait mahzurlu gelirlerin yatırım yapan ana şirketin gelirlerine olan etkisi hususuna değinilmemiştir.

Abu Dabi İslam Bankası'nın fetva ve fikhî gözetim komitesi bu konuda üst şirketin kârının yarısının helal yarısının ise arındırılması gereken varlık olarak değerlendirilmesi gerektiğini düzenlemiştir. Esasen mahzurlu gelirlerin bu şekilde iki kısım halinde ele alınmasının realitedeki durumla örtüşmeme ihtimalinin yüksek olduğu açıktır. Ancak mahzurlu gelir miktarının net olarak bilinmiyor olması sebebiyle ihtiyaten bu şekilde bir tutum benimsendiği anlaşılmaktadır.⁴⁶

3.4. Şirketin Faizli Borç Alması

Şirketler çeşitli ticari teşebbüslerin finansmanı amacıyla faizli krediler kullanabilmekte, tahvil, bono gibi faize dayalı menkul kıymetler ihraç edebilmektedir. İhtiyaç duyulan kaynağın faize dayalı yöntemlerle sağlanmış olmasının söz konusu yatırımdan elde edilen gelirlerin fikhî açıdan meşruiyetini etkileyip etkilemeyeceği ve dolayısıyla arındırmanın gerekip gerekmeyeceği tartışma konusu olmuştur.

Bu konudaki bir yaklaşıma göre faize dayalı finansman kaynakları kullanılarak elde edilen kârların arındırılmasına gerek yoktur.⁴⁷ Şirketlerin vadeli mevduatlarda tuttıkları meblağlar veya sahip oldukları tahvil, bono gibi menkul kıymetler sebebiyle elde ettikleri faiz gelirinin arındırılması tabii bir durumdur. Ancak ortaklığın faizi alan değil, ödeyen konumunda olması malvarlığına mahzurlu bir varlığın dahil olmasını gerektirmeyip aksine bir azalmaya yol açmaktadır. Bu nedenle konu hakkındaki bizim de

⁴⁵ TKBB Danışma Kurulu, *Katılım Finans İlkelerine Uygun Faaliyet Gösteren Şirketlerin Belirlenmesinde Esas Alınacak Rehber*, 2.

⁴⁶ Müzeynî, *Kâidetü't-t-tathîr*, 18.

⁴⁷ Ömer b. Abdülaziz b. İsa, *eş-Şerikâtü'l-muhtelita dirâse fikhiiyye*, 337; Şehâde-Ebü'l-İz, *Muâleceetü'l-irâdâti'l-muharrame*, 305.

isabetli bulduğumuz bu görüşe göre şirketin faizle borçlanması sebebiyle ortakların herhangi bir arındırma yapmaları gerekmez.

Özellikle Hanefî mezhebinde tercih edilen görüşe göre ivazlı işlemlerde paralar tayin edildiğinde muayyen hale gelmez. Dolayısıyla faiz içerdiği için veya başka bir sebeple fasit kabul edilen bir sözleşme ilişkisi kapsamında bir miktar parayı teslim alan kişinin bu parayı kullanarak elde ettiği diğer kazançlar helal kabul edilir. Çünkü bu kazanca kaynaklık eden işlemlerde mutlaka faizli akitle teslim alınan paranın kullanıldığı söylenemez. Esasen Türk hukukunda benimsenen; mamelekin ihtiva ettiği unsurlardan ayrı bir varlığa sahip olduğu düşüncesi⁴⁸ ve İslam hukukundaki zimmet olgusu da bunu gerektirmektedir.⁴⁹ Mâlikîler de ivazlı işlemlerde tayin edilen paraların muayyen hale gelmeyeceği konusunda Hanefîlerle aynı yaklaşıma sahiptir.⁵⁰ Elbette burada belirtilmek istenen, fikhî açıdan meşru olmayan bir finansmanla sağlanmış olsa bile bir miktar paranın mubah yollarla değerlendirilmesi suretiyle elde edilen kazançların helal olmasının önünde bir engelin bulunmadığıdır. Bu durum gerek gerçek kişiler gerekse de ticari ortaklıklar açısından faizli borçlanma işlemlerinin kural olarak caiz olmadığı gerçeğini değiştirmez.

Başka bir yaklaşıma göreyse şirketin faizli finansman kaynağını kullanarak yapmış olduğu yatırımlardan elde ettiği kâr, mahzurlu gelir kabul edilmelidir. Çünkü bu finansmanın temelindeki akit faizli bir karz işlemi olduğundan İslam hukukuna göre meşru değildir. Dolayısıyla bu kaynak üzerinden elde edilen gelir de mahzurlu gelir kabul edilmeli ve arındırılmalıdır.⁵¹ Arındırmanın ne şekilde yapılacağı konusundaysa farklı yöntemler önerilmektedir.

⁴⁸ Nuşin Ayiter, *Mamelek Kavramı Üzerinde İnceleme* (y.y. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1968), 20.

⁴⁹ Mehmet Yuşa Özmen, "İslam Hukukunda Alacak Hakkı Kavramı", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2022, 138-144.

⁵⁰ Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs el-Karâfî, *Envârü'l-burûk fi envâ'i'l-furûk* (b.y., Âlemü'l-kütüb. t.y.), *Envârü'l-burûk fi envâ'i'l-furûk*, 3/255-257.

⁵¹ el-Mecmûatü's-şer'iyye, *Karârâtü'l-hey'eti's-şer'iyye bi-Masrifî'r-Râcihî*, 721, 722, karar: 485; Ömer b. Abdülaziz b. İsa, *eş-Şerikâtü'l-muhtelita dirâse fikhîyye*, 337.

Bunlardan birine göre faizli finansman yöntemleriyle temin edilen kaynakların şirketin yatırım potansiyeli taşıyan toplam kaynakları içerisindeki oranı dikkate alınır. Şirketin faizli kaynaklarının toplam kaynakları içindeki oranı ne ise toplam kâr içerisinde de aynı oranda kârın helal olmadığı kabul edilir. Bu yaklaşımda şirketin kaynakları kârın oluşmasına sebebiyet verdiği için kaynak ve kâr arasında bir denklem kurgulandığı görülmektedir. Ancak kaynağın kazanca dönüşmesi için şirketin harcadığı emek, tecrübe ve teknik bilginin belirleyici bir unsur olarak dikkate alınmaması arındırma oranlarının yeteri kadar sağlıklı tespit edilmediği izlenimi uyandırmaktadır.⁵²

Kaynak-kâr denklemiyle mahzurlu gelir tespiti yapmayı hedefleyen bu yaklaşıma yöneltilen eleştirilerin bir nebze giderildiği farklı bir görüşe göre ise şirketin faizli kaynaklardan elde ettiği kârın yarısının arındırılması gerekir. Söz konusu yaklaşımın sahipleri bu kârın faizli finansmanla sağlanan sermaye ve şirketin harcadığı emeğin birleşmesi neticesinde oluştuğunu göz önünde bulundurarak şirketin harcadığı emek karşılığında oluşan kazancın arındırmadan muaf tutulacağını kabul etmiştir.⁵³ Bu görüşün sahipleri bahsi geçen yaklaşımı Hz. Ömer'in bir uygulamasıyla ilişkilendirmektedir. İmam Mâlik'in rivayet ettiğine göre Hz. Ömer'in iki oğlu Irak'a yapılan askerî seferden dönerken Basra valisi Ebû Musa el-Eş'arî'ye uğrarlar. Onlara iyilikte bulunmak isteyen vali kendi nezdinde beytülmale gönderilmesi gereken bir miktar para bulunduğunu, arzu ederlerse bu meblağı karz olarak kabul edip kendilerine sermaye edinebileceklerini, sermayenin işletilmesi neticesinde kâr elde ettiklerinde karz olarak aldıkları kısmı Hz. Ömer'e teslim edebilecekleri yönünde bir teklifte bulunur. Bu teklife olumlu yanıt verip elde ettikleri kârla birlikte Medine'ye vardıklarında Hz. Ömer bunun onlara yönelik bir iltimas olduğu düşüncesiyle kârın da tamamen beytülmale teslim edilmesini istemiştir. Gerçekleşen müzakerede Hz. Ömer'in oğlu

⁵² Garbî, *et-Tathîrû'l-mâlî li'l-eshûm*, 59-64; Şehâde-Ebü'l-İz, *Muâleceatü'l-îrâdâtü'l-muharrame*, 297-300.

⁵³ İmrânî, *el-İstismâr ve'l-mütâcere fî eshûmi's-şerikâti'lmuhtelita*, 59, 60; el-Mecmûatü's-şer'iyye, *Karârâtü'l-hey'eti's-şer'iyye bi-Masrifî'r-Râcihi*, 721, 722, karar: 485.

Ubeydullah (karz olarak aldıkları için) bu paraya ilişkin hasar sorumluluğunun kendilerine ait olduğuna (ve dolayısıyla nimet-külfet dengesini gözetmek gerektiğine) dikkat çekerek kârın kendilerine ait olması gerektiğini belirtmiştir. Meclistekilerden birinin Hz. Ömer'e gerçekleşen işlemi mudarebe ortaklığı olarak görmesini ve kârın oğulları ile beytülmal arasında paylaşılmasını teklif etmesi üzerine bu görüşü isabetli bulan Hz. Ömer kârın yarı yarıya paylaşılmasına hükmetmiştir.⁵⁴ Bu örnekte sermayeyi işletenler normal şartlarda yetkili olmadıkları bir sermaye üzerinden kazanç elde etmişlerdir fakat Hz. Ömer kârın oluşmasında sermayeyi işletenlerin katkısını göz ardı etmemiştir. Esasen bu yaklaşım sebepsiz zenginleşme düşüncesinin dayandığı hakkaniyet ilkeleriyle de örtüşmektedir. Ancak ilgili rivayet adalet düşüncesini sağlamada örnek olabilirse de oranların birebir tatbik edilerek %50 şeklinde belirlenmesi eleştiriye açıktır. Bunun yerine faizli finansman kaynağı kullanılarak yatırım yapılan sektördeki teamüller ve sektör verileri dikkate alınarak emek sermaye ortaklığı için belirlenen oranların ortalaması gibi bir oranın benimsenmesi daha uygun olurdu.

Bu konudaki farklı bir yöntem önerisine göreyse şirketin faizli finansmanla sağladığı kaynağı kullanarak elde ettiği kâr ve bu finansman sebebiyle ödediği faiz arasında bir karşılaştırma yapılır. Elde edilen kârın ödenen faize eşit veya ondan az olması durumunda herhangi bir arındırma yapılmaz. Ancak elde edilen kârın ödenen faizden fazla olması durumunda aradaki farkın arındırılması gerekir. Arındırma yapılırken söz konusu fark pay sayısına bölünür. Ortaklar çıkan rakamı sahip oldukları pay sayısıyla çarparak arındırmaları gereken miktarı tespit eder.⁵⁵ Ancak bu yaklaşıma göre her üç ihtimalde de şirketin elde ettiği kazanç kullanmış olduğu finansman borcunun bir kısmına mahsup edilmektedir. Oysa ileride temas edileceği üzere gerek şirketin gerek ortakların mahzurlu varlıklardan doğrudan veya

⁵⁴ Muvatta, "Kırâz", 1.

⁵⁵ Şehâde-Ebü'l-Îz, *Muâlece'tü'l-irâdâti'l-muharrame*, 298.

dolaylı yoldan yararlanması caiz olmaz. Bu nedenle bahsi geçen yaklaşım eleştirilmiştir.⁵⁶

4. Arındırmaya Konu Tutar Üzerindeki Tasarruflar ve Sarf Cihetleri

Yatırımcının arındırması gereken tutar üzerinde hangi tasarrufları yapabileceği ve bunu ne tür cihetlere vereceği İslam hukukçularının gündemini meşgul eden konulardan biri olmuştur. Bu hususta yapılan birçok çalışmada arındırma konusunun genelde İslam hukukundaki buluntu mal (lukata) hükümlerine kıyasen çözümlendiği görülür.⁵⁷ Klasik fıkıh eserlerinde buluntu malların öncelikli olarak sahibine teslim edilmesi gerektiği, sahibinin kim olduğunun bilinmediği durumlarda ise beytülmale verilmesi yahut malın geçek sahibi adına ihtiyaç sahiplerine tasadduk edilmesi yönünde görüşler bulunur.⁵⁸ Mahzurlu gelirlerin çoğu kez batıl akitlerden oluştuğu düşünüldüğünde bunların işlemin yapıldığı kişilere iade edilmesi genel kuraldır. Bununla birlikte günümüzde arındırmanın yatırımcı tarafından yapıldığı göz önüne alınırsa bu hüküm pek uygulanabilir görünmemektedir. Bu nedenle konu hakkındaki çalışmalarda ihtiyaç sahiplerine verilmesi yahut toplumun yararına hizmet eden çeşitli faaliyetlere sarf edilmesi seçenekleri üzerinde durulmuştur.⁵⁹

Arındırma tutarı kamu maslahatı için harcandığında bundan zengin-fakir toplumun her kesiminin yararlanacağını göz önüne alan bazı İslam hukukçuları arındırılacak miktarın sadece ihtiyaç sahiplerine verilebileceğini, yol, hastane, yurt vb. tesislere sarf edilemeyeceğini belirtmiştir.⁶⁰ Ancak bu konuda oluşan yaygın kanaat arındırma tutarının gerek fakirlere verilmesi gerekse de bu tarz toplum yararına hizmet eden faaliyetlere yönlendirilmesinin caiz olduğu yönündedir.⁶¹ Özellikle pay senetleri bağlamında

⁵⁶ Garbî, *et-Tathîrü'l-mâlî li'l-eshüm*, 59, 60.

⁵⁷ Şehâde-Ebü'l-Îz, *Muâleceetü'l-îrâdâti'l-muharrame*, 315; Müzeynî, *Kâidetü't-tathîr*, 40.

⁵⁸ Nevevî, *el-Mecmû*, IX, 351; İbn Teymiyye, *Mecmû fetâvâ İbn Teymiyye*, 29/262.

⁵⁹ Müzeynî, *Kâidetü't-tathîr*, 42, 43.

⁶⁰ Ömer b. Abdülaziz b. İsa, *eş-Şerikâtü'l-muhtelita dirâse fıkhiyye*, 360-362; Faysal b. Sultan, *Mesâil fi tathîri'l-eshüm*, 57.

⁶¹ Şehâde-Ebü'l-Îz, *Muâleceetü'l-îrâdâti'l-muharrame*, 316; Faysal b. Sultan, *Mesâil fi tathîri'l-eshüm*, 60.

arındırmanın ne şekilde yapılacağına ilişkin hükümlerin dini naslarda zekât gibi detaylı bir şekilde belirlenmiş bir konu olmayıp modern dönemde ortaya çıktığı da düşünüldüğünde bu ikinci yaklaşımın daha isabetli olduğunu söyleyebiliriz. Ancak altını çizmek gerekir ki; arındırılan meblağ özellikle fıkıh eserlerindeki ifadeyle elden çıkarılması (tehallus) gereken bir meblağ olduğundan bu işlem sevaba vesile olan bir tasadduk olarak görülmemelidir.

Tercih ettiğimiz yaklaşım doğrultusunda arındırma tutarı, toplum maslahatının birincil öncelikleri gözetilerek hastane, kimsesizler yurdu, okul, aşevi vb. alanların yapılmasına ve varlığını sürdürmesine hizmet edecek şekilde sarf edilebilir. İlmi toplantıların organizasyonunda, dini araştırmaların yayınlanmasında ve öğrencilere burs verilmesinde kullanılabilir. İslam ülkelerinin kalkınmasına hizmet edecek şekilde malî ve bilimsel yardımlara konu olabilir.⁶²

Kişinin zekât, sadaka, hac gibi malî yönü bulunan ibadetlerini arındırma tutarı üzerinden yerine getirmesi caiz olmaz. Çünkü arındırma yapan kişinin bu tarz ibadetlerini ilgili meblağı kullanarak yapması ondan yararlanması anlamını taşır. Öte yandan dinen mahzurlu olan bir meblağın ibadet gibi ulvî bir gayede kullanılması “*Şüphesiz ki Allah temizdir ve ancak temiz olanı kabul eder.*”⁶³ şeklindeki hadisin anlamıyla da örtüşmez. Bu gerekçeyle arındırma tutarının cami ve mescit inşası, mushaf basımı gibi ibadete aracılık eden eylemlerin maliyetinin karşılanmasında kullanılması da uygun olmaz.⁶⁴ Ayrıca arındırmayı yapanın bir kurum olması durumunda ilgili tutar reklam giderleri, vergi ödemeleri gibi doğrudan veya dolaylı olarak kuruma fayda sağlayacak cihetlerde kullanılamaz.⁶⁵

⁶² Şehâde-Ebü'l-İz, *Muâlecetü'l-irâdâtü'l-muharrame*, 317, 318.

⁶³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VIII, 285, hadis no: 8330.

⁶⁴ Sâlih b. Mukbil, *el-Eshümü'l-muhtelita fî mîzânî's-şerîa*, 110; Faysal b. Sultan, *Mesâil fî tathîri'l-eshüm*, 53, 54.

⁶⁵ el-Mecmûatü's-şer'iyye, *Karârâtü'l-hey'eti's-şer'iyye bi-Masrifi'r-Râcihi*, 722, karar: 485; Hey'etü'l-fetvâ ve'r-rekâbeti's-şer'iyye, *Meâyîrû Dubaî el-mâlî el-mütevâfika maa ahkâmi's-şerîati'l-İslâmiyye*, md. 6.8; Ömer b. Abdülaziz b. İsa, *eş-Şerikâtü'l-muhtelita dirâse fikhîyye*, 359.

Arındırmanın katılım finans kuruluşları veya yatırım yapan şirketlerce yapılması durumunda arındırma tutarının nemalandırılarak periyodik şekilde veya toplu olarak ilgili cihetlere sarf edilmesi kanaatimizce uygun olmaz. Çünkü arındırma işlemi esasında helal kazanç hassasiyeti olan bir birey/kurum açısından mahzurlu kabul edilen bir varlığın elden çıkarılmasından (tahallus) ibarettir. İlgili cihetlere sarf edilmesi ise bir amaç değil, bu mahzurlu varlığı elden çıkarmaya hizmet eden bir vesiledir. Dolayısıyla arındırma tutarının mümkün olan en kısa sürede ilgili cihetlere ulaştırılması gerekir.

Sonuç

İslam hukuku dini temelli bir hukuk sistemi olması sebebiyle kişinin zilyet hatta malik olduğu bir varlık ona helal olmayabilir. Dolayısıyla ilgili varlıkların birtakım hayır cihetlerine sarf edilmesi suretiyle arındırılmaları gerekebilir. Borsada işlem gören şirketlere ortak olunması durumunda pay sahiplerinin de bu tarz bir arındırma işleminde bulunmasını gerektirici şartlar oluşabilir.

Şirketlerin mahzurlu gelirlerinin hesaplanması özel bir tecrübeyi ve teknik bilgiyi gerektirmektedir. Yeterli finansal okur yazarlığa sahip olmayan helal kazanç hassasiyetine sahip kişilerin arındırma işlemini gerektiği şekilde yapabilmek için ihtiyaç duyulan bilgiyi edinmeleri önem arz etmektedir.

Borsada işlem gören şirketlere yönelik yatırımların küçümsenmeyecek boyutlara ulaştığı günümüzde arındırma konusundaki işlemler tamamen yatırımcının bireysel gayretine terk edilmeyip ilgili düzenleyici kuruluşlarca bu hassasiyete cevap vermek adına olanaklar oluşturulmalıdır. Bu kapsamda katılım endeksinde yer alan şirketlerin her birine ait arındırma tutarının şirket verilerinden hareketle Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP) üzerinden yatırımcılarla paylaşılması akla gelen ilk seçenekler arasında yer almaktadır. Bunun tek bir birimden hesaplanmasının oldukça ciddi bir operasyonel yükü beraberinde getireceği aşikardır. Bu nedenle ilk etapta şirketler nezdinde bu konuda farkındalık oluşturulması ve şirket beyanına dayalı bir uygulama yürütülmesi şeklinde tedrici bir metodoloji takip edilebilir. Bu noktada gerek düzenleyici kuruluşlar gerek sivil teşebbüsler

gerekse de sektör paydaşları tarafından finansal kuruluşların sanal platformlarda kullanıma sunduğu finansman hesaplama uygulamalarına benzer dijital bir hesaplama aygıtının pay senedi arındırmaları konusunda da oluşturulması bu konuda atılabilecek olumlu bir adım olacaktır.

Borsada işlem gören şirketlere ortak olunması düşünce olarak temel referanslarını İslam hukukunda bulabilirse de günümüz ticari toplumlarının şartları, finansal zaruretler, yasal zorunluluklar vb. pek çok yönden özel olarak incelenmesi gereken boyutları bulunmaktadır. Bu nedenle şirketlere yatırımın fikhî boyutu değerlendirilirken tedrici ve ideal olana doğru gelişmekte olan yapıcı bir yaklaşımın benimsenmesi önem arz etmektedir. Bu kapsamda ana faaliyetleri ve finansman, yatırım gibi ticari hayatın içinde yapılagelen diğer teşebbüsleri tümüyle İslam hukukuna uygun olan şirketlerin sayısı yatırımcı taleplerine cevap verecek ölçüde artana kadar -finansman, yatırım gibi ticari faaliyetleri birtakım mahzurlu özellikler taşısa bile- ana faaliyet sahası İslam hukukuna uygun olan şirketlere yatırım yapılması belirli şartlar çerçevesinde tecviz edilebilir. Ancak bu takdirde de bu şirketlerin İslami endekslere alınması için kabul edilen %33, %5 gibi oranlardaki paydaların aşamalı olarak küçültülmesi ve sıfır paydanın hedeflenmesi gerekmektedir. Bunun için halka açık şirketler nezdinde İslami endeks kuralları hakkında farkındalık oluşturulması ve şirketlerin endekse girebilmeleri için bilanço verilerinin bu kriterlere uygun olmasını sağlayacak teşvik mekanizmalarının oluşturulması yerinde olacaktır.

Anonim şirketlere yatırım yapan yatırımcıların şirketin mahzurlu gelirlerinden kendi payına düşen kısmı arındırması fikhî bir gerekliliktir. Arındırma yöntemi olarak kişinin sevap beklentisi olmaksızın mümkün olan en kısa sürede çeşitli hayır cihetlerine ilgili tutarı sarf etmesi gerekir. Arındırma konusunda öne sürülen görüşlerin bugünün şartlarında anlaşılabilir ve arındırmayı kendi şahsi gayretleriyle yerine getirmeye çalışan bireysel yatırımcı tarafından uygulanabilir olması önem arz etmektedir.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- AAOIFI, Hey'etü'l-muhâsebe ve'l-mürâca li'l-müessesâtî'l-mâliyyeti'l-İslâmiyye. *el-Meâyîrü's-şer'iyye en-nassu'l-kâmil li'l-meâyîr eş-şer'iyye*. b.y. t.y.
- Abdülhalîm Ammâr Garbî, "et-Tathîrû'l-mâlî li'l-eshümi'l-mütevâfika maa's-şerîa: işkâlât ve hulûl" *Mecelletü Câmiati'l-Melik Abdülaziz: el-İktisâdü'l-İslâmî* (2016), 70-101.
- Ayiter, Nuşin. *Mamelek Kavramı Üzerinde İnceleme*. b.y. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1968.
- Bâbertî, Muhammed b. Muhammed. *el-İnâye şerhü'l-Hidâye*. b.y., Dârü'l-fikr, t.y.
- Batuhan Buğra Akartepe. "Hisse Senedi Şer'i İzleme Kriterlerinin Analizi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2022.
- Borsa İstanbul KAFİF duyuru metni: <https://borsaistanbul.com/files/duyuru-14397.pdf>
- el-Mecmûatü's-şer'iyye. *Karârâtü'l-hey'eti's-şer'iyye bi-Masrifî'r-Râcihî*. b.y. Dârü künûzi İşbilyâ, 1431, 2010.
- Faysal b. Sultan. *Mesâil fi tathîri'l-eshüm.*, 1430/2009.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî, *el-İstizkâr*. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2000.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrahim. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1999.
- İbn Rüşd, Ebû Velîd Muhammed b. Ahmed. *el-Beyân ve't-tahsîl*. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1988.
- İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ İbn Teymiyye*, 29/262.
- İmrânî, Abdullah b. Muhammed. *el-İstismâr ve'l-mütâcere fi eshümi's-şerikâti'lmuhtelita*. Riyad: Künûzü işbilyâ, 2006.
- KAFİF bkz. <https://borsaistanbul.com/files/katilim-finans-ilkeleri-bilgi-formu.pdf>
- Karadâğî, Ali Muhyiddîn. *Hakîbetü'd-duktûr Ali el-Karadâğî*. Beyrut: Vizâretü'l-evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, 2010.
- Karâfî, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs. *Envârü'l-burûk fi envâ'i'l-furûk*. b.y. Âlemü'l-kütüb, ts.
- Mecmaü'l-fikhi'l-İslâmî. *Karârâtü ve tavsiyâtü Mecmai'l-fikhi'l-İslâmî*. y.y. 2020.
- Mecmûatü'l-Bereke el-Masrifîyye. *Fetâva'l-hey'eti's-şer'iyye li'l-Bereke*. b.y., t.y.
- Musa Abdülaziz Şehâde-Ali Muhammed Ebü'l-İz, "Muâleceetü'l-îrâdâti'l-muharrame en-nâsia ani'l-musaheme fi's-şerikâti'l-muhtelita", *Buhûsü Nedveti'l-Bereke: 38* (2011), 279-323.
- Mutûî, Muhammed Necib. *Tekmiletü'l-Mecmû*. b.y. Dârü'l-fikr, t.y.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Muhyiddin Yahya. *el-Mecmû şerhü'l-Mühezzeb*. b.y., Dârü'l-fikr, t.y.
- Ömer b. Abdülaziz b. İsa. *eş-Şerikâti'l-muhtelita dirâse fıkhiyye*. Ömer b. Abdülaziz b. İsa. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muhammed b. Suud İslam Üniversitesi, 1432/2011.
- Özmen, Mehmet Yuşa. *İslam Hukukunda "Alacak Hakkı" Kavramı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Sâlih b. Mukbil. *el-Eshümü'l-muhtelita fi mîzânî's-şerîa*. y.y. t.y.
- Sermaye Piyasası Kurulu, *Sermaye Piyasası Araçları* (y.y. 2022).
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekir. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1990.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Neylü'l-evtâr*. Mısır: Dârü'l-hadîs, 1993.

- TKBB Danışma Kurulu Kararı: Enflasyona Endeksli Hesaplar (karar: 15, 22.09.2015), <https://tkbbdanismakurulu.org.tr/karar/12>
- TKBB Danışma Kurulu, *Katılım Finans İlkelerine Uygun Faaliyet Gösteren Şirketlerin Pay Senetlerine Ait Mahzurlu Kazançları Arındırmaya İlişkin Uygulama Rehberi*.
- TKBB Danışma Kurulu, *Katılım Finans İlkelerine Uygun Faaliyet Gösteren Şirketlerin Belirlenmesinde Esas Alınacak Rehber*.
- TKBB Danışma Kurulu, *Pay Senedi İhracı ve Alım-Satımı Standardı*.
- Zeynelabidin b. Hayyât. "Hükmü tedevüli eshümi's-şerikâti'l-muhtelita fi dav'i mi'yâri'l-eshümi's-sâdır ani'l-hey'eti's-şer'iyye li-İttihâdi'l-Bunûki't-Teşârükiyyeti't-Türkiyye", *Mecelletü's-şerîa ve'd-dirâsâti-İslâmiyye*, 4/11 (2023).

Şer'i Bilginin Epistemik Değeri Açısından Din ve İktisat İlişkisi

Araştırma
Makalesi
Research
Article

Muhammet YURTSEVEN

Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
Assistant Prof, Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Science
Isparta, Türkiye

 yurtsevenmuhammed@gmail.com orcid.org/0000-0003-2604-440X

Yazar
Author

Yurtseven, Muhammet. "Şer'i Bilginin Epistemik Değeri Açısından Din ve İktisat İlişkisi". *Tevilat* 4/1 (Haziran 2023), 217-241.

 <https://doi.org/10.53352/tevilat.1307553>

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 31.05.2023

ISSN: 2687-4849 e-ISSN: 2757-654X

Accepted / Kabul Tarihi: 22.06.2023

www.tevilat.com

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yayıncı/Published by: Selçuk University, Faculty of Islamic Studies/Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.

Bilgi
Info

Şer'i Bilginin Epistemik Değeri Açısından Din ve İktisat İlişkisi

Bu çalışma, din ve iktisat ilişkisini merkeze alarak fikhî bilginin epistemik değerini, iktisat ile ilişki biçimini ve bu konudaki tartışmaların muhtevasını incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın amaçları arasında, fikhî bilginin İslâm iktisadi araştırmalarındaki rolü ve önemi, şer'i bilginin iktisadi kararlar ve uygulamalar üzerindeki etkisi ile din ve iktisat ilişkisindeki algılanma biçimi de yer almaktadır. Ayrıca, şer'i bilginin algılanması ve uygulanması konusunda İslâm iktisadi araştırmalarının genel görünümü ortaya konacak ve İslâm iktisadının temel prensipleriyle uyumlu bir iktisadi modelin oluşturulması için fikhın etkisinin artırılmasının gerekliliğine dikkat çekilecektir. Çalışmanın kapsamı, İslâm geleneğinden neşet eden fıkıh birikiminin, din ve iktisat ilişkisi bağlamında sağladığı bilgi değerinin araştırılması ve literatürdeki farklı yaklaşımları inceleyerek şer'i bilginin iktisadi kararlardaki rolüne dair genel çerçevenin sunulmasıdır. Bu çalışma literatür taraması yöntemiyle yapılan bir araştırma olup din ve iktisat ilişkisini şer'i bilginin olgusal değeriyle ele almakta ve fikhın iktisat içerisindeki konumunu değerlendirmektedir.

Özet

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh, İktisat, Şer'i Bilgi, Din, Epistemoloji

The Relationship Between Religion and Economics in the Context of the Epistemic Value of Shari'a Knowledge

This study, which focuses on the relationship between religion and economics in the context of the epistemic value of Islamic jurisprudence (shariah knowledge), aims to investigate the epistemic value of jurisprudential knowledge, the nature of its relationship with economics, and the content of debates on this topic. Among the goals of the study are to examine the role and importance of shariah knowledge in Islamic economic research, its impact on economic decisions and practices, and the perception of the relationship between religion and economics. In addition, the study will present an overview of the general approach to the perception and application of jurisprudential knowledge (fiqh) in Islamic economic research, and will highlight the necessity of increasing the influence of jurisprudence (fiqh) to create an economic model that is compatible with the fundamental principles of Islamic economics. The scope of the study is to investigate the epistemic value of shariah knowledge inherited from the Islamic tradition in the context of the relationship between religion and economics, and to contribute to future research by examining different approaches in detail. This study is a literature review conducted through the method of examining the factual value of jurisprudential knowledge (fiqh) in the relationship between religion and economics, and position within economics.

Abstract

Keywords: Islamic Law, Fiqh, Economy, Shari'a Knowledge, Religion, Epistemology.

Giriş

Herhangi bir olgunun başka bir olgu ile ilişkisini incelemek ve bu olguların kendi dinamiklerinden hareketle kesişen yönlerini görmek, konuya farklı perspektiflerle yaklaşılmasını ve sürekli karşılaştırmalar yaparak aralarındaki ilişkinin ele alınmasını gerekli kılmaktadır.¹ Akademik araştırmalarda da bir olgunun başka bir olgu ile ilişkisini incelemek birçok gereksinimi zorunlu kıldığı için bu ilişkiyi açıklamanın ve karşılaştırmalar yaparak farklı bakış açılarıyla analizlerde bulunmanın mündemiç zorlukları vardır.² Bu olgulara dayalı analizlerin başta hukuk olmak üzere ekonomi, tarih ve psikoloji gibi sosyal bilimlerin kendi yöntemleriyle ele alınmak zorunda olması ve bu alanların hem epistemik hem de ontolojik yönlerinin bulunması ayrı bir zorluk alanını ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca ele alınan olguların inanca ilişkin yönlerinin bulunmasından hareketle konunun felsefi zeminde tartışılmak zorunda olması ve özellikle de bilgi felsefesi açısından değerlendirilmesi çok yönlü bir bakış açısını da beraberinde gerektirmektedir.³

Modern dönemle birlikte⁴ bilginin “bilimsel bilgi” statüsüne indirgenmesi ve aydınlanma felsefesinin bilginin kaynakları

¹ Emile Durkheim, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*, çev. Özcan Doğan (Pozitif Yayınları, 2014), 31-43.

² Karşılaştırmalı analiz yöntemlerinde karşılaşılan güçlükler ve bu güçlüklerin aşılmasına dair açıklamalar için bk.: W. Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri I*, ed. Ertan Akkaş, çev. Özlem Akkaya (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2022), 1/589-603.

³ Olgusal karşılaştırmaların dini düşünce içerisinde analiz edilmesine dair çalışmaların öncüsü olan Emile Durkheim'in (1917) bu konudaki genel yaklaşımlarını görmek ve din ile diğer olguların yönetsel açıdan incelenmesiyle ilgili yaklaşımlar için bk: İbrahim Yenen, “Emile Durkheim Sosyolojisinde Din Fenomeni”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 17 (2015), 426-441; İhtar Gözaydın - Nazlı Ökten Gülsoy, “Durkheim Sosyolojisinde Dinin Tarihsel ve Güncel Olanakları”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3/21 (2011), 1-15; Monivas Jesus Romeros, “Science and Religion in The Sociology of Emile Durkheim”, *European Journal Of Science and Theology* 3/1 (2007), 17-30; Ali Osman Kurt, “Normatif Dinî Bilimlerde Mukayese Sorunu ve Çözüm Önerileri”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (20 Kasım 2018), 1-7.

⁴ “Modern dönem” ifadesinden kasıt “bilimsel devrim” olarak adlandırılan 18. yy. ve sonrasında yaşanan gelişmelerle birlikte 19. yy.'ı da içerisine alan dönemi çevrelemektedir. Nicolaus Kopernik (1543) ile başlayan ve 1830'lu yıllarda Auguste Comte (1857) ile zirveye ulaşan bu dönem, aynı zamanda bilimsel bilginin tekâmül sürecini de ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk.:

arasından metafizik alanı diskalifiye ederek yerine deney, gözlem ve akıl yürütmeleri ikame etmesi “yöntemsel” tahakkümün doğmasına neden olmuştur.⁵ Bilginin öznenin amaçlı olarak yönelim gösterdiği alanda doğan bir olgu olarak tanımlanması da yine öznel olarak bilgiyi, her türlü amaca hizmet eder bir forma sürüklemiştir.⁶ Bilgi artık hakikatin peşinde olmak yerine “evrensel bilgi” adı altında amaçlara hizmet eden bir güce dönüştürülmüştür.⁷ Ayrıca aydınlanmacı zihniyetin oluşturduğu epistemik cemaat⁸ ile de sürekli desteklenen bu yaklaşım, günümüzde bilimin ve bilimsele dair her şeyin temel belirleyicisi konumuna gelmiştir.⁹ Bilimsel yöntemlerle test edilip edilememesi açısından bilginin değeri üzerine yapılan tartışmalar dikkate alındığında inanca taalluk eden bilginin bilimsel yöntemlerle test edilmesi elbette muhaldir. Ancak bilimsel yöntemlerin, bilginin değerini belirleyen temel bir ölçüt olarak kabul edilmesi bilgi felsefesinin kendi dinamikleri ve ontolojik gerçeklikten hareketle mâkul gözükmemektedir.

- Ronan Colin A., *Bilim Tarihi (Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi)*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu - Feza Günergün (Ankara: Tübitak Yayınları, 2005).
- ⁵ Adnan Aslan, “Geleneksel Ekolün Modernizm Eleştirisi ve İslâm Düşüncesindeki Yansımaları”, *İslâm ve Modernleşme* (Kutlu Doğum İlmî Toplantısı, İstanbul: İSAM / İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997), 56.
- ⁶ Modern dönemle birlikte ortaya çıkan bilgi ve bilim paradigmasına dair yapılan tanımları görmek ve bilginin dönemsel tasniflere konu olan geçişlerini incelemek için bk.: Ahmet Cevizci, *Büyük Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2017), “Bilgi”.
- ⁷ Bilim, “evrensel bir disiplindir” yaklaşımı yine “evrensel ölçekte geçerli olan kurallar ve prensipler üzerine” inşa edilerek belirlenmiştir. Bu yaklaşım, aynı zamanda bilimin temel amacını da şekillendirerek “doğayı ve evrende meydana gelen olayları anlamak, açıklamak ve öngörmek” olarak sınırlandırılmıştır. Bu da bilimin, herhangi bir coğrafi, kültürel, ahlaki ya da dini olgularla açıklanmasını bilimsel paradigma içerisinde imkânsız kılmıştır. Bilimin evrenselliği üzerine yapılan değerlendirmeleri ve buna yöneltilen eleştirileri görmek için bk.: Erhard Oeser, “Bilimsel Evrenselcilik”, çev. Nejat Bozkurt, *Felsefe Arkivi* 25 (2013), 64-65.
- ⁸ Modern düşüncenin şekillendirdiği kavramlardan birisi de cemaat kavramıdır. Modernleşme sürecinin beraberinde getirdiği değişimle “cemaatten cemiyete” doğru yönelen toplumsal yapı, bilimsel paradigma için de geçerlidir. Bilgi ve bilimin bu cemaat eliyle kontrol edilmesi de Batı’nın epistemi üzerine kurduğu sosyal yapılar sayesinde olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk.: Hüsamettin Arslan, *Epistemik Cemaat Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2018), XIX.
- ⁹ Durmuş Hocaoğlu, “Bilgi’den Kudret’e, Kudret’ten Tahakküm’e”, *Türkiye Günlüğü* 88 (2007), 112-128.

Bilgi anlayışında meydana gelen bu değişimin sonucunda bilginin kaynağının rasyonel gerekçelere dayandırılarak (akıl, deney, gözlem) ölçüt haline gelmesi günümüzde birçok disiplinin bu yöntemlerin dışında başka bir olgu ile ele alınmasını imkânsız hale getirmiştir. Özellikle dinin ya da dinî tecrübeden elde edilen bilginin herhangi bir disiplinin kaynağı olması ya da o disiplinin temel aksiyomlarını belirlemesi önce tartışılmış ardından da adeta rafa kaldırılmıştır. İktisadi düşünce de bu yaklaşımdan nasibini almış ve bilimsel yöntemlerin dışında herhangi bir kaynaktan beslenmesi ya da din temelli motivasyonlardan esinlenerek şekillendirilmesinin önüne geçilmiştir. Bunun sonucunda da iktisadi düşünce içerisinde hâkim paradigma haline gelen pozitivist iktisat bilimi, din temelli yaklaşımları oldukça sınırlandırmış ve kendi epistemolojisi içerisinde kabul etmeyen bir yöne evrilmiştir.¹⁰

Bilgi, fıkıh, din ve iktisat olgularının birbirleriyle olan epistemik ilişkisini ele alan bu çalışma “din ve iktisat” konusunu multidisipliner bir yaklaşımla ele almıştır. Ayrıca fıkıhın amacı, kapsamı ve mahiyetinin yönlemsel açısından incelenmesini ifade eden şer'i bilgi (usûl-ü fıkıh) epistemik değer açısından iktisat ile ilişkilendirilerek ele alınmış ve bilimsel metot (akıl, deney ve gözlem) dışında bilginin elde edilmesinin imkânı şer'i bilgi çerçevesinde tartışılmıştır.¹¹

¹⁰ Muhammet Yurtseven- Haluk Songur, “İktisadi Düşünce Tarihinde Yöntem & İslâm İktisat Tarihinde Dönemlendirme Sorunu”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 39 (30 Nisan 2021), 291-323.

¹¹ Çalışmada kullanılan “şer'i bilgi” tamlaması İslâm geleneğinde düşünme eyleminin tamamına matuf olmakla birlikte özellikle de “Müslümanca düşünme” biçimini ifade etmektedir. Bu bağlamda mezkûr tamlama genel anlamda Müslümanca düşünmenin varoluşsal zeminini ifade etmekte bazen de fıkıh usulü ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Fıkıh usulü ile eş anlamlı olarak kullanılmasının sebebi ise “hükme ulaşmaya olanak sağlayan bilgi” çerçevesinde ele alınmasındandır. Çalışmada kullanılan “şer'i bilgi” tamlaması yeni bir kavram önerisi değildir. İslâm iktisadı araştırmalarına temel kaynaklık eden bilginin şer'i bilgi olması nedeniyle çalışmada bu tamlamayı kullanmak makalenin insicamına daha uygun görülmüştür.

1. Bilimsel Yöntemlerle Test Edilemeyen Bilginin Epistemolojik Değeri

Bilgi, bilginin epistemik değeri, güvenilirliği, gerekçelendirilmesi ve doğrulanabilirliği gibi konular bilgi felsefesinin öteden beri üzerinde durduğu kavramsal zemini ifade etmektedir. Bir inancın ya da bir önermenin bilgiye dönüşmesi ya da bunların “bilgi” ifade etmesi için sahip olması gereken formel unsurların kapsam ve mahiyeti de antik dönemden itibaren tartışılmaktadır. Bilginin epistemik değeri, bilginin; güvenilirliğine, doğruluğuna/doğrulanabilirliğine ve son raddede de yanlışlanabilirliğine bağlı olarak ortaya konan yaklaşımları ifade etmektedir.¹² Bu yönüyle epistemoloji, bilgiyi nasıl edindiğimiz ve bilgiyi neyin güvenilir kıldığıyla ilgilenir. Ayrıca, bilgiyi elde etme yöntemi, bilginin diğer bilgilerle tutarlılığı, kaynağı ve güvenilirliği gibi faktörlerin tamamı bilginin epistemik değerini belirlemede rol oynar.¹³ Nihayetinde amaç, bilinçli kararlar almak ve uygun eylemleri gerçekleştirmek için kullanılacak mümkün olan en güvenilir ve doğru bilgiye ulaşmaktır.¹⁴ Nitekim İslâm ilim geleneği içerisinde bilgi üzerine yapılan tanımlar, maksat, mahiyet ve özellikle de kaynağını belirlemeci bir yaklaşım sergiler.¹⁵

“Bilgi, insanlar tarafından edinilen ve doğrulanabilen bir iddiadır” önermesinden hareketle epistemoloji bilginin doğası, kapsamı ve kaynağı ile ilgilenmekte, epistemik değer ise bu iddianın doğruluğuna odaklanmaktadır.¹⁶ Epistemik değer aynı

¹² Deniz Kurtyılmaz, “Pozitivizmin Doğrulama ve Yanlışlama İlkeleri Ekseninde Modern Bilimin Bilgiyi Metafizikten Arındırma İdeali”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 15-33.

¹³ Uğur Berk Kalelioğlu, “Pozitivizmin Epistemolojik Temeli ve Avrupamerkezci Sosyolojik Bilginin Sınırları”, *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* 2/2 (30 Kasım 2019), 127-138.

¹⁴ Alan Chalmers, *Bilim Dedikleri: Bilimin Doğası, Statüsü ve Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme*, çev. Hüsamettin Arslan (Paradigma Yayınları, 2008), 9-23.

¹⁵ İslâm düşüncesinde bilgi, ilim ve marifet kavramlarıyla eş anlamlı olarak kullanılmışsa da bilginin ilimden ayrılan en önemli yönü, kaynağının ne olduğu çerçevesinde şekillenmiştir. İslâm düşünce geleneğinde ilme dair yapılan tanımlara bakıldığında; “hakikate mutabık olan kesin sonuç”, “malumu olduğu gibi bilmek”, “eşyanın hakikatini kavramak”, “nefsin bir şeyin künhüne ulaşması”, “tümeller ve tikellere dair esasları açıklayan şey” ilmin metafizik yönüne işaret etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk.: Muhammed Âbid El-Câbirî, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı* (İstanbul: Kitabevi, 2001), 483-485.

¹⁶ Cevizci, “Bilgi”, 162-163.

zamanda bilginin ne kadar doğru ve güvenilir olduğuyula ilgilenerek değerine veya kalitesine doğrudan atıfta bulunan bir kavramdır. Ancak bu değer, bilginin nasıl elde edildiği, ne kadar sağlam ve tutarlı olduğu, başka bilgilerle uyumlu olup olmadığı ve diğer faktörlere bağlı olarak değişip değişmediğiyle belirlenmektedir.¹⁷ Bu bağlamda bilginin doğrulanma yöntemi, kaynağı ve güvenilirliği gibi etmenler, epistemik değeri etkileyen unsurlardır. Nitekim bilgi, bilimsel yöntemle elde edilmişse ve başka bilimsel bilgilerle uyumluysa, epistemik değeri daha yüksek kabul edilmekte, yanlış bir kaynaktan veya doğrulanamayan bir yöntemle elde edilmişse, epistemik değeri düşük addedilmektedir.¹⁸

Aydınlanma felsefesinin zihnî arka planında yatan materyalist düşüncenin iz düşümlerine dayalı bu yaklaşım, sadece genel kabulü çevrelemekle kalmamış dahası bilimsel yöntemlerle test edilemeyen bilgi, insanların hayatlarını anlamlı kılmada ve dünya görüşlerini şekillendirmede önemli roller oynamıştır. Çünkü bilimsel bilgi, yalnızca doğal dünya hakkında nesnel gerçekleri (somut) keşfetmeye odaklanmışken, diğer bilgi türleri- örneğin, felsefe, sanat, ahlâk, dinî bilgi- insan yaşamının diğer yönlerini (soyut) anlamlandırmaya ve açıklamaya çalışmıştır.¹⁹

2. Dinî Bilgi ve Epistemik Değer

İnsan hayatını anlamlandıran bilgi türlerinin en başında “dine dayalı olan tecrübi bilgi” yer almaktadır.²⁰ Dinî tecrübi bilgi, farklı dinler, inançlar, ritüeller, kutsal metinler ve doğaüstü kavramların bilgisini yaşanan dünya hayatı ile ilişkilendirir ve metafizik alanla olan ontolojik gerçeklikten beslenir. Epistemik değer ise bir bilginin doğruluğu ve bilgiye erişme yöntemleriyle ilgilenmektedir.

¹⁷ Cüneyt Ozansoy, “Bilimde Değer Sorunu ve Pozitivizm İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 47/1 (1998), 37-48.

¹⁸ Kasım Küçükcalp, “Modern Epistemolojik Kriz ve Postmodern Epistemoloji”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 1/2 (2003), 85-95.

¹⁹ Tuncay Akgün, “Modern Zihniyetin Epistemik Desakralizasyonu ve İnsanlığın Kurtuluşu İçin İslâm’ın Vahiye Temelli Epistemisinin İhyası (Seyyid Hüseyin Nasr Örneği)”, *İslâm ve Yorum*, ed. Fikret Karaman, 1-3 Cilt (Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı, 2017), 247-266.

²⁰ Çalışmada kullanılan “dinî bilgi” kavramı, dine dayalı elde edilen tecrübî bilgiyi ifade etmektedir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında kullanılan bu kavramsal içerik “dinî bilgi” şeklinde kısaltılarak zikredilecektir.

Bu nedenle dinî bilginin epistemik değeri, bu bilginin ne kadar doğru olduğunu ve nasıl elde edildiğini tartışmak anlamına gelmektedir. Epistemik açıdan dinî bilgiyi (inanç) bir bilgi türü olarak çerçeveleme çabaları ya da bilimsel paradigma içerisinde değerlendirme eğilimleri, inancın varsayımsal bilgiden alınıp “algısal” ya da “deneyimsel” bilgi statüsüne çıkarmış ve kesinlik açısından da farklı bir değere konumlandırmıştır.²¹

Dinî bilgi doğruluğu ve geçerliliği bilimsel yöntemler veya mantıksal argümanlarla test edilemeyen bilgi türlerindedir. Bununla birlikte dinî bilgiye ulaşmanın yolu diğer bilgi türlerinden daha farklı ve daha zengindir. Dinî tecrübeler, ilâhî vahiy, keşif, ilham, sezgi, rüya veya geleneksel öğreti gibi kaynaklar dinî bilgiyi elde etmede kullanılan araçlardır. Bu kaynaklar genellikle dinî bilginin doğruluğunu savunmak veya ispat etmek için kullanılmadığı gibi²² diğerini ikna etmede bir araç mahiyetinde değildir.²³

Dinî bilgi, kişisel inançlara ya da tecrübelere dayandığından epistemik değer açısından nesnel değil, öznel bir konudur. Bu nedenle dinî bilginin epistemik değeri, bireylerin ve toplumların dinî inançlarını nasıl algıladıkları, anlamlandırdıkları ve kullanımlarına bağlı olarak da değişkendir. Dinî bilgi gibi diğer bilgi türleri de insanların dünya görüşlerini şekillendirmede önemli roller oynamaktadır. Örneğin sanat, insanların dünyayı

²¹ İnancın veya dini tecrübenin epistemik değerini bilimsel paradigma çerçevesinde konumlandırma çabalarının literatür içerisindeki en dikkat çeken örneği John Hick'e ait (1963) "Philosophy of Religion" isimli doktora tezidir. Bu çalışmaya dair dini bilginin/tecrübenin epistemik açıdan incelenmesini görmek için bk.: Yasin Gökhan, "John Hick'e Göre İnanç ve Bilginin Epistemik Statüsü", *Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi Electronic Journal of Social Sciences* 7 (01 Ocak 2020), 172-194; Fatih Topaloğlu, "John Hick'in Dinî Tecrübe Anlayışı", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD)* 1/1 (14 Mart 2014), 159-171.

²² Burada kastedilen; bu kaynakların olduğu yerde (vahiy, haber-i sadık veya haber-i rasûl) dini bilgiyi doğrulayıcı ya da mantıksal yöntem açısından ispat veya ikna söz konusu olmamasıdır. Burada hasıl olacak durum teslimiyetten başkası değildir. Çünkü bu kaynaklara inananın ya da ispatın argümanı olacak bir zaviyeden bakmadığımızı ifade etmekte fayda vardır.

²³ Bilimsel paradigmanın yönetsel olarak kabul ettiği bilimsel bilgi dışında kaynağı açısından farklı bilgi türleri ve bunların epistemik değerini görmek için bk.: Yunus Emre Akbay (ed.), *İslâm Düşüncesinde Temel Kavramlar: Vahiy, İlham, Keşf, Sezgi, Firâset ve Rüya* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2023).

anlamlandırmaları, duygusal ifadelerini serimlemeleri veya estetik hazlarını geliştirmelerine katkı sunarken felsefe, insanların düşünme becerilerini geliştirmelerine, doğruyu ve yanlış tartışmalarına ve hayatın anlamı hakkında düşüncelerine yardımcı olmaktadır. Bu yönüyle dinî bilgi de kurallar geliştirerek (fıkıh) iktisadi davranışları yönlendiren ve bunlara dair ahlâkî normlar getiren dinamik bir yapıya sahiptir. Sonuç itibarıyla bilimsel yöntemlerle test edilemeyen dinî bilginin değeri test edilen bilimsel bilginin değerinden daha az değildir ve insanların hayatlarını düzenleyip şekillendirmede önemli rollere sahiptir.²⁴

3. Şer'i (Fıkıhî) Bilgi ve Epistemik Değer

Fıkıh ilmi, İslâm düşünce geleneğinde mahiyet ve kapsamı açısından modern anlamda sosyal bilimlerin karşılığı olarak değerlendirilmekte ve gelişimi itibarıyla de bünyesinde birçok farklı disiplini barındırmaktadır.²⁵ Klasik fıkıh düşüncesi içerisinde yerleşik hale gelen “kişinin şer'i amelî hükümleri bilmesi” tanımına göre fıkıh hem şer'i hem de amelî bilgiyi bünyesinde barındırmaktadır. Burada fıkıhın “şer'i” olması, bilginin ilâhî iradeye dayanmasını ifade etmektedir ve ilâhî iradeye dayanmayan bir bilginin fıkıhın kapsamına girmesi söz konusu değildir.²⁶ Bu noktada “fıkıh” ile “fıkıhî bilgi” kavramlarının farklı bir muhtevaya sahip olduğunu söylemekte fayda vardır. Fıkıh, bilginin bizatihi kendisi iken (ilim), şer'i bilgi, fıkıhın epistemik değerini ifade eden yöntemsel çerçevesini ortaya koyan bir içeriğe sahiptir. Bu yönüyle epistemik değer açısından fıkıhın kaynağının ilâhî olması ve ilâhî kaynaklı bilgilerin de dinî bilgi türüne dâhil edilmesi epistemik bir

²⁴ Hüsnü Erkan, *Ekonomi Sosyolojisi* (İzmir: Fakülte Kitabevi, 2000), 46.

²⁵ Tahsin Görgün, “Sosyal Bilimler ve İslâm Bilimleri İlişkisi”, (Erişim 12 Mayıs 2023); Hayrettin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 24-25; Recep Şentürk, *Modernleşme ve Toplum Bilim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 16; Gülizar Artuç - Mehmet Salih Kumaş, “İslâm İktisat Düşüncesinin Oluşumunda Fıkıh İlminin Yeri”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/22 (2019), 112.

²⁶ Konuyla ilgili tanımları ve bu tanımların fıkıh ve hukuk sistematığı içerisinde değerlendirilmesini görmek için bk.: Talip Türcan, “Fıkıh ve Hukuk -İslâm Hukuku Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme-”, *Eskiye: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi* 24 (2012), 19-25.

gerekliliktedir. Ayrıca şer'i bilginin aklî istidlâl²⁷ elde edilen yönünün bulunması, ilâhî olmasının yanında onun beşerî boyutunu ortaya çıkarmakta ve bu özelliği ile de fikhî diğer hukuk türlerinden yöntemsel olarak ayırtmaktadır.²⁸

Bilimsel paradigmanın kabul ettiği epistemik değer anlayışıyla, -bilginin doğruluğu ve geçerliliğini sadece kendi yöntemleri olan akıl yürütme, deney ve gözleme dayandırmasından ötürü- fikhin doğruluğu ve geçerliliği üzerine bir yaklaşım sergilenmesi elbette düşünülemez. Ancak fıkıh ilminin bilgiyi doğru yorumlama/anlama sürecinde kendisine has olan yöntemi (usûl-ü fikh) oldukça gelişmiş bir şekilde kullanması, bilgi kaynaklarını yorumlaması ve doğrulaması "epistemik değer" ifade etmekte ve bu yönüyle de epistemolojiye konu olmaktadır. Bu bağlamda şer'i bilginin epistemik değerini ortaya koyan iki temel alan vardır: Vahiy ve akıl.

İslâm düşünce geleneğinde "vahiy-akıl" ilişkisi, Hz. Peygamber döneminden itibaren İslâm entelektüel birikiminin üzerinde yoğun bir şekilde durduğu alan olmuştur. Bu ilişki, aklın vahyi veya vahyin akli öncelemesinden daha ziyade vahiy-akıl dengesi üzerine kurulmuştur.²⁹ Bunun sonucu olarak da akla veya vahye olan düşünsel mesafe fikhî ve kelâmî ekollerin doğmasına ve mezheplerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.³⁰ Bu ilişkinin boyutlarına bağlı olarak İslâm toplumunda üretilen bilginin salt aklî yöntemlerle veya sadece habere dayanarak duyularla elde edilmesi söz konusu değildir. Bu bilginin üretiminde ilâhî boyut

²⁷ İstidlâl, şer'i ilimler bağlamında değerlendirildiğinde bir ya da birden fazla önermeden hareketle bir başka önermeye ulaşma anlamındadır. Mantık ilminde ise doğrudan akıl yürütme manasında kullanılan bir kavramdır. Şer'i bilgi açısından istidlâl'in epistemik değerini ayrıntılarıyla incelemek için bk.: Kadir Demiroğlu, "Fıkıh Usûlünde İstidlâl Kavramı ve İstidlâl Çeşitleri", *Edebali İslâmiyat Dergisi* I/1 (2017), 91-109.

²⁸ Hayrettin Karaman, "Fıkıh", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996).

²⁹ İslâm düşünce geleneğinde akıl-vahiy ilişkisini dönemler açısından ele alınmış ve bu konuda İslâm medeniyetinin bilgi birikimi düşünce geleneğine oldukça özgün bir katkı yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk: Ömer Mahir Alper, *İslâm Felsefesinde Akıl- Vahiy Felsefe-Din İlişkisi* (Kitabevi, 2008), 1-16.

³⁰ Mehmet Kubat, "İslâm Düşüncesinde Aklın Vahiy Karşısındaki Konumu The Position in the face of the Revelation of the Mind in Islamic Thought", *Milel ve Nihal* 8/1 (01 Mart 2011), 71-118.

başta olmak üzere beşerî bir çaba ve toplumsal bir katkı söz konusudur. Bu yönüyle ortaya çıkan bu birikimden sadece birisi olan şer'i bilginin, bilimsel paradigma çerçevesinde yöntemsel olarak ele alınması oldukça yüzeysel kalacak ve bu bilginin mahiyetini açıklama konusunda yetersiz duruma düşecektir. Bu açıdan İslâm düşüncesinden neşet eden bilgi birikimi, kendisinde mündemiç olan birçok muhtevayı kaybedeceğinden modern paradigma ile değerlendirilmesi sağlıklı görünmemektedir.

4. Şer'i (Fıkhî) Bilgi ve İktisat İlişkisi

Şer'i (fıkhî) bilgi, İslâm dinînin temel kaynaklarına dayanarak belirli bir usul çerçevesinde hukuki hükümlerin tespit edilmesi ve bu hükümlerin yorumlanma süreçlerini inceleyen yaklaşımların bütünüdür. “Şer'i amelî hükümleri bilmek” veya “şer'i amelî hükümlerin tamamı” şeklinde ifade edilen fıkıh, bilgi değeri ve bilgi türleri bakımından -yöntemsel olarak- “şer'i ilimler” çerçevesinde değerlendirilmektedir.³¹ Bu bağlamda şer'i bilgi, İslâm toplumuna has olup dinî otoriteye dayanması (ilâhî) ve aklî istidlallerle elde edilmesi (beşerî) nedeniyle hem kaynak hem de bilgi üretimi açısından iki yönlü özelliğe sahiptir. Ayrıca aksiyomatik açıdan İslâm'ın temel metinleri olan Kur'an, sünnet, icma' (kolektif şuur) ve kıyas yöntemlerini kendisine metodolojik açıdan kaynak olarak belirlemiştir.

İslâm toplumunda hukuki meseleleri ele almak, hukuki hükümleri belirlemek, dinî (ibâdât), sosyal ve kültürel yaşamın çeşitli alanlarında bu normların nasıl uygulanacağını anlamak/anlatmak fıkıh ilminin amaçlarındandır. Bu yönüyle fıkıh, hukuki normların doğru bir şekilde tespit edilmesi ve yorumlanması için sistemli bir yaklaşım sunmakta ve İslâm toplumunda yaşayan bireylerin günlük hayatta karşılaştıkları sorunlara dinî-aklî temellere dayanan çözümler sunmayı gaye edinmektedir. Bu, fıkhın tanımında yer alan “amelî” kavramının,

³¹ Anlam ve tasnif itibarıyla ikili bir şekilde ele alınan şer'i ilimler “değer üreten” ve “yardımcı ilimler” başlığıyla da bir alt tasnife tabii tutularak ele alınmaktadır. Bu bağlamda ele alınan şer'i ilimlerin genel yapısını görmek için bk.: Hacı Yunus Apaydın, “Şer'î İlim: Müslümanca Varoluşun Meşru Zemini”, *İslâm Düşünce Atlası (İDA)*, ed. H. İbrahim Üçer (Konya: Konya BB Kültür Yayınları, 2017), 360-366.

düzenleme alanının sınırlarını tayin etmesiyle ilgili bir zorunluluktur.³²

Fıkıh ilmi İslâm dininin temel aksiyomlarından hükümleri elde etme süreci, hukuki metinlerin doğru anlaşılması, kaynak metinlerin dilbilimsel analizi, hükümlerde tarihî bağlamın dikkate alınması gibi birçok metodolojik yaklaşımı içerir. Ayrıca, fıkıh İslâm toplumunun tarihsel ve sosyal koşullarını da dikkate alarak İslâm'ın evrensel hukuki ilkelerini uygulamanın imkânını ve bunun pratik yollarını araştırır. Fıkıh ilmi, şâri'in vaz'ettiği ve fakihlerin çabalarıyla (içtihat) üretilen bir bilgidir ve sürekli dinamik bir yapıya sahiptir. Fakihler İslâm'ın temel metinlerini ve bunlardan elde edilen hukuki ilkeleri derinlemesine kavramış (tefakkuh) kişiler olarak İslâm toplumunda gerekli olan hukuki kararları (fetva) vermek³³, hukuki anlaşmazlıkları çözmek (kazâ) ve toplumun dinî normlara uyumunu tesis etmek için aktif bir rol üstlenmektedirler.³⁴

İslâm dininin temel aksiyomlarından elde edilen ve hukuki normların belirlenmesi için kullanılan fıkıh usulü, şer'i bilginin epistemik temelini oluşturur. Bu yöntemler şer'i bilginin doğru yorumlanması ve anlamlandırılmasında oldukça kritik bir rol oynamaktadır. Bu da fıkıhın hem epistemik değeri hem de bilginin doğru ve geçerli olması için -gereken kriterleri karşılaması açısından- önemlidir. Bu kriterler arasında bilginin kaynağı, doğru yorumlama yöntemleri ve çıkarılan hukuki normların tutarlılığı gibi unsurlar yer alır. Bu yönüyle fıkıh, sahip olduğu metodoloji gereği bahsedilen bu kriterleri karşılayan bir bilgi kaynağı olarak kabul edilmekte ve İslâm iktisadı ya da günümüz iktisat bilimi³⁵ açısından kaynak olma durumundadır.³⁶

³² Türcan, "Fıkıh ve Hukuk -İslâm Hukuku Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme-", 20.

³³ Burada fetva ile kastedilen hukuki karara konu olabilecek unsurlara sahip fakih görüşüdür ve ilzâmı gerekli olan kararlardır. Tavsiye niteliğinde olan fetva kastedilmemektedir.

³⁴ Ahmet Yaman, *Fetva Usulü ve Âdâbı* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2017), 3-14; Karaman, "Fıkıh".

³⁵ Sabri Orman, "Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 4/6 (1999), 9-48.

³⁶ Artuç- Kumaş, "İslâm İktisat Düşüncesinin Oluşumunda Fıkıh İlminin Yeri" 111-112.

İktisat bilimi, iktisadi/ekonomik olayları açıklayan ve bu süreçleri inceleyen sosyal bir bilimdir. İlimler tasnifi içerisinde klasik dönemde felsefe ve siyaset içerisinde ele alınmış, modern dönemle birlikte müstakil bir disiplin haline gelmiş ve diğer bilim dalları gibi hâkim bilimsel paradigma çerçevesinde yapılandırılmıştır. İslâm geleneği içerisinde iktisat bilimi tüm yönleriyle doğrudan ele alınmamıştır. İktisadın teorik yönü daha çok İslâm felsefesinin ahlâk bahisleri içerisinde, pratik yönü ise doğrudan fıkıh ilmiyle ele alınmıştır. Bu yönüyle iktisat, İslâm geleneğinde hem pratik hem de teorik açıdan sürekli dinamik bir yapıyla günümüze taşınmıştır. Buradan hareketle İslâm ahlâkçılarının iktisadi öğretileri toplumsal ve bireysel erdemlerle ele alması, fakihlerin Müslümanların iktisadi sorunlarına yönelik dinamik çözümler sunması gibi günümüz iktisatçıları da -toplumsal misyonu gereği- topluma karşı bilgi üretmede -sorumlulukları açısından- müşterek bir paydaya sahiptir.

İktisat biliminin epistemolojik değeri, iktisat teorilerinin ne kadar doğru ve güvenilir olduğuyula ilgilidir ve iktisat teorilerinin gerçek dünyada yaşanan iktisadi olayları anlama, açıklama ve tahmin etme becerisine dayanmaktadır. Her ne kadar iktisadın bilim olup olmadığına dair tartışmalar olsa da modern yaklaşımlarla bezenmiş günümüz iktisat teorileri, genellikle matematiksel modeller kullanarak ekonomik davranışları ve kararları analiz edip açıklama eğilimindedir.³⁷ Bu analizlerin/modellerin doğruluğu ve güvenilirliği ise iktisadi olayların gerçek dünyada ne denli anlaşıldığına ve nasıl açıklandığına/tahmin edildiğine bağlıdır. İktisat bilminde, epistemik değeri etkileyen diğer faktörler arasında veri toplama yöntemleri, verilerin kalitesi ve kullanılan analiz yöntemleri gibi konular yer almaktadır. Görüldüğü gibi günümüzde son derece rasyonel bir bilim haline getirilen iktisat disiplini, aydınlanmacı

³⁷ İktisadın doğa bilimlerine öykünerek bilimsel paradigma içerisinde kendisini konumlandırma sorunu birçok iktisatçı tarafından eleştirilmişse de pozitivist iktisat anlayışı bu tutumdan vazgeçmeyerek eğitim müfredatında, ders kitaplarında ve bilimsel yayın anlayışında matematiği bir araç olarak kullanmaktadır. Bu tutuma karşı yapılan genel eleştirileri görmek için bk.: Ömer Demir, "Normatif-Pozitif Ayrımının Sosyal İşlevi ve Pozitif İktisat", *Eskişehir Anadolu Üniversitesi İİBF Dergisi* X/1 (1992), 97-108.

bilimsel paradigmanın kontrolünde gelişmiş, varsayımlar üzerinden tanımlanmış ve iktisadi unsurlar (insan, emek, sermaye) değer, inanç, ahlâk ve kültür gibi birçok olgudan arındırılmaya çalışılmıştır.³⁸

Fıkıh ve iktisat birbirinden ayrı düşünülemeyen iki ayrı olgusal zemini ifade etmektedir. Çünkü fıkıh bir yönüyle İslâm dininin inanca matuf hukuki ve ahlâkî ilkelerini ihtiva ederken bir yandan da iktisadi konularla ilgili hükümleri ve bu yöndeki sorunlara dair çözümleri barındırır. Fıkıh, iktisadi ilişkilerde adaletin tesisi, hakkın temini, malın korunması, zekât, sadaka, ribâdan kaçınma ve sosyal sorumluluklar gibi birçok hukuki ve ahlâkî normu içerir ki bu anlamda kapitalizm ve sosyalizm gibi diğer iktisadi sistemlerden farklı bir yaklaşıma sahiptir. Zira İslâm düşüncesinde mal kazanma ve mülk edinme hakkı ve buna dair hükümler geniş bir çerçevede ele alınmış ve bunun sonucunda elde edilen iktisadi kazanımların (kesb) Allah'ın lütfettiği bir rızık ve yine onun insana verdiği bir emanet olarak kabul edilmesi prensibi benimsenmiştir. Bu yönüyle iktisadi davranışların sadece dünya hayatını değil ötesini (ahiret) hesap eden bir yönü vardır ve bunu da fıkıh düzenlemektedir. Fıkıh, iktisadi düzlemde kazanç elde edilmesini (üretim), adil bir şekilde bu kazancın toplumsal paydaşlar arasında dağıtılmasını (tevzi) ve bu kazançların da ihtiyaçlar hiyerarşisine göre dengeli bir şekilde kullanılmasını (tüketim) doğrudan vurgular. Bu açıdan fıkıh, gelir elde etme ve tüketim anlayışında alt ilkelerden daha çok adalet, ihsan, teâvün gibi genel ilkeleri benimsemektedir. Bu genel ilkelerden hareketle iktisadi olay ve olguları değerlendirerek serbest piyasa ekonomisi veya diğer piyasa modelleri yerine, adil bir ekonomik sistemi öncelemektedir.³⁹

Fıkıh ve modern iktisat ilişkisini epistemik açıdan değerlendirmenin birçok zorluğu vardır. Her şeyden önce modern gelişmelerin yaşanmaya başlandığı 16. yy. hem zihinsel algıların

³⁸ Mehmet Bulut, "Ahlâk ve İktisat", *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (01 Aralık 2015), 105-123.

³⁹ İktisat ve fıkıh ilişkisini tüm yönleriyle görmek için bk.: Enver Osman Kaan, *İktisadın Fıkıhtaki Yeri ve Yapısı* (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 21-174.

hem de sosyal ve kültürel yaşamın neredeyse tamamen değişmeye başladığı bir dönemi ifade etmektedir. Aynı zamanda bu değişim bilim ve bilgi anlayışı üzerinde de çok köklü değişimlere neden olmuştur. Bu değişimlerin en önemlisi, dinî düşüncenin bilimsel anlayış içerisindeki konumunun sürekli sorgulanması ve bunun neticesinde de tenkitlerle başlayan dinî bilgiyi saf dışı bırakma çabalarıdır.

Bu değişim ve bilgi anlayışındaki bu köklü dönüşüm, anın ve sonrasının önceki ile irtibatını koparmıştır. Modern gelişmeler veya ortaya çıkan yeni anlayışlar, kadim bilgilerle değerlendirilemez hâle gelmiş ve önceye yapılan (geleneğe) referanslar değersizleştirilmiştir. Günümüz iktisadi anlayışı bu çerçeveden değerlendirildiğine dinî düşünceye dayalı yaklaşımlar kabul görmemekte ve dinî bilgi modern iktisat için bir bilgi kaynağı olma durumunu ifade etmemektedir. Özellikle hayatın birçok alanını düzenleyen ve kurucu aksiyomlara dayanarak İslâm dininin temel metinlerinden elde edilen fikhî bilgi modern iktisat açısından bilgi kaynağı olmamaktadır. Oysaki fıkıh disiplininin normatif ve pozitif yönden ortaya koyduğu esaslar iktisadi açıdan oldukça değerli olabilecek mahiyete sahiptir. Örneğin; "işçinin ücretinin alın teri kurumadan verilmesi, kaynakların tahsisinde ve dağılımında adaletli olma ilkesi, hakkı olmadığı halde bir kişinin o malı mülk edinmemesi, spekülasyon ve karaborsacılığın reddedilmesi, belirsizliklere karşı (garar ve cehalet) bir direnç sergilenmesi gibi hususlar fikhin ortaya koyduğu normatif ilkelerdir ve modern iktisat açısından da -amaçları açısından- ortak paydaya sahiptir. Bu yönüyle fikhin pozitif ve normatif ilkeler belirleyerek insanların daha iyi ve daha güzele ulaştırma arzusu modern iktisat için de geçerli bir durumdur. İki disiplinin bu denli ortak amaçlara sahip olmasına rağmen halen uzlaşamaması ideolojik bir yaklaşımın sonucudur. Halbuki modern iktisadın dinî düşünceye katkısı ile dinî bilginin iktisadi düşünceye katkısı tamamlayıcı olması açısından oldukça kıymetlidir.

5. Din ve İktisat İlişkisi

Din ve iktisat ilişkisi, insanlık tarihi boyunca önemini koruyan ve modern dönemle birlikte de iktisat sosyolojisi içerisinde ele

alınan bir konudur. Din, tarih boyunca toplumları şekillendiren en önemli unsurdur. İktisat ise insanın varoluşundan beri gündelik hayatın merkezindedir. Din, toplumun değerleri, ahlâkî normları, kültürel yapıları ve inanç sistemlerini belirleyen en önemli faktördür.⁴⁰ İktisat ise insanların kendisine emanet olarak verilen dünya nimetlerini nasıl dengeli bir şekilde kullanacakları, elde edilen mal ve kazancın ne şekilde paylaşılması gerektiği, toplumda hangi hizmetleri önceleyerek kimler tarafından nasıl üretileceği ve kaynak dağılımını adil bir şekilde nasıl tesis edileceğini ilkeler bağlamında ele alıp insan merkezli inceleyen bir disiplindir.⁴¹ Bu bağlamda din ve iktisat ilişkisi birbirinden bağımsız düşünülemeyecek kadar önemli bir olgudur. Ancak modern dönemin beraberinde getirdiği bilim anlayışı, dini tüm alanlardan tasfiye etme eğiliminde olduğundan iktisat da bundan nasibini almıştır. Fakat son dönemde iktisadi davranışlar üzerinde dinin etkisini araştıran ve iktisat sosyolojisi içerisinde bu ilişkiyi açıklamaya çalışan bilimsel yayınların arttığı görülmüştür. Günümüzde ise iktisatçılar, din ve dindarlığın bireylerin günlük ekonomik kararlarında ne denli etkili olduğu, dinin veya dindarlığın; ülkelerin, grupların veya alt grupların ekonomik performansı üzerinde nasıl bir etkisi olduğunu anlamaya yönelik ampirik çalışmalar yapmaktadırlar. Yapılan bu çalışmalar önemli ekonomik sonuçları olan dinin, bireylerin iktisadi davranışları üzerinde önemli etkileri olduğunu ortaya koymaktadır.⁴²

Din, iktisadi sistemlerin temel belirleyenleri üzerinde doğrudan etkili olabilecek potansiyele sahiptir. Karar alma, koordinasyon, enformasyon, kontrol ve motivasyon mekanizmaları bir ekonomi sisteminin temel belirleyenleridir. Bu bağlamda karar alma mekanizmalarına dinî düşüncenin; birey, mülk sahipleri ve devlet arasında tesis ettiği ilişki ile katkılar sunabilir ve bu alanı doğrudan fıkıh ve ahlak anlayışıyla düzenleyebilir. Ayrıca dinî

⁴⁰ A. Mesud Küçükcalay, *İktisadi Düşünce Tarihi* (İstanbul: Beta, 2015), 65-66.

⁴¹ Ersoy Arif, "İslâm İktisadı ve İktisadi Yapısı: İnsan Merkezli Fitri İktisat ve İktisadi Yapısı", *İslâm Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)* 1/1 (01 Haziran 2015), 37-64.

⁴² Abdülvehhap Ömer Toprak, *Religion and Economy: Does Religion Matter?* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 10-61.

düşüncenin karar alma mekanizmaları modern iktisattan daha zengindir. Modern iktisadın karar alma mekanizması sadece mülkiyeti elinde bulunduranlarken dinî düşüncenin karar mekanizmaları istişare ile işletilen birey, mülk sahipleri ve devlet ilişkisiyle oluşturulmaktadır.

Koordinasyon açısından modern iktisadın önerdiği piyasa önermesine karşın dinî düşüncenin önerdiği; toplumsal yapılar, devlet ve piyasa önermesi daha sağlıklı görünmektedir. Sadece piyasa anlayışına odaklanan bir iktisadi sistemin ortaya çıkardığı başarısızlıklar iktisat tarihi içerisinde oldukça büyük bir yeküne sahiptir. Oysaki toplum, devlet ve piyasa ilişkisi daha katılımcı bir iktisadi sistemin oluşmasına olanak sağlayabilecektir.

Enformasyon (bilgi) açısından modern iktisat sisteminin tek belirleyicisi fiyattır. Klasik iktisadi düşünceden itibaren değerden arındırılmış fiyat politikası iktisadi sistemleri önce politikleştirmiş ardından da piyasa aksaklıklarına neden olan birçok durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Oysaki dinî düşüncede fiyat, değer ile birlikte ele alınır ve iktisadi sistemin enformasyon mekanizmalarına nitelikli bir katkı sunmayı amaçlar.

Kontrol mekanizmaları açısından modern iktisat bilimi "rekabet" olgusuyla hareket etmektedir. Rekabet edebilecek gücü elinde bulunduranların tahakkümüyle sonuçlanan piyasa ve bunun beraberinde getirdiği başarısızlıklar/krizler hem insanlık hem de gelecek nesiller üzerinde hak ihlallerinin yaşanmasıyla neticelenmiştir. Dinî düşüncenin önerdiği kontrol mekanizmaları ise; devlet, toplum, organize yapılar ve şer'i kurullardır. Bu mekanizmaların birlikte işletilmesiyle iktisadi sistem üzerinde tesis edilecek denetim ve kontrol beraberinde güveni getirecektir. Böylece insanların iktisadi açıdan zulmetmesi ve zulme uğramasını en aza indirgeyebilecektir.

Modern iktisadi sistemin temel belirleyenlerinin bir diğeri de motivasyon mekanizmalarıdır. Bu sistemin motivasyon mekanizması sadece kâr ve iktisadi başarıdır. Kâr ve başarı güdüsüyle hareket eden birey, firma ve devletlerin başta yaşadığımız dünya olmak üzere insanlık ve gelecek açısından ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlar giderek artmakta ve dünya

hayatı adeta yaşanmaz bir yere dönüştürülmektedir. Çünkü kazanma ve kâr elde etme hırsıyla hareket eden insan diğerkâmlığını yitirecek, ürettikçe tüketecek, tükettikçe de hazlarının tatminine odaklanarak kendinden başkasını düşünmeyen bir forma dönüşecektir. İçinde yaşadığımız modern yaşamın en belirgin krizlerinden birisi de haz ve hızın esiri olmuş insanın “ben” merkezli bir anlayışla hareket ederek başkasını ve ötesini düşünmeden yaşamak istemesidir. Oysaki dinî düşünce iktisadi sistem içerisinde motivasyon mekanizmalarının merkezine ahireti (ötesini) koyarak toplumsal felah, kâr ve iktisadi başarıyı güdüleme gayretindedir. Ötesini hesap ederek her türlü nimetin hesabını vereceğine inanan bir insanın dengeli bir hayatı yaşaması daha muhtemeldir. Bu denge ile sınırlılıklarını belirleyecek ve iktisadi davranışlarında daha tutarlı olabilecektir. Tüm bu değerlendirmelerin akabinde dinî düşüncenin modern iktisadi sistemlerin temel belirleyenlerine doğrudan katkılar sunabileceği görülmektedir. Ve bu katkılar iktisadi düşüncenin amaçlarına ulaşması için önemli avantajlar sağlayabilecektir.

Bir diğer açıdan dinin ilkeler belirlemesi ile modern iktisat disiplininin kurallar koyması “işlevsellik” açısından ortak bir özelliğe sahiptir. Ayrıca dinî düşüncenin; olgular, nesnelere ve mefkureler üzerindeki “meşrulaştırma” yeteneği iktisadi düşünce açısından oldukça önemli fırsatlar sunacaktır. Bilim ise “norm belirleme” konusunda din ile aynı özelliğe sahiptir. Ancak bilimin “meşrulaştırma” düzeyi dinî düşünceye göre oldukça zayıftır. Bu nedenle modern iktisadın kendisini sadece bilimsel paradigma yerine dinî düşünceye de dayandırarak önermelerde bulunması bu disiplini çok daha avantajlı bir konuma taşıyacak ve iktisadın bir bilim olup olmadığı üzerinde yapılan tartışmalar da anlamsız kalacaktır.

6. İktisadın Kaynağı Olarak Din

Aydınlanma felsefesi, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'da ortaya çıkan bir entelektüel harekettir ve insanların salt akıl yoluyla bilgi edinmelerini ve bilimsel yöntemlere dayanarak düşünmelerini hedeflemektedir. Bu anlayış, tüm bilim dallarında sadece bilimsel yöntemlerin kullanımını ve rasyonel düşünme biçimini ön plana

çıkarmıştır. Bu bağlamda, dinî düşüncenin bilimin kaynağı olması fikri aydınlanma felsefesi içinde önce tartışılmış ardından da reddetmeci bir yöne evrilmiştir. Dinî düşünce, bilim anlayışı içerisinde sadece kişisel deneyimler ve etik boyutuyla sınırlı tutulmuş ve etkisi giderek azaltılmıştır. İktisadi düşünce de bu durumdan nasibini almış ve dinî düşünceden soyutlanma eğilimine dâhil olmuştur.

Dinî düşüncenin modern iktisat bilimi içinde bilginin kaynağı olması ya da dinî motivasyonlardan hareketle bu disiplini şekillendirmesi modern dönemden itibaren akademik çevrelerde tartışılmış ve bu tartışmaların sonucunda temel bir uzlaşma alanı oluşmamıştır.⁴³ Zira bilim adına söylem üreten paradigma bu uzlaşmaya ya da dinî düşüncenin bilginin kaynağı olmasına müsaade etmemektedir. Oysaki iktisat, insan davranışları, kaynak dağılımı ve ekonomik süreçleri inceleyen toplum bilimidir ve toplumun sosyal yapısını belirleyen temel dinamiklerinden birisi -hatta en önemlisi- de dindir.⁴⁴ Bu bağlamda dinî düşüncenin iktisat bilimiyle ilişkisinin boyutlarını ihmal etmek ya da görmezden gelmek bilimsel bir tavırdan ziyade ideolojik bir tutumun sonucu olduğu söylenebilir. Ancak bu ideolojik tutuma rağmen dinî düşüncenin iktisat bilimine katkı sağlayıp sağlayamayacağı son dönem çalışmalarında yeniden ele alınarak tüm boyutlarıyla değerlendirildiği görülmüştür.⁴⁵

Batı düşüncesi içerisinde dinin iktisadi düşünceye katkıları belirli seviyelerde incelenmiş ancak iktisat disiplinine kaynaklık edip etmemesi hususundaki tartışmalara yeterince değinilmemiştir.⁴⁶ Dinî düşüncenin modern iktisat disiplinine

⁴³ Patrick J. Welch- J.J. Mueller, "The Relationships of Religion to Economics", *Review of Social Economy* 59/2 (2001), 185-202.

⁴⁴ Celil Abuzar, "Dinin Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkisi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2011), 143-153.

⁴⁵ Mustafa Karahöyük, "Din ve Ekonomi İlişkisi", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2013), 193-220.

⁴⁶ Dinî düşüncenin veya dine dayalı dünya görüşü üzerine inşa edilen yaklaşımların sonucu olarak bir disiplin veya öğretinin inşası tarih içerisinde var olagelmıştır. Örneğin Hristiyanlığın ekonomi anlayışı bu saikle inşa edilmeye çalışılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk.: Muhammet Yurtseven, *İslâmî Finans Sisteminin Küresel Mimarisi, Kurumları, Yapısal İşleyişleri ve Türkiye için Kurumsal Model Önerisi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal

katkılarını ele alan çalışmalara bakıldığında konunun yalnızca sosyolojik ve etik çerçevede ele alındığı, kısıtlı ve dar bir zemin içerisinde incelendiği gözlemlenmiştir. Örneğin; Alman sosyolog Max Weber (1920), "*Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhü*" adlı eserinde, Protestan ahlâkının kapitalizmin gelişimine etkisini araştırmış ve Protestan toplumların kapitalizm için daha müsait olduğunu ve bu yönüyle kapitalizmin Doğu'da değil Batı dünyasında neşet ettiğini ileri sürmüştür. Weber'e göre, Protestan ahlâkı ya da zihniyeti; tasarruf yapma, çalışma ve ekonomik başarıya ulaşma arzusunu teşvik ederek kapitalizmin doğuşunu desteklemiştir. Weber, bu çalışmasında dinin iktisadi düşünceye kaynaklık etmesinden ziyade dinî inancın ekonomik davranışları etkileyebileceğinden bahsetmiştir.⁴⁷

Nobel ödüllü Hintli ekonomist Amartya Sen ise "*On Ethics and Economics*" ve "*Development as Freedom*" adlı eserlerinde, iktisat biliminde ahlâkî ve etik değerlerin önemini vurgulayan önemli iktisatçılardandır. Sen'e göre dinî düşünce ve tecrübeler, insanların refahını artırmak ve sosyal adaleti sağlamak için ekonomi politikalarının oluşturulmasında yol gösterici olmaktadır. Bu bağlamda o, dinî düşüncenin iktisat politikalarında yol gösterici misyonuna işaret ederek modern iktisat bilimine kaynaklık etmesine işaret etmiştir.⁴⁸

Amerikalı ekonomist Robert Henry Nelson (2018), "*Economics as Religion: From Samuelson to Chicago and Beyond*" adlı eserinde ve diğer çalışmalarında iktisat biliminin ideolojik bir bilim olduğunu ve bu bağlamda dinî düşüncenin de örtük veya dolaylı bir şekilde iktisat düşüncesini şekillendirdiğini vurgulamıştır. Nelson'a göre, iktisat bilimi bazı temel inançlara dayanır ve bu inançlar ekonomik düşünceyi şekillendirir. Bu

Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 75; Charles Gide - Charles Rist, *A History of Economic Doctrines from the time of the physiocrats to the present day*, çev. R. (Robert) Richards - William Smart (Boston: Head and Company, 1948), 483-516.

⁴⁷ Max Weber, *Economy and Society* (California: University of California Press, 1978), II/34-41; İshak Torun, "Max Weber'e Göre İktisadi Zihniyetin Rasyonalizasyonu", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 8/15 (2008), 14-34.

⁴⁸ Adem Levent, "İktisat ve Etik: Amartya Sen Mirası", *Turkish Journal of Business Ethics* 6/2 (2013), 109-123.

nedenle, dinî düşüncelerin iktisat bilimine hem katkı hem de kaynaklık etmesi ontolojik bir gerçekliktir.⁴⁹

Sonuç

Din ve iktisat ilişkisini anlamak, şer'i bilginin iktisadi kararlar üzerindeki etkisini değerlendirmek ve fıkıh disiplininin bu olgular arasındaki konumunu belirlemek -farklı olguların birbirleri ile olan zor ve sorunlu ilişkisinden ötürü- hem epistemik hem de ontolojik açıdan oldukça güçtür. Modern dönemin olguları ile kadim dönemin ilkeleri arasında ortaya çıkan uyumsuzluk, modern iktisat ile fıkıh ilminin uyumlaştırılmasında kendisini daha da belirginleştirdiğinden bu çalışmanın bünyesinde birçok zorluğu barındırdığını sonuç itibariyle söylemek mümkündür. Bu bağlamda çalışmanın idealleri ile elde edilen veriler arasında bir boşluk olduğu görülmüştür. Ancak bu boşluğun oluşmasına neden olan etmenler, zikredilen bu hususlar çerçevesinde değerlendirildiğinde şu hususlara ulaşılmıştır:

16. yy.'dan sonra ortaya çıkan aydınlanmacı zihniyetin inşa ettiği zihinsel yapı ve buna bağlı olarak ortaya çıkan birçok gelişme, önceki dönemin bilgi sistematığı ile ele alınamayacak kadar karmaşık ve bir o kadar da zordur. Fıkıh düşüncesinin ilâh merkezli bir yapıda olması, modern iktisadın da tamamen rasyonaliteye dayalı olması bu zorluğu daha da belirgin hale getirmiştir. Ayrıca modern anlayış, bilginin epistemik değeri konusunda kendi paradigmasının dışına çıkılmasına müsaade etmemektedir.

Modern ve klasik eserlere dayalı yorumlardan oluşan literatür taraması sonucunda ele alınan bu araştırma, din ve iktisat arasındaki ilişkiyi fıkıhın epistemik değeriyle ilişkilendirmeye çalışmış ve fıkıhın iktisat içindeki rolünü bilgi felsefesi bağlamında tartışarak açıklama gayretinde olmuştur. Bu bağlamda olgusal yönü ve betimsel tasviri oldukça girift olan bu çalışmanın elde edilen diğer sonuçları şu şekilde ifade edilebilir;

Şer'i bilgi hem iktisat disiplini hem de İslâm iktisadı araştırmalarında önemli bir rol oynamaktadır. Ancak iktisadi kararlar/davranışlar üzerindeki etkisi, inanç merkezli

⁴⁹ Robert H. Nelson, "Economic Religion Versus Christian Values", *Journal of Markets and Morality* 2 (1998), 142-157.

davranışlarda daha belirginken rasyonel davranışlarda daha kısıtlıdır. İslâm iktisadı, dinin öğretilerine dayanan bir iktisat teorisi olarak ortaya çıktığından şer'i bilgi, iktisadi prensipleri belirlemede kritik bir rol oynamaktadır. Bu nedenle çalışmanın elde ettiği sonuçlardan birisi de İslâm iktisadı araştırmalarında şer'i bilginin zorunlu bir gereksinim olduğudur. Şer'i bilginin, iktisat ve İslâm iktisadı araştırmalarında bilgi kaynağı olması ve bu bilginin bu araştırmaları belirleyici bir yöne sahip olması epistemik bir değer ifade etmektedir ancak bu epistemik değer subjektif bir niteliktedir. Çünkü mevcut bilimsel paradigma, inanç temelli motivasyonlarla elde edilen bilgiyi rasyonel esaslara uymadığı için kabul etmemektedir.

İslâm iktisadının temel prensipleriyle uyumlu bir iktisadi model oluşturulması için şer'i bilginin etkisinin artırılması İslam geleneğinin bilgi sistematığı açısından önemlidir. Bu da din ve iktisat ilişkisinde şer'i bilginin algılanma biçimi ve iktisadi kararlara olan etkisinin epistemik yönüyle ilişkilidir. Ayrıca bu çalışma, din ve iktisat ilişkisinin modern paradigma içerisinde ihmal edilen konumuna vurgu yapmıştır. İhmal edilen dini bilginin, fıkıhın epistemik değeri üzerinden yeniden değerlendirilerek iktisat araştırmalarında kaynaklık etmesinin imkânı sorgulanmıştır. Bu sorgulama neticesinde ise fıkıh disiplininin sahip olduğu güçlü metodoloji ve ortaya çıkan engin birikimi sayesinde bilgi değeri açısından avantajlı argümanlara sahip olduğu anlaşılmıştır.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Abuzar, Celil. "Dinin Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkisi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2011), 143-153.
- Akbay, Yunus Emre (ed.). *İslam Düşüncesinde Temel Kavramlar: Vahiy, İlham, Keşf, Sezgi, Firâset ve Rüya*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2023.
- Akgün, Tuncay. "Modern Zihniyetin Epistemik Desakralizasyonu ve İnsanlığın Kurtuluşu İçin İslam'ın Vahiye Temelli Epistemisinin İhyası (Seyyid Hüseyin Nasr Örneği)". *İslam ve Yorum*. thk. Fikret Karaman. 3/247-266. Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı, 1. Basım, 2017.
- Alper, Ömer Mahir. *İslam Felsefesinde Akıl- Vahiy Felsefe-Din İlişkisi*. İstanbul:Kitabevi, 2008.
- Apaydın, Hacı Yunus. "Şer'i İlim: Müslümanca Varoluşun Meşru Zemini". *İslam Düşünce Atlası (İDA)*. ed. H. İbrahim Üçer. 3/360-366. Konya: Konya BB Kültür Yayınları, 2017.
- Arif, Ersoy. "İslam İktisadi ve İktisadi Yapısı: İnsan Merkezli Fitri İktisat ve İktisadi Yapısı". *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)* 1/1 (2015), 37-64.
- Arslan, Hüsamettin. *Epistemik Cemaat Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*. İstanbul: Paradigma Yayınları, II., 2018.
- Artuç, Gülizar- Kumaş, Mehmet Salih. "İslâm İktisat Düşüncesinin Oluşumunda Fıkıh İlminin Yeri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/22 (2019), 110-135.
- Aslan, Adnan. "Geleneksel Ekolün Modernizm Eleştirisi ve İslâm Düşüncesindeki Yansımaları". *İslâm ve Modernleşme*. 25-40. İstanbul: İSAM / İslam Araştırmaları Merkezi, 1997.
- Bulut, Mehmet. "Ahlâk ve İktisat". *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (2015), 105-123.
- Cevzici, Ahmet. *Büyük Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Chalmers, Alan. *Bilim Dedikleri: Bilimin Doğası, Statüsü ve Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme*. çev. Hüsamettin Arslan. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2008.
- Colin A., Ronan. *Bilim Tarihi (Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi)*. çev. Ekmeleddin İhsanoğlu- Feza Günergün. Ankara: Tübitak Yayınları, 2005.
- Demir, Ömer. "Normatif-Pozitif Ayrımının Sosyal İşlevi ve Pozitif İktisat". *Eskişehir Anadolu Üniversitesi İİBF Dergisi* X/1 (1992), 97-108.
- Demiroğlu, Kadir. "Fıkıh Usûlünde İstidlâl Kavramı ve İstidlâl Çeşitleri". *Edebali İslâmiyat Dergisi* I/1 (2017), 91-109.
- Durkheim, Emile. *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*. çev. Özcan Doğan. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2014.
- El-Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Erkan, Hüsnü. *Ekonomi Sosyolojisi*. İzmir: Fakülte Kitabevi, 4. Basım, 2000.
- Gide, Charles- Rist, Charles. *A History of Economic Doctrines from the time of the physiocrats to the present day*. çev. R. (Robert) Richards - William Smart. Boston: Head and Company, II., 1948.
- Gökhan, Yasin. "John Hick'e Göre İnanç ve Bilginin Epistemik Statüsü". *Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi Electronic Journal of Social Sciences* 7 (2020), 172-194.
- Görgün, Tahsin. "Sosyal Bilimler ve İslam Bilimleri İlişkisi". *İslâm Düşüncesinde Bilimlerin Birliği*. Erişim 12 Mayıs 2023. <https://www.ide.org.tr/TR/listmenu/islmdusuncesindebilimlerinbirligi/d>

- etail/sosyalbilimlerveislambilimleriiliskisiprofdrtahsingorgun-1
- Gözaydın, İhtar- Gülsoy, Nazlı ÖKTEN. "Durkheim Sosyolojisinde Dinin Tarihsel ve Güncel Olanakları". *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3/21 (2011), 1-15.
- Hocaoğlu, Durmuş. "Bilgi'den Kudret'e, Kudret'ten Tahakküm'e". *Türkiye Günlüğü* 88 (2007), 112-128.
- Kaan, Enver Osman. *İktisadın Fıkıhtaki Yeri ve Yapısı*. M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Kalelioğlu, Uğur Berk. "Pozitivizmin Epistemolojik Temeli ve Avrupamerkezci Sosyolojik Bilginin Sınırları". *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* 2/2 (2019), 127-138.
- Karahöyük, Mustafa. "Din ve Ekonomi İlişkisi". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2013), 193-220.
- Karaman, Hayrettin. "Fıkıh". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 13/1-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Karaman, Hayrettin. *İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 9. Basım, 2012.
- Kubat, Mehmet. "İslâm Düşüncesinde Aklın Vahiy Karşısındaki Konumu The Position in the face of the Revelation of the Mind in Islamic Thought". *Milel ve Nihal* 8/1 (2011), 71-118.
- Kurt, Ali Osman. "Normatif Dinî Bilimlerde Mukayese Sorunu ve Çözüm Önerileri". *Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (2018), 1-7.
- Kurtyılmaz, Deniz. "Pozitivizmin Doğrulama ve Yanlışlama İlkeleri Ekseninde Modern Bilimin Bilgiyi Metafizikten Arındırma İdeali". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 15-33.
- Küçükkalp, Kasım. "Modern Epistemolojik Kriz ve Postmodern Epistemoloji". *Bilimname: Düşünce Platformu* 1/2 (2003), 85-95.
- Küçükkalay, A. Mesud. *İktisadi Düşünce Tarihi*. İstanbul: Beta, 2015.
- Levent, Adem. "İktisat ve Etik: Amartya Sen Mirası". *Turkish Journal of Business Ethics* 6/2 (2013), 109-123.
- Nelson, Robert H. "Economic Religion Versus Christian Values". *Journal of Markets and Morality* 2 (1998), 142-157.
- Neuman, W. Lawrence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri I*. ed. Ertan Akkaş. çev. Özlem Akkaya. II Cilt. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2022.
- Oeser, Erhard. "Bilimsel Evrenselcilik". çev. Nejat Bozkurt. *Felsefe Arkivi* 25 (2013), 63-86.
- Orman, Sabri. "Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 4/6 (1999), 9-48.
- Ozansoy, Cüneyt. "Bilimde Değer Sorunu ve Pozitivizm İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 47/1 (1998), 37-48.
- Romeros, Monivas Jesus. "Science and Religion in The Sociology of Emile Durkheim". *European Journal of Science and Theology* 3/1 (2007), 17-30.
- Şentürk, Recep. *Modernleşme ve Toplumbilim*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Topaloğlu, Fatih. "John Hick'in Dinî Tecrübe Anlayışı". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014), 159-171.
- Toprak, Abdülvehhap Ömer. *Religion and Economy: Does Religion Matter?* Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2019.
- Torun, İshak. "Max Weber'e Göre İktisadi Zihniyetin Rasyonalizasyonu". *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 8/15 (2008), 14-34.
- Türcan, Talip. "Fıkıh ve Hukuk -İslam Hukuku Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme-". *Eskişen: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi* 24 (2012), 19-25.
- Weber, Max. *Economy and Society*. I-II Cilt. California: University of California Press, 1978.

- Welch, Patrick J.- Mueller, J.J. "The Relationships of Religion to Economics". *Review of Social Economy* 59/2 (2001), 185-202.
- Yaman, Ahmet. *Fetva Usûlü ve Âdâbı*. İstanbul: M.Ü.İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1. baskı., 2017.
- Yenen, İbrahim. "Emile Durkheim Sosyolojisinde Din Fenomeni". *Toplum Bilimleri Dergisi* 17 (2015), 426-441.
- Yurtseven, Muhammet. *İslami Finans Sisteminin Küresel Mimarisi, Kurumları, Yapısal İşleyişleri ve Türkiye için Kurumsal Model Önerisi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2021.
- Yurtseven, Muhammet- Songur, Haluk. "İktisadi Düşünce Tarihinde Yöntem & İslam İktisat Tarihinde Dönemlendirme Sorunu". *SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 39 (2021), 291-323.

Katılım Bankalarında Geri Ödenmeyen Borç İşlemlerinde Cezâî Şart mı, Yoksa Muhtemel Kârın (Menfaatin) Tazmini mi?

Araştırma
Makalesi
Research
Article

Yunus ARAZ

Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Associate Prof., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law, Eskişehir, Türkiye
Isparta, Türkiye
✉ yaraz@ogu.edu.tr orcid.org/0000-0003-1582-3176

Yazar
Author

Araz, Yunus. "Katılım Bankalarında Geri Ödenmeyen Borç İşlemlerinde Cezâî Şart mı, Yoksa Muhtemel Kârın (Menfaatin) Tazmini mi?". *Tevilat* 4/1 (Haziran 2023), 243-276.

 <https://doi.org/10.53352/tevilat.1307576>

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 31.05.2023
Accepted / Kabul Tarihi: 21.06.2023

ISSN: 2687-4849 e-ISSN: 2757-654X
www.tevilat.com

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yayıncı/Published by: Selçuk University, Faculty of Islamic Studies/Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.

Bilgi
Info

Katılım Bankalarında Geri Ödenmeyen Borç İşlemlerinde Cezâî Şart mı Yoksa Muhtemel Kârın (Menfaatin) Tazmini mi?

Katılım bankalarında kullanılan finansmanların geri ödenmemesi durumunda, bankaların önemli zararlar edeceği aşikâr bir durumdur. Konvansiyonel bankalarda bu durumda geri ödenmeyen her gün için faiz (gecikme faizi) takdir edilirken; katılım bankalarında faiz uygulaması caiz olmaması sebebiyle uygulanmamaktadır. Ya da uygulansa bile alınan bu fazlalık banka tarafından kullanılmamakta ve farklı alanlara bağış şeklinde verilmektedir. Fakat bu durumda meydana gelen bu zarar nasıl telafi ettirilecektir? Makalede gerek menfaatin tazmini gerekse cezâî şart konusu teferruatına girilmeden sadece katılım bankalarında borcun geri ödenmemesi durumunda alacaklının zararının giderimi bağlamında cezâî şartın mı yoksa muhtemel kârın tazmininin mi uygulanacağı İslâm hukukunun ilkeleri ışığında ele alınacaktır. İslâm hukukunda menfaatin tazmini ile ilgili klasik dönemlerden itibaren tazmin görüşünü kabul edenler bulunmaktadır. Fakat bu durum ribevî mallar dışında kendisinden menfaat hâsıl olabilecek mallarda gasp ve itlaf durumu meydana geldiğinde gündeme gelmiştir. Dolayısıyla para ribevî mallar olması sebebiyle para borçlarının ödenmemesi durumunda menfaatin tazmini konusu incelenmesi gereken bir konudur. Cezâî şart ise her ne kadar diğer hukuk sistemlerinde kadim dönemlere dayandırılssa da günümüzde çok fazla kabul gören ve uygulama alanı bulan bir yöntemdir. İslâm hukukunda ise klasik dönem eserlerinde yer almayıp modern hukukun etkisiyle günümüzde gündeme gelen ve incelenen bir konudur. Gerek muhtemel kârın tazmini gerekse cezâî şartın uygulanması ile ilgili İslâm hukuku çalışmalarında birbirine muhalif görüşler bulunmaktadır. Çalışmada bu görüşler ele alınarak İslâm hukuku ilkeleri bağlamında değerlendirilecektir.

Özet

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Borç, Ribâ, Tazminat, Menfaatin Tazmini, Cezâî Şart.

244

Tevilat 4/1 (2023)

What Should be Applied in the Case of Non-Repayment of Debt Transactions in Participation Banks: Penal Clause or Compensation for Potential Profit (Benefit)?

The failure to repay the financing used in participation banks would undoubtedly result in significant losses for the banks. In conventional banks, in such cases, interest (late payment interest) is charged for each day the payment is not made. However, in participation banks, interest is not applied due to its non-permissibility. If it is applied, any excess amount collected is not utilized by the bank and is instead given as donations to different areas. But how can this resulting loss be compensated? This article will discuss whether penal clause or compensation for potential profit will be applied in the context of compensating the creditor's loss in the case of non-repayment of debt in participation banks, without going into the details of the compensation of benefits and penal clause. The principles of Islamic law will be considered. In Islamic law, there have been proponents of the compensation viewpoint regarding the compensation of benefits since classical times. However, this issue has arisen when deprivation and destruction occur in goods from which benefits could be derived, other than ribawi (interest-bearing) goods. Therefore, since money falls into the category of ribawi goods, the compensation of benefits in the event of non-repayment of monetary debts is a subject that needs to be examined. Although penal clauses are rooted in ancient periods in other legal systems and widely accepted and implemented today, they are a topic that emerged and studied in Islamic law influenced by modern law. In Islamic legal studies, there are conflicting opinions regarding the application of compensation for potential profit and penal clause. This study will evaluate these views within the context of the principles of Islamic law.

Keywords: Islamic Law, Loan, Interest, Compensation, Compensation of Benefit, Penal Clause.

Abstract

Giriş

İslâm hukuku kaynağı itibariyle, nassa dayanan ve fakihlerin içtihatları ile zenginleşen bir hukuk sistemidir. Klasik İslâm hukuku eserlerinde önemli sayılacak bir yekûn borçlar hukuku alanına ayrılmıştır. Gündelik hayatta insan ilişkilerinde önemli bir yere sahip olan borç ilişkileri ile ilgili naslarda çoğunlukla genel ilkeler bulunmakla birlikte bazen detay hükümlere de değinilmiştir. Bu bağlamda borç ilişkilerinde gerek Kur'ân'da gerekse sünnette birçok hüküm bulunmaktadır. Bu hükümlerden biri de borç ilişkilerinde ribânın haram kılınmasıdır. İslâm hukukçuları da Kur'ân ve sünnet temelli olarak ribâyı anlamaya ve meydana gelen yeni durumlarda Kur'ân ve sünnetin hükümleri ile çelişmeyecek hükümleri tespit etmeye çalışmışlardır. Ribâ konusunda da birçok mesele gündeme gelmiş ve farklı bakış açıları ile çözümlenmeye çalışılmıştır.

Para borçlarında ribâ yasaklanmakla birlikte borçlunun, borcunu ödememesi durumunda ne şekilde davranılacağı da bu tartışmalı meselelerden biridir. Klasik fıkıh eserlerinde mütemerrid borçluya uygulanacak yaptırımlar ele alınmış ve kendi dönemleri açısından adaleti temin edecek hükümler verilmiştir. Enflasyonist bir ortamın olduğu günümüz piyasalarında da bu mesele çokça tartışılmış ve borcun ödenmemesi, eksik ödenmesi veya geciktirilmesi durumunda alacaklının uğrayacağı zararların ne şekilde giderilebileceği önemli bir tartışma konusu olmuştur. Bu konuda iki aşırı uç ve bu iki aşırı ucun arasında daha yapıcı yorumların olduğu orta görüşler bulunmaktadır. Birinci aşırı uç, borcun her ne şekilde olursa olsun fazlasıyla alınamayacağını aksi takdirde alınan bu fazlalığın ribâ olacağını belirtirken diğer aşırı uç ise borcun niteliği, gecikmenin sebebi gibi durumlara bakılmaksızın her hâlükârda fazlasıyla geri alınabileceğine hükmetmektedir. Orta görüşte olanlar ise borcun niteliği, ödenememe sebebi veya zararın durumunu göze alarak; bazen ceza şeklinde bazen de tazminat şeklinde fazlalığın alınabileceğini belirtmişlerdir. Bu bağlamda borcun geri ödenmemesi durumunda meydana gelen zararı giderme konusunu, bazıları klasik fıkıh eserlerindeki menfaatin tazmini bağlamında ele almış, bazıları ise

modern dönemde daha çok gündeme gelen cezâî şartın uygulanması ile ilgili görüş çerçevesinde incelemiştir. Araştırmamızda bu iki görüş incelenerek İslâm hukukunun genel ilkeleri ve özel hükümleri bağlamında bir tercih yapılacaktır.

1. Borç ve Borçlunun Temerrüdü

Türkçe bir kelime olan borç, birçok farklı tanım yapılabilecek bir kavramdır. Kavramın genelde para borçları için kullanılması yanında günlük dilde birinin başka birine karşı bir şeyi yerine getirme yükümlülüğü anlamında da kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda borç kavramı çok geniş bir yelpazeye sahip olmaktadır. Karı-kocanın birbirine karşı sorumlulukları, vekilin sorumluluğu, icâre-i âdemîde meydana gelen sorumluluklar vb. birçok durum borç kavramı ile ifade edilebilir. Hatta fıkıh bağlamında namaz borcu gibi kulun Rabbine karşı sorumlulukları da borç kavramı ile ifade edilebilmektedir.

Araştırmamızda daha çok hukukun konusu olan ve tarafların birbirine karşı yerine getirmesi gereken bir ilişkisi sonucu oluşmuş borç kastedilmektedir. Bu bağlamda borcu şu şekilde tanımlayabiliriz: “İki veya daha fazla kişi arasında, birini diğerine ya da her ikisini birbirine karşı bir edimde bulunmakla sorumlu kılan hukukî bağlıdır.”

Temerrüd kavramı alacaklı ve borçlu için kullanılmakla birlikte biz araştırmamızda borçlunun temerrüdü konusunu ele alacağız. Borçlunun temerrüdü ise ‘Borcunu ifa edebilecek durumda olan borçlunun, ifa zamanı geldiği halde borcunu ifa etmemesi, zamanında ifa etmemesi ya da eksik ifa etmesi’ şeklinde tanımlanabilir.¹

Dolayısıyla borçlunun temerrüdünde borçlu, ifa zamanı gelen ve alacaklının talep etmesine ve borcunu ödeme imkânına sahip olmasına rağmen bilerek ve kendi dışında bir zorlayıcı durum olmadan borcunu ifa etmemesi için kullanılır.

¹ Rahmi Yaran, *İslam Hukukunda Borcun Geciktirilmesi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1997), 63.

2. Borcun Ödenmeme Durumunda Meydana Gelebilecek Durumlar

Borcun ödenmemesi durumunda alacaklının uğrayabileceği zararlar tespit edilebilirse, bu zararların telafi edilmesinde ne tür uygulamaların olabileceği de tespit edilebilir.

Bu bağlamda borçlunun uğrayacağı birinci zarar, enflasyonist ortamlarda paranın değer kaybıdır. Bu konuda günümüzde yapılan çalışmalar sonucunda paranın değer kaybının tazmin edilmesi görüşü, İslâm hukukçularının çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir.

Meydana gelebilecek ikinci durum alacaklının bu borca dayanarak yaptığı bazı girişimleri borç ödenmediği için yapamamasıdır. Bu durumda alacaklı bazı sıkıntılarla karşılaşabilir. Örneğin alacağa dayanarak bir ticari işleme girmiş ve alacağını temin edemediği için bundan caymak zorunda kalmışsa, karşı tarafa verdiği zararları tazmin etmek zorunda kalabilir. Ya da borca güvenerek bir yatırımda bulunmuş fakat bu yatırımını tamamlayamadığı için zarar etmiş olabilir. Örneğin bir müteahhit sattığı evlerden gelecek olan alacağa güvenerek yeni bir inşaata başlamış ve ödeme gerçekleşmemişse yatırımı tamamlayamayacak, belki de yaptığı masraflar da yok olup gidecektir.

Bunun yanında alacaklı, eğer borç ödense bu borç ile yeni işler yapacak ve yeni kârlar edebilecektir. Yani borcun ödenmemesi muhtemel kârların elde edilmesine de mani olacaktır. Nitekim makalemizin asıl konusu da budur. Örneğin katılım bankalarında borçların zamanında ödenmesi durumunda bu paralarla yeni finansmanlar sağlanacak ve kârlar elde edilecektir. Fakat ödenmeyince bu muhtemel kârlar gerçekleşemeyecektir.

İşte belirttiğimiz bu zararların gerçek müsebbibi; borcunu ödemeyen borçludur. Fakat zarara katlanan alacaklıdır. İslâm hukukunun genel ilkesi olarak zarar giderilmelidir ve zararı, zararı meydana getiren gidermelidir. Fakat bu zararın giderilmesinde İslâm hukukunda yasaklanan ribânın da cereyan etmemesi gerekir. O halde şu soruyu sorabiliriz: Hem zararın giderilip hem de haksız bir kazancın meydana gelmemesi için nasıl bir yol izlenmelidir?

İslâm hukukçularının günümüzde bu soruyu yanıtlarken; enflasyon, davaların sürüncemede kalması, ahlâkî zafiyetler, çıkarıcılık, açgözlülük ve kurnazlık gibi birçok etkeni göz önüne alarak farkı çözümler sunduğu görülmektedir. Hükümlerin verilmesinde Allah rızasına uygun olması ve herkesin hakkının iade edilmesi (adaleti ikame) göz önünde bulundurulmuş ve bakış açısına göre bu hedefler farklı çözümlerle oluşturulmaya çalışılmıştır.

Araştırmamızda borcun geri ödenmemesi durumunda alacaklının göreceği bu zararı giderme noktasında teklif edilen iki durum yani cezâî şart ve muhtemel kârın tazmini değerlendirilecektir. Bunun için öncelikle borcun ödenmemesi ile ilgili Kur'ân ayetlerine dayanarak iki durum açıklanacaktır.

3. Geri Ödenmeyen Borçlarda Temel İki Yaklaşım

Borçlunun borcunu ödeyememesi durumu genelde iki şekilde ele alınır. Bunlardan biri borcunu ifa imkânının olmamasıdır. Yani bu durumda borçlu borcunun ödemek istese dahi buna imkânı yoktur. Diğer durum ise borçlunun ifa imkânı olduğu halde borcunu ödememesidir.

3.1. Ödeme İmkânının Olmaması Hali

İslâm dini açısından borç işlemlerinde en önemli konulardan biri borçlunun borcunu ödeme konusunda titiz davranmasıdır. Fakat kişinin gerçekten borcunu ifa imkânı yoksa bu durumda borcunu ödemesi için mühlet verilmesi hakkında Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır: *'Eğer borçlu darlık içindeyse ona eli genişleyinceye kadar mühlet verin. Eğer bilerseniz, (borcu) sadaka olarak bağışlamanız, sizin için daha hayırlıdır.'*² Hatta bir kısım İslâm âlimine göre bu durumda olan kişiden borcunu ödemesini talep etmek haramdır.³

Ayette gerçekten imkânı olmayan kişiye mühlet vermek, hatta mümkünse borcunu bağışlamak istenmektedir.⁴ Hz.

² Bakara: 2/280.

³ Yaran, *İslam Hukukunda Borcun Geciktirilmesi*, 107.

⁴ Gerek borcun ispatını sağlayacak tedbirler, gerek borcun geciktirilmesi ile ilgili dini ve ahlaki ilkeler ve gerekse borcu ödeme imkânı olmayan borçlu hakkında bkz. Yaran, *İslam Hukukunda Borcun Geciktirilmesi*; Hüseyin Esen, "İslam Hukuku Açısından Borcun

Peygamberden borçluya mühlet vermekle ilgili birçok hadis rivayet edilmiştir.⁵ Dolayısıyla darlık içerisinde olan borçluya mühlet vermek, borcunu ödeyebilecek imkânlar sunmak ve hatta borcu başlatmak gerektiği konusunda genel bir kanaat vardır.⁶

3.2. Ödeme İmkânının Olması Hali (Temerrüd)

Borç işlemlerinde, borçlunun borcunu ödemesi konusunda titiz davranması gerekir. Borcunu ödeme imkânı olduğu halde borcunu ödemeyen, eksik ödeyen ya da geç ödeyen kişiler kınanmıştır. Hatta bir hadiste Hz. Peygamber, ‘*imkânı olduğu halde (zengininin) borcunu ödemeyip geciktirmesi (مَطْلُ الْعَنِيِّ) zulümdür*⁷ buyurarak bu davranışın zulüm olduğunu belirtmiştir. Başka bir hadiste ‘*Ödemeye gücü yeten borçlunun (لَيْئِ الْوَأَجِدِ) borcunu geciktirmesi onun kınanmasını ve cezalandırılmasını helâl kılar*⁸ buyrulmaktadır. İslâm tazminat hukuku ile ilgili eserlerde çokça delil gösterilen bu iki hadiste, imkânı olduğu halde borcunu ödememenin hem dinî boyutu belirtilmekte, hem de hukukî olarak o kişiye yaptırım yapılacağı bildirilmektedir.⁹

Hz. Peygamberden gelen bu rivayetlerde ‘مَطْلُ الْعَنِيِّ’ veya ‘لَيْئِ الْوَأَجِدِ’ olarak ifade edilen kişi ödemeye imkânı olduğu halde borcunu ödemeyen veya geciktiren yani temerrüde düşen kişidir. Bu şekilde davranan birine ne tür bir yaptırım uygulanacağı İslâm hukukçuları arasında tartışma konusu olmuştur. Ebû Hanîfe

Geciktirilmesi Halinde Uygulanabilecek İşlemler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/36 (2012), 9-46.

⁵ “Kim bir yoksula genişlik sağlarsa, Allah da dünya ve ahirette ona genişlik sağlar” İbn Mâce, “Sadakât”, 14; “İnsanlara borç veren bir tüccar vardı. Borcunun ödeme imkânı olmayan birini gördüğünde adamlarına: “Onun borçlarından vazgeçin ola ki Allah da bizim günahlarımızdan vazgeçer” derdi. Allahu Teâlâ bunun üzerine onun günahlarından vazgeçti” Buhârî, “Büyü”, 18; “Kim imkânı olmayan birine (مُسْتَسِرًا) mühlet verir veya borcunda indirim yaparsa, Allah onu kendi gölgesinde gölgelendirir” Müslim, “Züht”, 74; Tirmizî, “Büyü”, 67; “Kim bir yoksula vade tanırorsa her gün için bir sadaka elde eder, vadesi dolduktan sonra tekrar vade tanırorsa, her gün için öncekinin bir misli sadaka olur” İbn Mâce, “Sadakât”, 14.

⁶ Borcunu ödeme imkânı olmayan kişiye uygulanabilecek bazı tedbirlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yaran, *İslam Hukukunda Borcun Geciktirilmesi*, 107.

⁷ Buhârî, “İstikrâz”, 12; Müslim, “Müsakât”, 33; Ebû Dâvûd, “Büyü”, 10; Tirmizî, “Büyü”, 68.

⁸ Buhârî, “İstikrâz”, 13; Ebû Dâvûd, “Akdiye”, 29; Nesâî, “Büyü”, 100; İbn Mâce, “Sadakat”, 18; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/465, 32/206, 215.

⁹ Yunus Araz, *İslam Hukukunda Menfaatın Tazmini* (Bursa: Emin Yayınları, 2016), 267.

mütemerrid borçlunun hapsedilmesini ve borcunu ödeyene kadar bekletilmesini uygun görmektedir.¹⁰ Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz ise, temerrüd durumunda ancak kişinin mal varlığı üzerinde bir işlemin olabileceğini uygun görmüştür. Çünkü borçlunun hapsedilmesi daha büyük sıkıntılar doğurabilecek hatta borcun daha geç ödenmesine sebep olabilecektir. Bundan dolayı onun serbest bırakılarak çalışması ve ona borcunu ödeme imkânı sunulmasını uygun görmektedir. Fakihlerin çoğunluğu yaptırımların hem mal varlığı hem de şahsı üzerinde olabileceği kanaatindedir. Dolayısıyla borcun ödemesi için borçluya haciz, hapis, hacir, seyahatten men gibi tedbirler uygulanabilir. Hâkim borçlunun durumuna göre bu uygulamalardan herhangi birini tercih ederek borcu ödettirmelidir.¹¹ Burada hâkime yetki verilmiş ve borçlunun borcunu ödemesi konusunda en uygun yolu belirleyerek borcun ödenmesini sağlaması istenmiştir. Bu bağlamda bazen borçlunun yeme içmesi gibi temel ihtiyaçlarına hatta evlenmesine (nikâh kıymasına dolayısıyla; mehir, nikâh masrafı gibi masrafların kısıtlanmasına) bile müdahale edebileceği ve böylelikle borçlunun masraflarını en asgari düzeye çekilerek, önceliği borcunu ödemeye vermesi şeklinde görüş belirtenler de olmuştur.¹² Görüldüğü gibi burada ele alınan konu borcun aslının ödenmesi ile ilgilidir. Oysa bizim araştırmamızın konusu bu borç ödenmediğinde meydana gelebilecek zararlar veya muhtemel kârlarla ilgilidir.

Borcun geciktirilmesi durumunda aslî borç tazmin ettirilmesi zaten ittifakla kabul edilen bir durumdur. Fakat enflasyonist ortamlarda alım gücünün azalması nedeniyle borcun değerinin düşmesi ve borç ödenmiş olsaydı alacaklının bunu kullanarak elde

¹⁰ Ebü'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr el-Merğînânî, *el-Hidâye fî şerhi bidâyeti'l-mübtedi* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ty.), 3/282; 41. Fahrettin Atar, *İslam İcra ve İflas Hukuku* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1999), 41.

¹¹ Atar, *İslam İcra ve İflas Hukuku*, 38-39; Nihat Dalgın, *Gündemdeki Tartışmalı Dini Konular 2* (Samsun: Etüt Yayınları, 2010), 459; Araz, *İslam Hukukunda Menfaatin Tazmini*, 258; Mütemerrid borçlunun cezalandırılması ile ilgili bkz. Yaran, *İslam Hukukunda Borcun Geciktirilmesi*, 204-211; Esen, "İslam Hukuku Açısından Borcun Geciktirilmesi Halinde Uygulanabilecek İşlemler", 38-43.

¹² Abdurrahman b. Muhammed İbn Kâsım en-Necdî, *el-İhkâm şerhu usûli'l-ahkâm* (b.y.: y.y., 1406), 3/227.

edebileceği menfaatler (muhtemel kârlar) konusunda farklı kanaatler bulunmaktadır.¹³

Ödeme imkânı olan ve ödeme talep edildiği halde mazeretsiz olarak ödeme yapmayan kişi temerrüde düşmüş olur.¹⁴ Bu durumda kişiye uygulanacak yaptırım hem ceza hukuku hem de borçlar hukuku alanını ilgilendirmektedir. Borcun geciktirilmesi zulüm olarak nitelendirildiğine göre borçlu bu zulmünün karşılığını görmelidir.¹⁵

İşte araştırmamızın asıl odak noktası bu bölümdür. Mütemerrid borçludan bu durumda akdin başında şart koşulmuş olan cezâî şartın mı yoksa borç ödenmediği için elde edilemeyen muhtemel menfaatlerin veya kârın tazmini mi yapılmalıdır? Öncelikle cezâî şart görüşü daha sonra muhtemel kâr görüşü ele alınarak incelenecek ve sonrasında bu iki görüşün değerlendirilmesi yapılacaktır.

3.2.1. Temerrüd Durumunda Cezâî Şart

Cezâî şart, cezâ şartı, akdî cezâ veya cezâî akit kaydı gibi birçok şekilde ifade edilen kavram için farklı tarifler yapılsa da¹⁶ makalemize konu olması itibarıyla borçla ilişkilendirilerek şu şekilde tarif edilebilir: “Cezâî şart, borcun ödenmemesi, eksik ödenmesi ya da geciktirilmesi durumunda, borçlunun alacaklıya önceden kararlaştırılan bir edimi, cezâ veya tazminat mahiyetinde takdim etmesidir”. Dolayısıyla buna göre cezâî şartta akdin başında alacaklı, borçluya bir şart koşmakta ve “eğer borcunu ödemezsen veya geciktirirsen cezâ veya tazminat olarak bana şu kadar ödemede bulunacaksın” demektedir.¹⁷

¹³ Abdullah b. Süleyman el-Menî, *Buhûs fi'l-iktisâdi'l-İslâmî*, (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1996), 404-405.

¹⁴ Esen, “İslam Hukuku Açısından Borcun Geciktirilmesi Halinde Uygulanabilecek İşlemler”, 16.; Temerrüd borçlunun temerrüdü ve alacaklının temerrüdü şeklinde ikiye ayrılmıştır. Konumuz itibarıyla borçlunun temerrüdü şu şekilde tanımlanmıştır: ‘İfaya muktedir borçlunun, muaccel ve ifası mümkün borcunu, alacaklı talep ettiği ve ifayı kabule hazır olduğu halde zamanında ifa etmemesidir.’ Yaran, *İslam Hukukunda Borcun Geciktirilmesi*, 63.

¹⁵ Menî, *Buhûs fi'l-iktisâdi'l-İslâmî*, 399; Araz, *İslam Hukukunda Menfaatin Tazmini*, 269.

¹⁶ Farklı tanımlar için bkz. Şevket Pekdemir, *İslâm Hukukunda Sözleşmelerde Cezâî Şart* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 48-49.

¹⁷ Abdürrezzâk Ahmed Senhûrî, *el-Vasît fi şerhi'l-kanûni'l-medeniyi'l-cedîd: nazariyyetü'l-iltizâm bi-vechi 'âmm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1971), 2/851; Nâcî Muhammed Şefîk Acem, “eş-Şartü'l-cezâî fi'l-fikhi'l-İslâmî”, *MMFİ* 12/2 (2000), 191.

Burada tanım yapanlar veya konuyu inceleyenler arasında bu şartın bir tazminat mı yoksa cezâ mı olduğu ile ilgili tartışma olduğu görülmektedir. Nitekim İslâm hukukunda bu, daha çok tazminat olarak değerlendirilmektedir.¹⁸ Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, konunun uzun olması ve makale boyutunu aşması sebebiyle cezâî şartla ilgili detaylara girilmeyecektir.¹⁹

Modern hukukta, Roma döneminden beri cezâî şartın varlığından bahsedilmektedir.²⁰ Türkiye’de 818 sayılı eski (mülğa) Borçlar Kanununda cezâî şart kavramı 6098 sayılı yeni Türk Borçlar Kanununda “Ceza Koşulu” olarak kullanılmıştır. Bunun yanında farklı kanun metinlerinde “Cayma tazminatı ve ceza şartı” “maktu zarar ve ziyan” “maktuen tesmiye kılınan meblağ” “sözleşme cezası” gibi kavramlarda aynı manayı ifade etmek için kullanılmıştır.²¹

1879 tarihli Osmanlı Usûl-i Muhâkeme-i Hukukiyye Kanunun’da 111. Maddede “Derün-ı mukavelede tarafeynden her hangisi taahhüdünü ifa ve icra edemez ise diğer taraftan tazmin olarak bir muayyen mikdar-ı meblağ vermesi beyan ve şart kılınmış olduğu halde ondan ziyade ve noksan verilmesi caiz olmaz” denilerek cezâî şartta değinilmiştir.²²

Cezâî şart klasik İslâm hukuku eserlerinde bulunmayan bir kavramdır.²³ Bunun en önemli nedenlerinden biri, akdin başında taraflardan birinin akdin muktezasına uygun olmayan ve bir fazlalığı şart koşması sebebiyle faiz ile ilişkilendirilmesidir.

Fakat İslâm hukukçuları klasik fıkıh eserlerinde cezâî şarta benzeyen bazı uygulamalar bulunduğunu belirtmişlerdir. Bu konuda benzer bir uygulama olarak genelde urbûn (kaparo) kavramı ele alınmıştır.²⁴ İslâm hukuku eserlerinde ön ödeme, pey

¹⁸ Sıddık Muhammed Emin Darîr, “eş-Şartü'l-cezâî”, *MMFİ* 12/2 (2000), 56.

¹⁹ Cezâî Şartla ilgili detay konular için bkz. Pekdemir, *İslâm Hukukunda Sözleşmelerde Cezâî Şart*; Muhammed b. Abdülaziz Sa’d el-Yemenî, *eş-Şartü'l-cezâî ve eseruhu fi'l-ukudî'l-muasıra: Dirase fıkhiyye mukarene* (Riyad: Dâru Künnûzi İşbilyâ (Künûzu İşbilyâ), 2006).

²⁰ Köksal Kocaağa, *Ceza Koşulu (Sözleşme Cezası)* (Ankara: Yetkin Yayınları, 2018), 41.

²¹ Ebubekir Uslu, *Türk Borçlar Hukukunda Ceza Koşulu* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2019), 21.

²² Yaran, *İslam Hukukunda Borcun Geciktirilmesi*, 62-63.

²³ Darîr, “eş-Şartü'l-cezâî”, 55.

²⁴ Senhûrî, *Vasît*, 2/864; Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, *el-Medhalu'l-fıkhiyyi'l-âmm (el-Fıkhu'l-İslamî fi sevbihi'l-cedîd)* (Dımaşk: Daru'l-Fikr, 1968), 1/496, 2/718; Acem, “eş-Şartü'l-cezâî fi'l-fıkhi'l-İslâmî”, 205.

akçesi, bağlanma parası ve kaparo şeklinde ifade edilen urbûn, terim olarak müşterinin, satıcıya akitten önce veya akit esnasında eğer akdi tamamlarsa semene dâhil edilmesi, akitten vazgeçmesi durumunda ise satıcıya hibe etmesi şartıyla ödediği bedeldir.²⁵ Şart koşulan bu ödeme eğer akdi sağlama almak için yapılmış (pey akçesi-bağlanma parası) ve daha sonra semene dâhil edilmişse burada bir sorun görülmemiştir. Fakat müşterinin akitten vazgeçmesi durumunda satıcıya kalması (pişmanlık akçesi) şeklindeki uygulama ihtilaf konusu olmuştur.²⁶ Bu ihtilafın temel sebeplerinden biri Hz. Peygamber'den ve sahabeden gelen farklı rivayetlerdir. Caiz görmeyenler "Hz. Peygamber, urbûn'u yasakladı."²⁷ hadisini delil olarak gösterirler. Özellikle Hanefî, Malikî, Şâfiî mezhebinde, urbûn'un karşılığı olmayan bir gelir ve sınırı olmayan bir muhayyerlik özelliği taşıdığını düşünmüşlerdir.²⁸ Bunun yanında ribâ ve garar yasağının çiğnenmesi, emeğe ve riske dayalı kazancın korunması ve sebepsiz zenginleşmenin engellenmesi gibi durumlar da bu görüşün temel gerekçeleridir.²⁹

Abdullah b. Ömer, Nâfi' b. Abdülharis, Zeyd b. Eslem, Hasan-ı Basrî, Mücâhid, İbn Sîrîn ve başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere Hanbelîlerin çoğunluğu kaparolu satışa cevaz vermektedirler.³⁰ Bu görüşü kabul edenlerde Hz. Ömer döneminde meydana gelen bir uygulamayı delil almışlardır. Buna göre 'Nâfi', Hz. Ömer adına hapishane yapmak üzere bir binayı Safvan b. Ümeyye'den almıştır. Şart olarak eğer Hz. Ömer razı olursa akdin geçerli olacağını fakat

²⁵ "Beyu'l-arebûn (بيع العربون)", *el-Mevsuatu'l-fikhiyye*, 9/93; Vehbe Zuhaylî, *Mevsuatü'l-fikhi'l-İslamiyyî ve'l-kazâya'l-mu'âsıra* (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 2012), 4/219; Cengiz Kallek, "Kaparó", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: DİB Yayınları, 2011), 24/339; Mehmet Onur, "İslam Hukuku Açısından Kaparó" *.Antakiyat*, 4/1 (2021),105-118.

²⁶ Abdürrezzâk Ahmed Senhurî, *Mesadirü'l-hak fi'l-fikhi'l-İslâmî* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1954), 2/65-66.

²⁷ Ebû Dâvûd, "Büyü", 69; Muvattâ', "Büyü", 541.

²⁸ Menî, *Buhûs fi'l-iktisâdi'l-İslâmî*, 149; Atar, *İslam İcra ve İflas Hukuku*, 72; "Beyu'l-arebûn (بيع العربون)", *el-Mevsuatu'l-fikhiyye*, 9/94.

²⁹ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâli Makdisî İbn Kudâme, *el-Muğni* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, ts.), 4/289; Kallek, "Kaparó", 24/339; Mehmet Onur, *İslam Borçlar Hukukunda Risk Teorisi ve Rizikolu Akitler* (Ankara: Astana Yayınları, 2018), 84-92.

³⁰ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkiîn an rabbi'l-alemîn* (Dammam: Daru İbnu'l-Cevziyye, 1423), 5/377; Mâcid Ebû Ruhayye, *el-Arabûn (el-Urbûn) fi'l-İslâm* (Amman: Mektebetü'l-Aksâ, 1986), 13; Menî, *Buhûs fi'l-iktisâdi'l-İslâmî*, 152.

razı olmazsa Safvan'a muayyen bir meblağ vereceğini belirtmiştir. Rivayetin devamında Hz. Ömer'in bu durumu öğrendiği ve bunu kabul ettiği, bu şartta karşı çıkmadığı belirtilmiştir. Başka bir rivayette bir kişi hayvan kiralamış ve hayvanın sahibine 'hayvanını hazırla, filan tarihte seninle yola çıkmazsam sana yüz dirhem vereceğim' demiştir. Fakat belirlediği gün geldiğinde yola çıkmamış ve hayvanın sahibi durumu Kadı Şureyh'a bildirmiştir. O da 'zorlanmadan ve tehdit altında kalmadan kendi isteği ile böyle bir şartı yüklenen, onu yerine getirecektir' demiştir.³¹ Dolayısıyla urbûnu caiz görenler bu delilleri esas almışlardır.³²

Cezâî şart, urbûna benzetilmekle birlikte dikkatli incelendiğinde aralarında farklar olduğu görülecektir. Konumuz açısından özellikle iki fark önemlidir. Öncelikle bilinmelidir ki urbûn akitten vazgeçme durumunda uygulanır. Cezâî şart ise akdin gereği yerine getirilmediğinde veya eksik bir şekilde yerine getirildiğinde uygulanır. Diğer önemli fark ise urbûnda zarar gerçekleşsin veya gerçekleşmesin ödeme yapılırken cezâî şartta İslâm âlimlerinin genel kanaati zararın vaki olması şeklindedir.³³ Ayrıca daha önce belirttiğimiz gibi urbûn, cumhur ulema tarafından caiz görülmemiştir.³⁴

Yine cezâî şartın, bazı ta'zir türünden mali cezalara kıyas edildiği görülmektedir. Oysa bu malî cezalar hâkim tarafından suçluya mağdurun zararını gidermek üzere verilen cezalar olmakla birlikte cezâî şart, tarafların akdin başında belirlediği cezalar olmaktadır. Ayrıca malî cezalarda kişinin durumuna göre farklı miktarlarda ceza uygulanabilirken yani ortaya çıkan zarara göre değil cezanın kişiyi caydırıcılığına göre bir miktar belirlenebilirken, cezâî şartta zarara kıyasla bir ödeme gerçekleşmektedir.³⁵

Cezâî şart incelenirken bunun iki farklı şekilde ele alındığı görülmektedir. Birinci durum bir iş, mal veya hizmet akdinde akdin gereğinin yerine getirilmemesi durumunda ileri sürülen cezâî şarttır. Örneğin bir müteahhidin ev yapmayı vadetmesi ve anlaşma

³¹ Buharî, "Şurut", 18.

³² İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/289; İbn Kayyim el-Cevziyye, *l'İlâmü'l-muvakkiîn*, 5/377; Zerkâ, *el-Fıkhu'l-İslamî fî sebîhi'l-cedîd*, 1/495.

³³ Senhûrî, *Vasît*, 2/864; Darîr, "Eş-şartü'l-cezâî", 55.

³⁴ Darîr, "Eş-Şartü'l-cezâî", 58; Ali Ahmed Sâlûs, "Eş-Şartü'l-cezâî", *MMFİ* 12/2 (2000), 162.

³⁵ Senhûrî, *Vasît*, 2/866; Acem, "Eş-Şartü'l-cezâî fî'l-fıkhi'l-İslâmî", 208.

yapılması fakat belirlenen süre sonunda evi veya işi yapmaması sebebiyle ileri koşulan ceza şartıdır. Buna göre zamanında yapılmadığında müteahhit, alacaklının kira geliri veya oluşan bazı zararlarını gidermesi şeklinde cezâî şart gerçekleşir. Bu şartı kabul eden ve bu cezanın ödenmesi gerektiğini beyan eden İslâm hukukçuları bulunmaktadır. Burada taahhüdünü yerine getirmeyenin hatalı davranması ve bu hata ile zarar arasında alaka olması şartı da ileri sürülmüştür.³⁶ Fakat burada görüldüğü gibi aslında bu şart belirtilen vakitte sorumluluğun yerine getirilmemesi sebebiyle verilen bir zararın giderilmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Bu ise rahatlıkla menfaatin tazmini bağlamında değerlendirilebilir.

Diğer bir durum da para borçlarında meydana gelmektedir. Buna göre bir borç işleminde borcun vadesi geldiği halde ödenmemiş veya eksik ödenmişse alacaklının karşılaşacağı zararlar veya elde edebileceği muhtemel kârlarla ilgili nasıl bir tavır takınılacağı ile ilgilidir.

Cezâî şartın uygulanmasındaki en önemli maksat, borçlunun ödemeyi gerçekleştirmesi için bir yaptırım mahiyetinde olmasıdır. Dolayısıyla borçlu ödemeyi yapmadığında bu cezayı ödeyeceğini bildiği için ödemeyi zamanında ve tam bir şekilde gerçekleştirebilir. Cezâî şartın diğer bir amacı olarak zararın tazmini gösterilmektedir.³⁷ Dolayısıyla, borçlu ödeme yapmadığında meydana gelecek zarar, cezâî şartla giderilecektir. Fakat burada hemen akla, acaba her ödememe durumunda zarar gerçekleşme ihtimali var mıdır? sorusu gelmektedir. Nitekim menfaatin tazmininde de bahsedeceğimiz gibi borcun ödenmediği her durumda zarar gerçekleşmeyebilir. Örneğin para borçlarında ödeme geciktiğinde enflasyonun olmadığı bir durumda enflasyon farkı oluşmayacaktır. Aynı zamanda alacaklı bu parayı işletmeyen ve kâr elde edebilme durumu olmayan bir kişi ise bu durumda muhtemel bir kârdan bahsetmekte mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla zarar meydana gelmediğinde tazminde gerekmeyecek sadece anaparasını almakla hak yerini bulmuş olacaktır. Oysa cezâî

³⁶ Şebihenâ Mâulayneyn Hamedâtî, "Eş-şartu'l-cezâî ve muhtelifu suverihi ve ahkâmuhu", *MMFİ* 12/2 (2000), 35.

³⁷ Darîr, "Eş-Şartü'l-cezâî", 62.

şart uygulamasında bu gözetilmemekte ve her durumda bu ceza şartı ödenmektedir.³⁸

Cezâî şartın zarar meydana gelen bir durumda uygulanacağı ilkesi ileri sürülse de³⁹ uygulamada zarar durumundan ziyade ödemenin yapılmaması, kısmen yapılmaması veya geciktirilmesi durumunda bu cezanın ödendiği görülmektedir.

Nitekim cezâî şart, meydana gelen zararın giderilmesi şeklinde olursa bu zaten maddî zararın tazmini kapsamında ele alınabilir, eğer zararın yanında muhtemel kârın tazmin edilmesi ise bu da menfaatin tazmini bağlamında değerlendirilebilir. Fakat zarar gerçekleşmezse ve muhtemel kâr da bilirkişiler tarafından tespit edilemezse bu durumda cezâî şartın uygulanması haksız bir kazanca sebep olacaktır.

TBK m.180/I'e göre "Alacaklı hiçbir zarara uğramamış olsa bile, karşılaştırılan cezanın ifası gerekir" denerek cezâî şartın zarara bağlı olarak değil başta belirtilen duruma göre ister zarar gerçekleşsin isterse gerçekleşmesin ödenmesi gerektiği belirtilmiştir. Hatta alacaklının zararı ispat sorumluluğu dahi yoktur. Borçlunun da zarar meydana gelmediğini ispat etmesi durumu değiştirmemektedir.⁴⁰

Fakat İslâm hukukçularının çoğunluğu bu konuda zararın ispat edilmesi gerektiğini şart koşmuşlardır.⁴¹ Bazı Arap ülkelerinin kanunlarında da cezâî şartla ilgili zararın vaki olması şartı konulmuştur.⁴² Hatta cezâî şartı urbûn (kaparo) ile karşılaştıranlar, kaparoda zarar olsun veya olmasın ödemenin olacağı ileri sürülürken, cezâî şartta sadece zarar olması durumunda caiz olacağını belirtmişlerdir.⁴³ Bu durumda aslında mesele yine tazminat konusu üzerinden işlenmiş olmaktadır. Oysa modern hukukta cezâî şart tazminattan ziyade ceza olarak işlev

³⁸ Senhûrî, *Vasît*, 2/857. Her ne kadar İslam hukukçularının çalışmalarında zarar şartı aransa da özellikle Türkiye'de ve bazı İslam ülkelerinde cezâî şart zarara bağlanmadan akdın gereği yerine getirilmediğinde ödenmesi gereken bir ceza olarak görülmektedir.

³⁹ Şevket Pekdemir, "İslam Hukuku Açısından Para Borçlarında Cezai Şart", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 23 (2014), 133.

⁴⁰ Kocağa, *Ceza Koşulu*, 173.

⁴¹ Hamedâtî, "eş-Şartü'l-cezâî", 37; Darîr, "eş-Şartü'l-cezâî", 52; Sâlûs, "eş-Şartü'l-cezâî", 161; Pekdemir, "İslam Hukuku Açısından Para Borçlarında Cezai Şart", 136; Acem, "eş-Şartü'l-cezâî fi'l-fikhi'l-İslâmî", 191, 209.

⁴² Darîr, "eş-Şartü'l-cezâî", 50.

⁴³ Hamedâtî, "eş-Şartü'l-cezâî", 36.

görmektedir. Zararın ispat edilmesi durumunda meydana gelen giderim ise tazminat olarak nitelendirilmektedir.⁴⁴ Eğer cezâî şartı tazminat olarak görecekssek bu durumun akdin başında şart koşulmasına gerek olmayıp zararın tespiti durumunda her halükarda giderilmesi gerektiğini belirtmemiz gerekir. Hatta vaki olan zarar cezâî şarttan fazla ise bu durumda Mısır kanununda cezâî şartın üzerinde ödeme olamayacağı belirtilmiş bunun tek istisnasının borçlunun aldatma veya hata gibi bir kusuru olması durumu belirtilmiştir.⁴⁵ Borçlu kişi, bir zararın meydana gelmediğini ispat ederse cezâî şartın uygulanmaması gerektiği belirtilmiştir.⁴⁶

Yine İslâm hukukçuların cezâî şart için ileri sürdükleri gerekçelerden biri de yüklenicinin iradesi dışında zarar olması durumunda ceza şartının geçerli olmayacağıdır. Örneğin anlaştığı bazı kişilerin hatası veya hilesi sebebiyle bir zarar varsa bu durumda da yükleniciye bir cezâ şartı uygulanmamalıdır.⁴⁷

Dolayısıyla cezâî şartın kabul edilmesinde temel iki şart aranmaktadır: Birincisi borçludan kaynaklanan bir sebebin (hata, ihmal vb.) olması, ikincisi ise bunun sonucunda zarar meydana gelmiş olmasıdır. Aynı zamanda bu hata ve zarar arasında da bir alaka olmalıdır.⁴⁸

Mecma'u'l-Fikhi'l-İslâmî de bazı akitlerde cezâî şartı uygun görmektedir. Bunlardan biri istisnâ' akdidir. Fakat burada zarar konusuna değinilmeden sadece cezâ şartının caiz olduğu belirtilmiştir.⁴⁹ Diğer bir işlem ise taksitli satış sözleşmeleridir. Burada da sadece taksitlerin ödenmemesi durumunda taksit işlemine son verilmesi ile ilgili bir şarttan bahsedilmiştir. Yani taksitlerin peşin ödenmesi şartı ileri sürülmüştür. Fakat her ne kadar taksitlerin peşin ödenmesi şeklinde şart ileri sürülmüşse de bu peşin ödemenin indirimli mi yoksa tam mı ödeneceği konusu ihtilafıdır. Bunun yanında taksitli işlemin peşinen ödenmesi, cezâî

⁴⁴ Kocağa, *Ceza Koşulu*, 173.

⁴⁵ Darîr, "eş-Şartü'l-cezâî", 50.

⁴⁶ Acem, "eş-Şartü'l-cezâî fi'l-fikhi'l-İslâmî", 210.

⁴⁷ Senhûrî, *Vasîf*, 2/856; Hamedâtü, "eş-Şartü'l-cezâî", 37; Darîr, "eş-Şartü'l-cezâî", 53; Acem, "eş-Şartü'l-cezâî fi'l-fikhi'l-İslâmî", 209-210.

⁴⁸ Senhûrî, *Vasîf*, 2/855.

⁴⁹ Darîr, "eş-Şartü'l-cezâî", 66; Sâlûs, "eş-Şartü'l-cezâî", 161.

şartı, fazladan bir ödemeyi gerekli kılmayacağı ve bunun caiz olmayacağı böyle bir şartın ileri sürülmeyeceği ve bunun haram kılınan ribâ olacağı da kabul edilmiştir.⁵⁰

Karz akdi, taksitli satış ve selem akdinde cezâî şartın ileri sürülmeyeceği kabul edilmiştir. Bu durumlarda edimin deyin olacağını ve cezâî şartın ribâ olacağı belirtilmiştir. Bunun dışındaki akitlerle belirli bazı şartlarla cezâî şartın ileri sürülebileceğini kabul edilmiştir.⁵¹

Para borçlarında cezâî şart faizli bankaların çoğunda “gecikme cezası”, “gecikme tazminatı” ve “gecikme faizi” gibi birçok isim altında uygulanmaktadır.⁵² Ayrıca modern hukukta kanunî düzenlemeler yapılarak cezâî şart yasal zemine oturtulmuştur. Günümüzde birçok katılım bankasının da para borçlarında -farklı şekillerde de olsa- gecikme cezası uyguladıkları bilinmektedir.⁵³ Cezâî şart taksitli satışlarda da uygulanmaktadır. Taksitin gecikmesi durumunda cezâî şart ileri sürülebilmektedir. Yine icâre işlemlerinden ücretin ödenmemesi veya gecikmesi durumunda cezâî şart uygulamaları bulunmaktadır. Kredi kartlarında da gecikme durumunda cezâî şart uygulamaları vardır. Aynı şekilde bazı devlet veya özel kurumların sunduğu hizmetlerde faturaların ödenmemesi durumunda (su, elektrik, doğalgaz, internet faturaları gibi) cezâî şart uygulamaları olduğu görülmektedir. Sâlûs bütün bu işlemlerde ileri sürülen cezâî şartın batıl olduğunu çünkü haram kılınan ribâ kapsamında olacağını ileri sürmüştür.⁵⁴

Nitekim Sâlûs, cezâî şartı ele aldığı makalenin sonucunda cezâî şartın ancak bazı işlemlerde sadece zararın vaki ve ispatlanabilir olması durumunda geçerli olacağını belirtmiştir.⁵⁵ Bu ise yine menfaatin tazmini veya zararın tazmini bağlamında ele alınacak bir durumdur.

Mecma‘u‘l-Fıkhî‘l-İslâmî, cezâî şartla ilgili 23-28 Ekim 2000 yılında gerçekleştirdiği toplantının sonucunda açıkladığı 109 no‘lu

⁵⁰ Darîr, “eş-Şartü‘l-cezâî”, 66-69; Acem, “eş-Şartü‘l-cezâî fi‘l-fıkhî‘l-İslâmî”, 212.

⁵¹ Darîr, “eş-Şartü‘l-cezâî”, 72, 76; Acem, “eş-Şartü‘l-cezâî fi‘l-fıkhî‘l-İslâmî”, 213-214.

⁵² Pekdemir, “İslam Hukuku Açısından Para Borçlarında Cezai Şart”, 139.

⁵³ Sâlûs, “eş-Şartü‘l-cezâî”, 159; Pekdemir, “İslam Hukuku Açısından Para Borçlarında Cezai Şart”, 139.

⁵⁴ Sâlûs, “eş-Şartü‘l-cezâî”, 159.

⁵⁵ Sâlûs, “eş-Şartü‘l-cezâî”, 165.

kararında cezâî şartın aslî borcun deyn olduğu selem, taksitli satış gibi işlemlerde caiz olmayacağını; çünkü bunların haram kılınan ribâ kapsamında olacağını belirtmiştir. Aslî borcun deyn olmayacağı diğer malî akitlerde (istisnâ' akdi, müteahhitlik sözleşmeleri, iş akdi vb.) zarar meydana gelmesi ve zararın ispatlanması durumunda cezâî şartın caiz olabileceğini karara bağlamıştır.

Bütün bu bilgiler ışığında para borçlarında cezâî şarta çok sıcak bakılmadığı görülmektedir. Bu çoğunlukla ribâ kapsamına gireceği için kabul edilmemiştir. Bu nedenle katılım bankalarında bir gecikme cezası uygulansa bile genellikle bu alınan fazlalık kullanılmamış ve çeşitli alanlarda bağış olarak aktarılmıştır.⁵⁶

3.2.2. Temerrüd Durumunda Muhtemel Kârın (Menfaatin) Tazmini

Borcun ödenmemesi durumunda borçluya uygulanması gereken yaptırımlarla ilgili ileri sürülen bir diğer görüş de muhtemel kârın tazminidir. Bu konu genel olarak klasik kaynaklardaki menfaatin tazmini konusu ile bağlantılı olarak ele alınmıştır. Biz de öncelikle klasik fıkıh eserlerinde bu konudaki görüşleri genel hatlarıyla sunacağız.⁵⁷ Daha sonra para borçlarında bu konunun ne şekilde işlendiğine değineceğiz.

Fıkıh eserlerinde menfaatin tazmini konusu daha çok gasp ve itlaf konuları işlenirken ele alınmıştır. Hanefî mezhebinde menfaatin tazmini ile ilgili değişik zamanlarda üç farklı görüş kabul edilmiştir. Bunlardan ilki h. 6. yüzyıla kadar olan dönemdeki klasik görüştür. Bu görüş sahiplerine göre göre menfaatin tazmini hiçbir şekilde caiz görülmemiştir. İkincisi 6. yüzyıldan itibaren kabul edilen ve Mecelle'de de ifadesini bulan yetim malı, vakıf malı ve muaddün li'l-istiğlâl olan mallarda menfaatin tazmin edilmesi hükmüdür. Son görüş ise Mecelle tadil komisyonunun aldığı ve özellikle Şafiî mezhebinde de kabul edilen menfaatin tazmin edilmesi görüşüdür. Şimdi bu üç görüşü kısaca ele alacağız.

⁵⁶ Mustafa Dereci, "İslami Finansta Gecikme Cezası Uygulamaları", *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi (BEYDER)* 15/2 (2020), 138.

⁵⁷ Detaylar için bkz. Araz, *İslam Hukukunda Menfaatin Tazmini*.

İlk görüşe göre erken dönemden itibaren Hanefî mezhebinde, bir maldan; ister bir köleyi çalıştırmak ya da bir evde oturmak şeklinde yararlanılmış olsun, isterse yararlanılmayıp atıl bekletilsin, menfaatler tazmine konu edilmez.⁵⁸ Çünkü Hanefî mezhebinde henüz meydana gelmeyen menfaatler üzerinde mal sahibinin bir zilyedliğinden bahsedilemez. Menfaatler yok (madum) sayılmakta ve ancak menfaatin bağlı olduğu şeyin kullanılmasıyla vücut bulmaktadır. Dolayısıyla gasp fiili gerçekleştikten sonra meydana gelen menfaatler üzerinde mal sahibinin zilyetliği oluşmamıştır ve gaspı mümkün değildir.⁵⁹ Bunun yanında Hanefî mezhebine göre menfaatler akitle mal sayılırlar. Akit yoksa menfaat, mal hükmünde sayılmaz. Hatta gâsıp, gasp ettiği malı bir akde konu etse ve bundan menfaat elde etse, bunun dahi mal sahibine helal olmayacağı belirtilmiştir. Ayrıca bu gelirin gâsıba da helal olmayacağı ve gâsıbın bunu tasadduk etmesi gerektiği bildirilmiştir.⁶⁰

Menfaatin tazmine konu olmaması daha çok aklî delillerle olsa da Hanefî kaynaklarda bunun delilleri sayılırken naklî delillere de müracaat edilmiştir.⁶¹

Hanefî mezhebindeki bu ilk görüşü savunanlar, her ne kadar menfaatin zarara uğraması durumunda tazmini caiz görmeseler de zarar verene ta'zir ve hapis cezası verilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁶²

⁵⁸ Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 9/248; Muhammed Emin İbn Abidin, *Reddül-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhu't-Tenviri'l- ebsâr*, thk. Şeyh Adil Ahmed Abdulmevcud - Şeyh Ali Muhammed Muavvîd (Riyad: Daru Alemlî'l- Kütüb, 2003), 9/299.

⁵⁹ Şemsüleimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1979), 11/77.

⁶⁰ İmam Muhammed, bu gelirin neden malın asıl sahibine verilmediğini Ebû Hanîfe'ye sorduğunu söyler. Ebû Hanîfe ise malın sorumluluğunun o anda gâsıpta olduğu için gâllenin de ona ait olduğunu belirtir. Böylece o, Hz. Peygamberin, 'الخراج بالضمنان' hadisine (Ebû Dâvûd, Büyû': 71, Tirmizî, Büyû': 53, Nesaî, Büyû': 15) işaret etmektedir. Fakat burada elde edilen bu gelir haksız kazanç olduğu için gâsıbın da hakkı değildir. Gâsıbın bu kazancı sadaka olarak vermesi gerekir. Serahsî, *Mebsût*, 11/77; Ebû'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr el-Merğînânî, *el-Hidâye fi şerhi bidâyeti'l-mübtedi* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ty.), 4/297.

⁶¹ Detaylı bilgi için bkz. Araz, *İslam Hukukunda Menfaatin Tazmini*, 221-245.

⁶² Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *İhtilâfü'l-fukahâ'* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 177; Ebu Muhammed Ali b. Osman b. Muhammed b. Süleyman Sirâceddîn el-Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, thk. Muhammed Osman el-Bestevî (Linişiya (لبنيشيا): Dârü'l-Ulum Zekeriyya, 2011), 358; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-

Hanefî mezhebinde erken dönemdeki bu kanaat, zaman içerisinde pratik hayatta sıkıntılıların meydana gelmesine sebep olunca çeşitli istisnalar getirilmiştir. Özellikle İslâm hukukunda haklarının korunması bağlamında özel bir konumda olan yetim ve vakıf malları bu istisnalar içerisinde sayılmış ve daha sonra ise muaddün li'l-istiğlâl olan mallar da buna dâhil edilmiştir.⁶³ Yetim malı ve vakıf mallarında menfaatin tazmininde temel gaye bu malların korunması konusunda oluşabilecek ihmalleri engellemek ve baştan bir tedbir alarak zarara uğramaları durumunda mağduriyeti gidermektir. Muaddün li'l-istiğlâl⁶⁴ olan mallarda, mal sahibi bu malları gelir elde etmek için elinde tutmaktadır, gâsıp ise bunlara el koymuştur. Gâsıbın bu işlemi, her ne kadar karşılıklı rızaya dayanmasa da fasid bir akit sayılarak menfaatin tazminine hükmedilmiştir ki bunda hakkın korunması gayesi güdülmüştür.⁶⁵

Mecelle'nin 417. maddesinde muaddün li'l-istiğlâl mallarla ilgili bilgi verilmektedir.⁶⁶ Mecelle'nin 596. maddesinde ise bu istisnalar kabul edilerek tazmini cihetine gidilmiştir.⁶⁷

Mecelle maddeleri ile ilgili sonraki süreçte yapılan tadil çalışmalarında menfaatin tazmini ile ilgili yeni bir görüş (üçüncü görüş) ileri sürülmüştür. Kitâb'ül-İcâreye Müte'allik Ta'dilâtı Hâvi Rapor'da (1340 tarihli) menfaatin mal olması ile ilgili Hanefîlerin

Kâsânî, *Bedâiü's-senâi' fi tertibi's-şerâi'*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcud (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 10/48; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985), 7/335.

⁶³ Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed el-Mısırî İbn Nüceym, *el-Fevâidü'z-zeynîyye fi mezhebi'l-Hanefîyye*, thk. Ebû Ubeyde Ali Salman (Demmân: Dâru İbni'l-Cevzi, 1994), 63.

⁶⁴ Mu'addün li'l-istiğlâl' şeklinde ifade edilen bu mallar kişinin kazanç elde etmek için satın aldığı, yaptığı veya ürettiği mallardır. Örneğin bir evi kiraya vermek için satın alan veya bina eden kişinin, bu malı kazanç getirmek üzere elde tutulduğu için bu şekilde nitelenir. Aynı şekilde bir aracı gelir getirmek üzere kullanan kişinin de aracı mu'addün li'l-istiğlâl sayılır. Ticarî taksiler gelir getirmek için elde tutulan araçlardır. Fakat kişinin özel olarak kullandığı hususî otomobili mu'addün li'l-istiğlâl değildir. Araz, *İslam Hukukunda Menfaatin Tazmini*, 240-241.

⁶⁵ Yaran, *İslam Hukukunda Borcun Geciktirilmesi*, 140.

⁶⁶ 'Mu'addün li'l-istiğlâl, kiraya verilmek üzere i'dâd ve tâyin olunmuş şeydir ki, fi'l-asıl kiraya verilmek üzere yapılmış ya alınmış han ve hane ve hamam ve dükkân gibi akarât ile kira arabası ve kira beygiri misillü şeylerdir. Ve bir şeyin ale't-tevâlî üç sene icar olunması mu'addün li'l-istiğlâl olduğuna delildir. Ve bir kimse nefsi için yaptırmış olduğu bir şeyin mu'addün li'l-istiğlâl olduğunu nâsa ihbâr ve i'lâm ile mu'addün li'l-istiğlâl olur'

⁶⁷ 'Bir kimse bir malı sâhibinin izni olmaksızın isti'mal etmiş olsa gasp kabilinden olarak menfa'atini ödemek lazım gelmez. Fakat mal-ı vakıf ya mal-ı sağır ise her halde ve mu'addün li'l-istiğlâl ise te'vil-i mülk ve akd olmadığı halde zamân-ı menfa'at yani ecr-i misil lazım olur.'

ve cumhurun görüşlerine değinilmiştir. Sonuç olarak cumhurun, menfaatin tazmini ile ilgili görüşünün kendi dönemleri için daha uygun olduğu belirtilmiş ve menfaatin gayr-ı mütekavvim mal sayılmasının sıkıntılar doğurduğu belirtilmiştir.⁶⁸ Dolayısıyla Mecellede öncelikle Hanefî mezhebindeki istisnalarla menfaatin tazmin edileceğini görüşü, ardından tadil komisyonunda menfaati de ayn gibi mütekavvim sayılması görüşü benimsenmiştir. Buna binaen bir malın kullanılması veya kullanılmasına engel olunması durumunda emsal ücretinin verilmesi gerektiği belirtilerek, her durumda menfaatin tazmini gerektiği görüşü kabul edilmiştir.⁶⁹

Şâfiî mezhebinde menfaatin tazmin edilmesi gerektiği görüşü benimsenmiştir. Burada malın kullanılması, kullandırılmasına veya menfaat elde edilip edilmemesine bakılmaksızın her durumda menfaatlerin tazmini kabul edilmiştir.⁷⁰ Çünkü Şâfiî mezhebine göre menfaatler baştan mal gurubunda sayılmakta ve menfaatlere verilen herhangi bir zarar durumunda mallar gibi tazmin edilmesi gerekmektedir.⁷¹ Dolayısıyla gasp edilen veya itlaf edilen mallar eğer menfaatleri karşılığında bir ücret talep edilebilecek olan mallar ise hiçbir ayırım olmaksızın menfaatin tazmini gerektiği görüşü kabul edilmektedir.⁷² Fakat burada dikkat edilmesi gereken

⁶⁸ Ahmed Akgündüz, *Karşılaştırmalı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye (Mecelle Ta'dilleri ve Gereççeleri İle Birlikte)* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2013), 144, 173; Halil Cin - Ahmet Akgündüz, *Türk-İslam Hukuk Tarihi I-II* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1990), 217; Mehmet Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2000), 182.

⁶⁹ Araz, *İslam Hukukunda Menfaatin Tazmini*, 234.

⁷⁰ Ebü'l-Hüseyn İbn Ebi'l-Hayr Yahyâ b. Ebi'l-Hayr b. Salim b. Es'ad el-Yemanî İmrânî, *el-Beyân fi mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Kâsım Muhammed en-Nuri (Beyrut: Dârü'l-Minhac, 2000), 7/11.

⁷¹ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr fi fihri mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî ve hüve şerhu Muhtasari'l-Müzenî*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcud (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 7/160; Taberî, *İhtilâfü'l-fukahâ'*, 176-177; Ebü'l-Menâkıb Şehabeddin Mahmûd b. Ahmed Zencânî, *Tahrîcü'l-furû' ale'l-usûl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 225-227; Şemsuddin Muhammed b. Hatib Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc ila Ma'rifeti Maani Elfazi'l- Minhâc*, thk. Muhammed Halil (Beyrut: Darü'l-Marife, 1997), 2/369; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Abdülhak Minhâcî, *Cevâhirü'l-ukûd ve'l-muinü'l-kudât ve'l-muvakki'in ve's-şühûd* (b.y.: y.y., ts.), 1/220; Ebü Muhammed b. Ğânim b. Muhammed Bağdâdî, *Mecmaü'd-damânât fi mezhebi'l-İmâmi'l-A'zam Ebi Hanîfe en-Nu'mân*, thk. Muhammed Ahmed Serac, Ali Cuma Muhammed (Kahire: Darü's-Selam, 1999), 1/306.

⁷² Ebü İshak Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf eş-Şirâzî, *el-Mühezzeb fi fihri'l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Zekeriyâ Umeyrat (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 2/196; İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rûknüddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf Cüveynî, *Nihâyeti'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*, thk. Abdülazim Mahmud ed-Dib (Beyrut: Darü'l-Minhac,

bir durum söz konusudur. Eğer gasp edilen mal örneğin para veya yiyecek türünden tüketilen bir mal gibi ücret karşılığı kiraya verilemeyecek bir mal ise aynî tazmin gerektiği, menfaatlerin tazmin edilmeyeceği kabul edilmiştir. Bunun yanında meydana gelen gasp fiilinin mislî bir ücret takdir edilecek bir süre de devam etmesi gerekir.⁷³

Hanbelî mezhebinde menfaatin tazmini konusunda Şâfiîlere benzer görüş belirtilmiştir. Dolayısıyla menfaatlerin gaspı gibi durumlarda tazmini gerekir. Önemli olan malın ücret karşılığı kiralanabilecek veya başka bir deyişle kullandırılması durumunda menfaat karşılığında ücret alınabilecek bir mal olması yeterlidir.⁷⁴

Mâlikî mezhebinde ise menfaatin tazmini konusu Şafiî ve Hanbelî mezhebi gibi erken dönemden itibaren kabul edilse de bu menfaatin meydana gelmiş olması şartı aranır. Yani menfaatin elde edileceği mal kullanılmış veya kullandırılmışsa bu durumda menfaat hâsıl olmuştur. Hâsıl olan bu menfaatler tazmin edilir. Fakat kullanılmamış ve menfaat elde edilmemişse menfaatin tazmini caiz görülmez. Örneğin bir kişi başkasına ait bir malı gasp edip bu malın menfaatlerinden herhangi bir şekilde istifade etmişse, menfaatler de tazmin ettirilir. Fakat gâsıp bu malın menfaatlerinden faydalanmamışsa sadece malın tazmini gerekip ayrıca menfaat tazminine gerek görülmemiştir.⁷⁵

Günümüzde menfaatin tazmini ile ilgili görüşler incelendiğinde genelde tazmin edilmesi gerektiği görüşü kabul edilmektedir.⁷⁶ Bu görüşün kabul edilmesinde en temel sebep olarak; zamanımızda dinen ve ahlaken zaaflar yaşandığı ve insanların kul hakkı konusunda titiz davranmadıkları belirtilmiştir.

2007), 7/173; İmrânî, *el-Beyân fî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*, 7/11; Mustafa Hın vd., *el-Fikhü'l-menheci alâ mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî* (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1992), 7/223.

⁷³ Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, 7/196; Mâverdi, *el-Hâvî'l-kebîr*, 7/162.

⁷⁴ İbnü'l-Ferrâ Muhammed b. Hüseyin Ebû Ya'lâ Ferrâ, *Mesâilü'l-fikhiyye min kitâbi'r-rivâyeteyn ve'l-vecheyn*, thk. Abdülkerim b. Muhammed el-Lahim (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1985), 1/412; Bilmen, *Hukuki İslâmîyye ve İstılahat-ı Fikhiyye Kamusu*, 7/347.

⁷⁵ Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim Karâfi, *ez-Zahîre*, thk. Muhammed Hacci vd. (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 8/281.

⁷⁶ Subhî Mahmesânî, *en-Nazarîyyetü'l-âmmе li'l-mücebâti ve'l-ukûd* (Beirut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1983), 1/163; Abdülkerim Zeydan, *el-Medhal li-diraseti's-şeriatî'l-İslâmîyye* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2010), 205; Yaran, *İslam Hukukunda Borcun Geciktirilmesi*, 145; Kahveci Nuri, "İslam Hukuku Açısından Menfaatlerin Tazmini", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2006), 60.

Aynı zamanda menfaatin tazmin ettirilmemesi kötü niyetli kişilerin çoğalmasına sebebiyet verecek ve insanların haklarının kaybına sebep olacaktır. Ayrıca Hanefî mezhebinde klasik dönemde menfaatin tazmin edilmemesi davaların kısa sürede sonuçlandırılması ve menfaat kayıplarının çok fazla yaşanmaması sebebiyle olduğu, ilerleyen süreçlerde ve özellikle günümüzde uzun süren davalar sonucunda alacakların ciddi zararlar gördüğü, bundan dolayı menfaatin tazmini cihetine gidildiği söylenebilir.⁷⁷

Modern hukukta ise bu konu 'elde edilmesi muhtemel kâr kaybı' meselesi başlığında ele alınmaktadır. Zarar, malvarlığının zarar veren olaydan önceki durumu ile çoğalma ihtimali gerçekleşseydi arz edeceği durum arasındaki fark olarak ele alınmış ve elde edilmesi muhtemel kâr kayıplarının da zarar sayılacağı kabul edilerek tazmini cihetine gidilmiştir.⁷⁸ Fakat kârın tespiti ve tazminin hangi miktarda yapılacağı ile ilgili sıkıntılar olacağı için burada hâkimin geniş yorumlardan kaçınarak sadece kuvvetle muhtemel olabilecek kârları hesaba katması gerektiği belirtilmiştir.⁷⁹

Menfaatin tazmini ile ilgili görüşler bu şekilde olmakla birlikte para borçlarının menfaatin tazmini ile ilgili klasik kaynaklarda geçen menfaatin tazmini konusuna kıyaslamak pek uygun görülmemiştir. Menfaatin tazminini kabul eden Şafîî, Hanbelî ve Mâlikî mezhebi ücret karşılığında kiraya verilmesi uygun olmayan malların menfaatinin tazmin edilmeyeceğini belirtmişlerdir.⁸⁰ Çünkü bu görüşü savunanlara göre eğer bu mallar gasp edilmeyip sahibinin elinde kalmış olsaydı malların sahibi bu malları kiraya verecek ve gelir elde edecekti. Fakat gasp edilince bu kârları elde edemedi. O zaman kaybedilen bu kârlar (yani meydana gelen bu zarar) gâsıba ödettilmelidir. Oysa para borçlarında borçlunun elinde mal değil para vardır ve para ribevî mallardan olup kiraya

⁷⁷ Araz, *İslam Hukukunda Menfaatin Tazmini*, 255-256.

⁷⁸ Murat Topuz, *Maddî Zarar ve Bu Zararın Belirlenmesi* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2020), 50. Burada gerek roma hukukunda gerek günümüz hukukunda elde edilmesi muhtemel kârın tazmini ile ilgili görüşler verilmiştir. Bkz. s. 47-71.

⁷⁹ Topuz, *Maddî Zarar ve Bu Zararın Belirlenmesi*, 68-69.

⁸⁰ Mâverdi, *el-Hâvî'l-kebir*, 7/162; Şîrâzî, *Mühezzeb*, 2/196; Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, 7/173; İmrânî, *el-Beyân fî mezhebi'l-İmâm eş-Şafîî*, 7/11; Hın vd., *el-Fikhü'l-menheci alâ mezhebi'l-İmâm eş-Şafîî*, 7/233; Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve Istilahat-ı Fıkhîyye Kamusu*, 7/347.

verilmesi uygun değildir. Yani para, kiraya verilerek kullanılan süre için bir gelir temin edilecek mallardan değildir.⁸¹ Paranın kiraya verilmesi ile elde edilecek gelir faizdir. Bundan dolayı aslı itibariyle konunun menfaatin tazminine kıyası uygun görülmemektedir. Fakat günümüzde gerek bireysel borçlanmalarda gerekse kurumsal borçlanmalarda bu tür sorunlar çokça görüldüğü için mesele etraflıca ele alınarak fikhî boyutu tartışılmış ve mağduriyetlerin giderilmesi için bu kayıpların telafisi gerektiği düşünülerek buna klasik kaynaklardan deliller getirilmeye çalışılmıştır. Bu konuda da en çok başvuru durum gasp durumunda menfaatlerin tazmini olmuştur.⁸²

Klasik fıkıh eserlerinde para borçlarında muhtemel kârın tazmini ile ilgili doğrudan bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Mustafa Ahmed ez-Zerkâ bunun üç temel sebebinin olduğunu belirtir: Birincisi bu konu, fukahânın yaşadığı dönemde, günümüzde olduğu gibi önemli ve etkili değildir. İkincisi o dönemde davaların erken sonlandırılmasıdır; yani borçlu borcunu ödemediğinde alacaklı mahkemeye başvurmakta ve mesele hâkim tarafından araştırılarak alacaklının zarara uğramayacağı şekilde hızlı bir şekilde çözülmektedir. Üçüncüsü ise faize düşme korkusudur. Buna göre borcunu ödemeyen kişiye verilebilecek bir fazlalık vade karşılığında borca ekleme yapmaya benzer. Bu ise faiz düşüncesini akla getirmektedir. İşte belirtilen bu sebeplerden dolayı fakihler muhtemel kârın tazmini cihetine gitmemişlerdir.⁸³ Fakat

⁸¹ Kira akdinde menfaatte aranan şartlardan biri de menfaatin elde edilmesinin aynı tüketimine yol açmamasıdır. Bir ayın tüketimine sebep olan kira akdi caiz değildir. Bkz. Ali Bardakoğlu, *İslam Hukukunda ve Modern Hukukta İcâre Akdi –Özellikle Personel İstihdamı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 1982), 53.

⁸² Abdülaziz Bayındır, *Ticâret ve Faiz* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2007), 290; Ahmet Akman, *İslam Hukukunda Akdî Mesuliyetten Doğan Tazminat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992), 33.

⁸³ Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, "Hel yukbelu şer'an el-hukmu ale'l-medîni'l-mümâtîli bi't-ta'vizi ale'd-dâin?", *Mecelletü ebhâsi'l-iktisâdi'l-İslâmî 2/2* (1985), 104-105; Hayrettin Karaman da bu konuda benzer şekilde şöyle demektedir: "Eski fıkımızda, zamanında ödenmeyen borçlarla ilgili bir yaptırım benimsenmemiştir. Bunda, eski devirlerde, özellikle para cinsinden sermayenin bugünkü kadar önemli olmamasının rolü olabilir. Bir de faiz belâsına düşmemek için fukahâmız titiz davranmıştır. Aklî gerekçe olarak da "Zamanında ödenseydi ve tekrar üretime, ticarete sokulsa mutlaka kazanacak mıydı, belki de zarar edecekti, şu halde kaybedilmiş bir kârdan, uğranılmış bir zarardan kesin olarak söz edilemez" denmişti." Hayreddin Karaman, *Hayatımızdaki İslam* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002), 390; Benzer değerlendirmeler Nihat Dalgın tarafından da yapılmıştır. Dalgın, *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular 2*, 417-418.

günümüzde bu konu meydana gelen sorunlar sebebiyle çokça gündem bulmakta ve tartışılmaktadır.

Araştırmamızın asıl konusu olan katılım bankalarında kullanılan finansmanlarla ilgili olarak da benzer bir durum oluşmaktadır. Bilindiği gibi katılım bankaları ev, araba veya değişik mallara ihtiyacı olan insanlara faizsiz finansman desteği sunmaktadır. Uygulamada müşteri bankaya başvurarak almak istediği malı bildirmekte ve banka müşterinin durumunu araştırdıktan sonra finans temini sağlanacağına karar verdiğinde, malın peşin olarak almakta (aslında mal müşterinin ve bankanın sermaye koyması ile alınmaktadır. %30 müşteri % 70 banka gibi) ve vadeli olarak kâr payı ekleyerek müşteriye satmaktadır. Bankaya vadeli borçlanan müşteri borcunu belirli vadelerde geri ödemektedir. Dolayısıyla katılım bankası müşteriye doğrudan para vererek kredi kullanılmamış, ürün peşin alımı ve vadeli satımı (murâbaha) şeklinde bir anlamda ticaret yapmıştır. Burada müşteri vadesi gelen borcunu ödemediğinde banka kâr elde etmekte ve elde ettiği yeni gelirlerle yeni finansmanlar sağlamaktadır. Fakat borç, vadesi geldiği halde, ödemediğinde finans kurumu zor duruma düşmektedir. Finans kurumunun müşterilerinin birçoğunun böyle bir işlemi yapması elbette kurum için sıkıntılar doğuracaktır. Aynı durum vadeli mal satıp, müşteriden para alması gereken ve bu parayla yeni mallar alarak ticaretini devam ettiren tüccar için de geçerlidir. Bu tür borçlanmalarda da müşteriler borçlarını zamanında ödemediklerinde alacaklı olan tüccarlar bu alacaklarını elde edemediklerinde yeni mallar alamamakta ve kârlı olarak satamamaktadır. Bu ise tüccarın ciddi zarar görmesi demektir. Günümüz İslâm hukukçuları bu gibi durumlarda genellikle anaparada, enflasyon gibi sebeplerle meydana gelen değer kayıplarının tazminini uygun görmektedirler.⁸⁴ Çünkü burada aslında anaparanın alım gücü değeri korunmaktadır. Paranın alım gücündeki bu kaybın tespiti (enflasyon oranında geri ödenmesi) günümüz açısından daha kolaydır. Ekonomik veriler ışığında böyle bir değer kaybı tespit edildiğinde, örneğin enflasyon sebebiyle

⁸⁴ Esen, "İslam Hukuku Açısından Borcun Geciktirilmesi Halinde Uygulanabilecek İşlemler", 24; Bayındır, *Ticâret ve Faiz*, 292; Dalgın, *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular* 2, 415-429.

paranın alım gücünün zayıfladığı bir durumda, bu eksikliğin giderilmesi yönünde bir kanaat oluşmuştur.

Fakat bizim asıl konumuz olan menfaatler (muhtemel kâr) ise bundan farklıdır. Burada paranın alım gücündeki azalma değil ileriye yönelik işletilmesi ile elde edilmesi muhtemel bir kârın kaybı söz konusudur. Yani bir kurum veya şahıs, alacağını temin etse ve bunu tekrar ticarete (al-satta veya murâbahada) kullansa bir kâr elde edecektir. Fakat şurası da unutulmamalıdır ki ticarete kâr elde etme şeklinde bir kesinlik yoktur. Alacak elde edilse ve yeni işlemlerde kullanılsa zarar da gerçekleşebilir. Hatta örneğin bir kumarbaza olan borcunu geciktiren kişi, onun kumarda para kaybetmesine engel olarak hayrına iş yapmış da olabilir. Kesin olmayan bir durum söz konusudur.⁸⁵ Böyle bir durumda karar verirken konu etraflıca araştırılmalı ve buna göre karar vermelidir.

Burada katılım bankaları açısından da durum aynı şekilde olabilir. Yani bu alacağı temin ettiklerinde tekrar ticarete kullanmaları durumunda kâr da elde edebilirler zarar da. Fakat bilindiği gibi katılım bankaları normal tüccarlar gibi malı elinde tutarak müşteri bekleyen kurumlar değildir. Parayı ellerinde tutarlar ve mala ihtiyacı olan kişi geldiğinde o malı alıp hemen kârlı satış yaparlar. Bu açıdan katılım bankalarında zarar ihtimali çok düşüktür. Çünkü ürün hemen alınıp anında kârlı satış yapılmaktadır. Ürün ellerinde kalsa belki zarar etme ihtimalleri olabilir. Fakat böyle bir durum katılım bankaları için söz konusu değildir. Bundan dolayı yukarıda belirttiğimiz kârın kesin olmaması durumu katılım bankaları için uygun görülmez. Dolayısıyla burada mesele farklı boyutları ile incelenmelidir.

Meselenin hükmü konusunda kesin bir görüş belirtmek kolay olmasa da özellikle menfaatin tazmini bağlamında belirtilen görüşler ele alındığında bir değerlendirme yapmak mümkün olabilir. Para borcunun bir mal alım satımına dayalı gerçekleşmesi ve borçlunun borcunu ödeme imkânı olduğu halde ödememesi durumunda kurum veya şahısların elde edemediği bu alacaklara binaen yeni ticari işlemler yapamaması ve muhtemel kârlarını borçlu sebebiyle elde edememeleri Hanefî mezhebindeki muaddün

⁸⁵ Bayındır, *Ticâret ve Faiz*, 292.

li'l-istiğlâl mallarla ilgili görüşü bağlamında da ele alınabilir. Aksi takdirde borçluya bu yaptırım uygulanmadığında alacaklının zararı görmemezlikten gelinir. Burada belki borçluya malî bir ceza verilmesi gerektiği söylenebilir. Fakat bu malî ceza borçlunun zararını gidermek için kullanılmadığında suçlu cezalandırılmakta fakat mağdurun mağduriyeti giderilmemektedir. Bu zararın giderilmesine yönelik bir karar verilmediğinde toplumda büyük sıkıntılar çıkabilir. Bu sıkıntıların başında herhangi bir yaptırımın olmayacağını düşünen kötü niyetli kişilerin bu tür işlemleri çoğaltması gelmektedir. Ayrıca borç veren kişi ve kurumların zarara uğramamak için borç vermekten çekinmelerine ve böylece toplumda çeşitli sıkıntıların doğmasına sebep olur.⁸⁶ Oysa borç işlemleri veya vadeli satış işlemleri toplumlarda zaruret haline gelmiş işlemlerdir. Katılım bankaları açısından bakıldığında katılım bankaları konvansiyonel bankalar gibi kredi vermemekte sadece mal veya hizmete dayalı finansman sağlamaktadırlar. Dolayısıyla bu kurumlarda bir ticaret kurumu gibi değerlendirilip alacaklarının temin edilmemesi durumunda oluşan bu zararın giderilmesi daha uygun olabilir.

Fakat burada dikkat edilmesi gereken bazı noktalar bulunmaktadır. Öncelikle elde edilmeyen kârın tazmine konu olması için borçlunun imkânı olduğu halde zamanında borcunu ödememesi, alacaklının bundan zarar görmesi, alacaklının uğradığı zararın sebebinin borçlunun borcunu ödememesinin olması ve alacaklının borcunu zamanında talep etmesine rağmen borcun ödenmemesi icap eder.⁸⁷

O zaman burada önemli olan şey, kişi veya kurumların bu borç ödendiğinde bunu işletip kâr elde edebilecek kurumlar olup olmamasıdır. Her ne kadar burada da kâr elde edip edemeyecekleri ihtimal dâhilinde olmakla birlikte, asıl işlemleri bu parayı devamlı olarak kullanmak olduğuna göre ve ticarete kâr elde etmek asıl olduğuna göre⁸⁸ bunların normal şartlarda elde edebilecekleri kâr

⁸⁶ Esen, "İslam Hukuku Açısından Borcun Geciktirilmesi Halinde Uygulanabilecek İşlemler", 17-18.

⁸⁷ Dalgın, *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular* 2, 452.

⁸⁸ Aziz Barıkan, "Kâr Mahrumiyeti Tazminatı", *Ankara Barosu Dergisi* 2 (1959), 67. . Mecelle'nin 42. maddesindeki "İtibâr galib-i şâyi'adır, nâdire değildir" küllî kaidesi de bunu açıklayıcı mahiyettedir

hesaplanarak, bunun borçludan tazmin edilmesi mümkün görülebilir. Nitekim bu konuda yapılan bazı çalışmalarda da benzer görüşler belirtilmiştir. Sıddık Muhammet Emin ed-Darîr, katılım bankalarının murabaha satışları sonucunda ödenmeyen borçlarla ilgili verdiği bir fetvada bu konuyu ele almakta ve menfaatin tazmin edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Tazminat miktarı ile ilgili ise kurumun gecikme süresi içerisinde elde ettiği kâra bakılarak tespit yapılması gerektiğini belirtmektedir. Görüşünü açıklarken ‘...eğer banka bu süre içerisinde kâr elde etmemişse borcu geciktiren müşteriden de kâr almamalı, ayrıca ödeme gücü olmayan müşteriden de kâr talep etmemelidir’ demektedir.⁸⁹ Zerkâ ise burada belirlenecek kârın, alacaklının mutat ticaretle elde ettiği asgari kârı geçmemesi gerektiğini belirtmektedir.⁹⁰

Hayrettin Karaman da bu konuda sorulan bir soruyu şu şekilde cevaplandırmıştır:

“Bize göre gerek şahısların ve gerekse finans kurumları gibi kuruluşların, hak edilmiş, vâdesi gelmiş alacaklarını, borçlu ödeme zorluğuna düşmediği halde, zamanında ödememiş olursa, doğan zarar sabit olmak şartıyla fark talep etmeleri normaldir. A'nın finans kurumuna veya bir şirkete vâdeli borcu vardır, zamanında ödememiş ve aradan altı ay geçmiştir, bu esnâda kurumun katılım hesabı sahiplerine verdiği kâr da sabit olmuştur; kezâ şirket, aynı malı ve hizmeti başkalarına da satmış ve bundan belli bir para kazanmıştır. İşte böyle bir durumda, A, ödeme imkânı bulunduğu halde kendi çıkarını tercih ettiği için borcunu ödememiş, parayı kullanmış, kurum ve şirket ise açık ve kesin olarak kârdan zarara uğramıştır; zararın miktarı da yaptığı işlemlerden elde ettiği kârdan bellidir. Bu kadar bir farkın talep edilmesi, zararı meneden İslâm'a göre câiz olmalıdır. Câiz olmayan, kurum ve şirketin, kazansın kazanmasın daha baştan, gecikmeye fark koymasıdır.⁹¹

Burada gecikme sebebiyle elde edilemeyen muhtemel kârın tespiti sorunu ise mahkemeler ve bilirkişiler tarafından titiz bir çalışma yapılarak tespit edilebilir. Ayrıca İslâm hukuku açısından

⁸⁹ Menî, *Buhûs fi'l-iktisâdi'l-İslâmî*, 423.

⁹⁰ Zerkâ, “Hel yukbelu şer’ an el-hukmu ale’l-medîni’l-mümâtîli bi’t-ta’vizi ale’l-d-dâin?”, 112.

⁹¹ Karaman, *Hayatımızdaki İslam*, 390-391.

borcun gecikme nedenlerini, borçlunun ödeme imkânı olup olmadığı vb. durumları araştırarak karar verilmelidir.⁹²

Değerlendirme ve Sonuç

İslâm hukukunun en temel ilkelerinden birisi, insanların birbirleri ile olan ilişkilerinde karşı tarafa zarar vermemeleridir. Karşı tarafın herhangi bir şekilde zarara uğratıldığı durumlarda ise, verilen zararın mümkün mertebe telafi edilmesi gerekir. Borcun ödenmemesi durumunda da alacaklının uğrayacağı zararlar bulunmaktadır. Bu zararların da giderilmesi gerekir. Borcunu ödememe durumu klasik fıkıh açısından sorun görülmüş ve meydana gelecek zararı gidermek için önlemler alınmıştır. Hukuk davalarının sürüncemede kalmaması ve hakkın hızlı bir şekilde sahibine teslim edilmesi için gayret edilmiştir. Örneğin borcunu zamanında ödemeyenlerin mal varlıkları hacr altına alınarak borcun giderilmesi veya hapis veya diğer bazı yaptırımlarla borcunu hemen ödemesi cihetine gidilmiştir. Bu durumlarda alacaklının çok fazla belki de hiç zarara uğramadan hakkının teslim edilmesi sağlanmıştır.⁹³ Ancak günümüzde bu mümkün olmamaktadır. Davalar uzun sürmekte ve mağduriyetler oluşmaktadır.

Araştırmamızda katılım bankalarında ödenmeyen borçlarda borçluya uygulanacak yaptırımla ilgili iki önemli çözüm ele alınmıştır. Öncelikle belirtmemiz gerekir ki bu konuda borçlunun sadece borca konu olan meblağı ödemesi gerektiği görüşünü benimseyenler de bulunmaktadır. Fakat konumuz cezâî şart ve muhtemel kârın tazmini karşılaştırması olması sebebiyle diğer detaylara girilmeyip ilgili kaynaklara müracaat edilebilir.

Cezâî şartın sadece para borçları ile ilgili olmadığını ve birçok borç işleminde uygulanan bir yaptırım olduğunu belirtmemiz gerekir. Fakat makale boyutunu aşmamak ve konu dışına taşmamak için diğer uygulamalara detaylı bir şekilde

⁹² Vehbe Zuhaylî, *Mevsûatu kazâyâ İslamiyye muâsıra* (Dımaşk: Dârü'l-Mektebi, 2009), 5/107; Zerkâ, "Hel yukbelu şer'an el-hukmu ale'l-medîni'l-mümâtli bi't-ta'vizi ale'd-dâin?", 110-111; Esen, "İslam Hukuku Açısından Borcun Geciktirilmesi Halinde Uygulanabilecek İşlemler", 27; Dalgın, *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular 2*, 447.

⁹³ Abdullah b. Süleyman el-Menî, "Borcunu Ödemeyene Verilecek Ceza", çev. İshak Emin Aktepe, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/3 (2008), 6.

değnilmemiştir. Aynı şekilde menfaatin tazmini konusu da aslında para borçları ile ilgili bir durum olarak ele alınmamıştır. Fakat modern dönemde bu konu para borçlarındaki mağduriyeti gidermek için kullanılmıştır.

Günümüz İslâm hukukçularının bir kısmı cezâî şartı benimserken bir kısmı ise muhtemel kârı benimsemiştir. Fakat her iki görüşü benimseyenlerin ortak kararı borçlunun ödeme imkânı olduğu halde borcunun ödememesi durumunda alacaklının mağduriyetinin bir şekilde giderilmesi şeklindedir. Cezâî şartta bu mağduriyet akdin başında şart koşulmakta ve borç eda edilmediğinde akde koşulan bu şart sebebiyle mağduriyet giderilmektedir. Muhtemel kârın tazmininde ise akit sonrasında vadesinde ödenmeyen borcun meydana getirdiği zararın telafisi bağlamında mağduriyet giderilmektedir. Cezâî şartı ele alan ve kabul eden İslâm hukukçularının –yerinde belirttiğimiz üzere- bu konuda en önemli şartı, borç ödenmediğinde zararın oluşmuş olmasıdır. Hatta bu zararın borcun ödenmemesi arasında bir alaka olması gerekir. Eğer zarar meydana gelmezse cezâî şartta uygulanmaz. Her ne kadar uygulamada cezâî şartın bulunduğu durumlarda zarara bakılmadan şartın geçerli olduğu ile ilgili yasal mevzuat varsa da İslâm hukukçuları, fikhî açıdan bunun doğru olmadığını ve ancak ispat edilebilir bir zarar durumunda cezâî şartın uygulanabileceğini belirtmişlerdir. Bu bağlamda aslında mesele muhtemel kârın tazmini ile benzer bir durum arz etmektedir. Nasıl ki muhtemel kârın tazmininde borcun ödenmemesi durumunda meydana gelen zararın tazmini söz konusu ise cezâî şartta da borcun ödenmemesi durumunda zarar meydana gelirse şart devreye girmektedir. Öyleyse her iki görüş de birbirine benzerlik arz etmektedir. Dolayısıyla her iki görüşe göre de böyle bir durumda meydana gelen zarar bir şekilde giderilmelidir. Tabi bu, para borçlarında cezâî şartı veya muhtemel kârın tazminini kabul edenler açısından böyledir.

Kanaatimizce muhtemel kârın tazmini şeklinde görüş daha tutarlılık arz etmekte ve hakkaniyete uygun görülmektedir. Çünkü bu durumda baştan bir belirleme ile zihinler karıştırılmamakta ve gerçekten oluşan bir zararın giderilmesi sağlanmaktadır. Oysa cezâî şartta baştan bir fazlalık ileri sürülmekte ve daha önce

belirttiğimiz gibi birçok ülkede zarar durumuna bakılmadan, akdin gereği yerine getirilmediğinde şart devreye girmedi ve fazlalık ödenmesi şeklinde yasal uygulama bulunmaktadır.

Burada muhtemel kârın tazmininin ribâ bağlamında değerlendirilmemesi gerektiği de belirtilmiştir. Çünkü amaç verilen deynin artırılması değildir. Amaç ortaya çıkan zararın giderilmesidir. Zararı gidermek ise tazminat bağlamındadır. Genel ilke olarak tazminat ribâ sayılmaz.⁹⁴ Nitekim Zerkâ, borcun geciktirilmesi durumunda işlemin gaspa benzeyeceğini ve bu durumda da borçlunun alacaklıya verdiği muhtemel zararların tazmin edilmesi gerektiğini belirtir. Fakat gecikmeden doğan zararın tazmin miktarını tarafların anlaşarak tespit etmelerini caiz görmeyip tazminat miktarını mahkemede bilirkişiler vasıtasıyla tespit edilmesi gerektiği görüşündedir.⁹⁵ Nitekim faizde borçlunun durumu, meydana gelen zarar, hata, ihmal gibi hiçbir durum gözetilmeden doğrudan bir fazlalık talep edilmektedir. Oysa bizim belirttiğimiz muhtemel kârın tazmininde öncelikle borcun ödenmemesi veya gecikmesi imkânsızlık sebebiyle olmuşsa mühlet vermek gerekir. Eğer mütemerrid borçlu ise bu durumda da temerrüdün sebep olduğu bir zarar söz konusudur. Yani borç hakkı ile eda edilse bu zarar oluşmayacak ve kuvvetle muhtemel kâr elde edilecektir. Fakat hem zararın oluşması hem de kuvvetle muhtemel kârın elde edilememesi borçlu sebebiyledir. Bu durumda zarara alacaklının katlanması bir zulmün daha meydana gelmesine sebep olacaktır.⁹⁶ Bunun için zararı, zarar verenin gidermesi gerekir. Eğer gerçekten ve kuvvetle muhtemel bir kâr söz konusu ise -ki bu katılım bankalarında tespiti mümkün bir durumdur- bu, borcunu ödeme imkânı olduğu halde ödemeyen mütemerrid borçludan alınmalıdır. Allahu a'lem.

⁹⁴ Rahmi Yaran, "Türk Hukukundaki Temerrüt Faizinin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", *I. Uluslararası İslam Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi*, ed. Mehmet Bayyığıt (Konya: Kombad Yayınları, 1997), 709.

⁹⁵ Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, "İslamda Borcun Geciktirilmesi", *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi]* 26/4 (1990), 94.

⁹⁶ Zerkâ, "İslamda Borcun Geciktirilmesi", 94.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Acem, Nâcî Muhammed Şefik. "Eş-şartü'l-cezâî fi'l-fikhi'l-İslâmî". *MMFİ* 12/2 (2000), 185-225.
- Akgündüz, Ahmed. *Karşılaştırmalı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye (Mecelle Ta'dilleri ve Gereçleri İle Birlikte)*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2013.
- Akman, Ahmet. *İslam Hukukunda Akdî Mesuliyetten Doğan Tazminat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Araz, Yunus. *İslam Hukukunda Menfaatin Tazmini*. Bursa: Emin Yayınları, 2016.
- Atar, Fahrettin. *İslam İcra ve İflas Hukuku*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1999.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa. *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Bağdâdî, Ebû Muhammed b. Çânim b. Muhammed. *Mecmaü'd-damânât fî mezhebi'l-İmâmî'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*. thk. Muhammed Ahmed Serac, Ali Cuma Muhammed. Kahire: Darü's-Selam, 1999.
- Bardakoğlu, Ali. *İslam Hukukunda ve Modern Hukukta İcâre Akdî –Özellikle Personel İstihdamı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 1982.
- Barıkan, Aziz. "Kâr Mahrumiyeti Tazminatı". *Ankara Barosu Dergisi* 2 (1959).
- Bayındır, Abdülaziz. *Ticâret ve Faiz*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2007.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuki İslâmiyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- Cin, Halil - Akgündüz, Ahmet. *Türk-İslam Hukuk Tarihi I-II*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1990.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rûknüddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf. *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*. thk. Abdülazim Mahmud ed-Dib. Beyrut: Darü'l-Minhac, 2007.
- Dalgın, Nihat. *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular 2*. Samsun: Etüt Yayınları, 2010.
- Darîr, Sıddık Muhammed Emin. "eş-Şartü'l-cezâî". *MMFİ* 12/2 (2000), 47-87.
- Dereci, Mustafa. "İslami Finasta Gecikme Cezası Uygulamaları". *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi (BEYDER)* 15/2 (2020), 131-142.
- Ebû Ya'lâ Ferrâ, İbnü'l-Ferrâ Muhammed b. Hüseyin. *Mesâilü'l-fikhiyye min kitâbi'r-rivâyeteyn ve'l-vecheyn*. thk. Abdülkerim b. Muhammed el-Lahim. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1985.
- Erdoğan, Mehmet. *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 4. Basım, 2000.
- Esen, Hüseyin. "İslam Hukuku Açısından Borcun Geciktirilmesi Halinde Uygulanabilecek İşlemler". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/36 (2012), 9-46.
- Hamedâtî, Şebihenâ Mâulayneyn. "eş-Şartü'l-cezâî ve muhtelifu suverihi ve ahkâmuhu". *MMFİ* 12/2 (2000), 9-45.
- Hın, Mustafa vd. *el-Fikhü'l-menheci alâ mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*. 8 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 4. Basım, 1992.
- İbn Abidin, Muhammed Emin. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhu't-Tenviri'l- ebsâr*. thk. Şeyh Adil Ahmed Abdulmevcud - Şeyh Ali Muhammed Muavvid. Riyad: Daru Alemi'l- Kütüb, 2003.
- İbn Kâsım en-Necdî, Abdurrahman b. Muhammed. *el-İhkâm şerhu usûli'l-ahkâm*. b.y.: y.y., 2. Basım, 1406.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed. *İ'lâmü'l-muvakkîin an rabbi'l-alemîn*. Dammam: Daru İbnu'l-Cevziyye, 1423.

- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâilî Makdisî. *el-Muğnî*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, ts.
- İbn Nüceym, Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed el-Mısrî. *el-Fevâidü'z-zeyniyye fî mezhebi'l-Hanefiyye*. thk. Ebû Ubeyde Ali Salman. Demmân: Dâru İbni'l-Cevzi, 1994.
- İmrânî, Ebû'l-Hüseyn İbn Ebi'l-Hayr Yahyâ b. Ebi'l-Hayr b. Salim b. Es'ad el-Yemani. *el-Beyân fî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*. thk. Kâsım Muhammed en-Nuri. Beyrut: Dârü'l-Minhac, 2000.
- Kallek, Cengiz. "Kaparo". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/339-340. İstanbul: DİB Yayınları, 2011.
- Karâfi, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim. *ez-Zahire*. thk. Muhammed Hacci vd. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Karaman, Hayreddin. *Hayatımızdaki İslam*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâiü's-senâi' fî tertibi's-şerâi'*. thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcud. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2003.
- Kocaağa, Köksal. *Ceza Koşulu (Sözleşme Cezası)*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Mâcid Ebû Ruhayye. *el-Arabûn (el-Urbûn) fî'l-İslâm*. Amman: Mektebetü'l-Aksâ, 1986.
- Mahmesânî, Subhî. *en-Nazariyyetü'l-âmmе li'l-mûcebâti ve'l-ukûd*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 3. Basım, 1983.
- Mâverdi, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *el-Hâvî'l-kebir fî fikhî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî ve hüve şerhu Muhtasari'l-Müzenî*. thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcud. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Menî, Abdullah b. Süleyman. "Borcunu Ödemeyene Verilecek Ceza". çev. İshak Emin Aktepe. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/3 (2008), 243-278.
- Menî, Abdullah b. Süleyman. *Buhûs fî'l-iktisâdi'l-İslâmî*. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1996.
- Merğînânî, Ebû'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr. *el-Hidâye fî şerhi bidâyeti'l-mübtedi*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ty.
- Minhâcî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Abdülhak. *Cevâhirü'l-ukûd ve muinü'l-kudât ve'l-muvakkî'in ve's-şühûd*. b.y.: y.y., 2. Basım, ts.
- Nuri, Kahveci. "İslam Hukuku Açısından Menfaatlerin Tazmini". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2006), 41-63.
- Onur, Mehmet. *İslam Borçlar Hukukunda Risk Teorisi ve Rizikolu Akitler*. Ankara: Astana Yayınları, 2018.
- Onur, Mehmet. "İslam Hukuku Açısından Kaparo". *Antakiyat*, 4/1 (2021), 105-118.
- Pekdemir, Şevket. "İslam Hukuku Açısından Para Borçlarında Cezai Şart". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 23 (2014), 129-156.
- Pekdemir, Şevket. *İslâm Hukukunda Sözleşmelerde Cezâi Şart*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Sâlûs, Ali Ahmed. "eş-Şartü'l-cezâi". *MMFİ* 12/2 (2000), 91-166.
- Senhûrî, Abdürrezzâk Ahmed. *el-Vasît fî şerhi'l-kanûni'l-medeniyyi'l-cedîd: nazariyyetü'l-iltizâm bi-vechi 'âmm*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1971.
- Senhurî, Abdürrezzâk Ahmed. *Mesadirü'l-hak fî'l-fikhî'l-İslâmî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1954.
- Serahsî, Şemsüleimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1979.

- Sirâceddîn el-Ûşî, Ebu Muhammed Ali b. Osman b. Muhammed b. Süleyman. *el-Fetâva's-Sirâciyye*. thk. Muhammed Osman el-Bestevî. Linişiya (لينيشيا): Dârü'l-Ulum Zekeriyya, 2011.
- Şirâzî, Ebû İshak Cemaledin İbrâhim b. Ali b. Yusuf. *el-Mühezzeb fi fihhi'l-İmâm eş-Şâfiî*. thk. Zekeriyyâ Umeyrat. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.
- Şirbinî, Şemsuddin Muhammed b. Hatib. *Muğni'l-muhtâc ila Ma'rifeti Maani Elfazi'l-Minhâc*. thk. Muhammed Halil. Beyrut: Darü'l-Marife, 1997.
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *İhtilâfü'l-fukahâ'*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Topuz, Murat. *Maddi Zarar ve Bu Zararın Belirlenmesi*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Uslu, Ebubekir. *Türk Borçlar Hukukunda Ceza Koşulu*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2019.
- Yaran, Rahmi. *İslam Hukukunda Borcun Geciktirilmesi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1997.
- Yaran, Rahmi. "Türk Hukukundaki Temerrüt Faizinin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi". *I. Uluslararası İslam Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi*. ed. Mehmet Bayyığit. 703-740. Konya: Kombad Yayınları, 1997.
- Yemenî, Muhammed b. Abdülaziz Sa'd. *eş-Şartü'l-cezâî ve eseruhu fi'l-ukudî'l-muâsıra: Dirase fikhiyye mukarene*. Riyad: Dâru Künûzi İşbilyâ (Künûzu İşbilyâ), 2006.
- Zencânî, Ebû'l-Menâkîb Şehabeddin Mahmûd b. Ahmed. *Tahrîcü'l-furû' ale'l-usûl*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 4. Basım, 1982.
- Zerkâ, Mustafa Ahmed. *el-Medhalu'l-fikhiyyi'l-âmm (el-Fıkhü'l-İslâmî fi sevbihi'l-cedîd)*. Dımaşk: Daru'l-Fikr, 1968.
- Zerkâ, Mustafa Ahmed. "Hel yukbelu şer'an el-hukmu ale'l-medîni'l-mümâtlı bi't-ta'vizi ale'd-dâin?" *Mecelletü ebhâsi'l-iktisâdi'l-İslâmî* 2/2 (1985).
- Zerkâ, Mustafa Ahmed. "İslamda Borcun Geciktirilmesi". *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]* 26/4 (1990), 87-95.
- Zeydan, Abdülkerim. *el-Medhal li-diraseti's-şeriatî'l-İslâmiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2010.
- Zuhaylî, Vehbe. *Mevsûatu kazâyâ İslamiyye muâsıra*. Dımaşk: Dârü'l-Mektebi, 2009.
- Zuhaylî, Vehbe. *Mevsuatü'l-fihhi'l-İslamiyyi ve'l-kazâyâ'l-mu'âsıra*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 3. Basım, 2012.

İslâm'da Diyet Uygulaması ve Sosyo-Ekonomik Yönden Değerlendirilmesi

Araştırma
Makalesi
Research
Article

Veli SIRIM

Doç. Dr, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Tarihi Anabilim Dalı
Associate Professor, Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Islamic Law
Tekirdağ, Türkiye

 vsirim@nku.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-8130-6153>

Yazar
Author

Sırım, Veli. "İslâm'da Diyet Uygulaması ve Sosyo-Ekonomik Yönden Değerlendirilmesi". *Tevilat* 4/1 (Haziran 2023), 277-295.

 <https://doi.org/10.53352/tevilat.1309781>

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 31.05.2023

ISSN: 2687-4849 e-ISSN: 2757-654X

Accepted / Kabul Tarihi: 21.06.2023

www.tevilat.com

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yayıncı/Published by: Selçuk University, Faculty of Islamic Studies/Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.

Bilgi
Info

İslâm'da Diyet Uygulaması ve Sosyo-Ekonomik Yönden Değerlendirilmesi

İslâm hukukunda diyet, bir kişinin haksız yere öldürülmesi, yaralanması veya sakat bırakılması durumunda ceza ve kan bedeli olarak ödenen mal veya parayı ifade eder. Diyetin dini kaynakları Kur'ân, Sünnet ve İcmâ (alimlerin fikir birliğine varmış olması) olarak gösterilir. İslâm tarihi boyunca bu üç kaynaktan hareketle uygulanan diyet, sadece suçluların cezalandırılmasına yönelik caydırıcılık özelliğine sahip bir uygulama olmamış, aynı zamanda sosyo-ekonomik yönden faydaları görülen bir uygulama olmuştur. Öldürenle öldürülen kişinin yakınları arasında çıkabilecek kan davalarının, husumet ve çatışmanın önlenmesi, taraflar arasında uzlaşma ve güvenlik zemininin oluşturulması diyetin sosyolojik alandaki faydaları arasında sayılabilir. Diğer yandan diyetin deve gibi belli tür ve sayıda hayvanların yanı sıra, yine belli miktarda altın, gümüş ve buna mukabil gelen ödeme araçlarıyla ödeniyor olmasının toplumdaki ekonomik hareketliliğe de önemli katkıları söz konusu olmuştur. Bu makalede, İslâm Ceza Hukuku'nun (Ukûbât) önemli uygulamalarından birisi olan diyetin sosyo-ekonomik etkileri üzerinde durulacaktır.

Özet

Anahtar Kelimeler: İslâm İktisadı, İslâm Hukuku, Diyet, Ödeme Araçları, Toplum, Sosyo-Ekonomik Katkı.

Diyet Practice in Islam and Its Socio-Economic Evaluation

In Islamic law, Diyet refers to property or money paid as punishment and blood in case a person is unjustly killed, injured or maimed. The religious sources of the Diyet are shown as the Qur'an, Sunnah and Ijma (the consensus of scholars). The Diyet, which has been applied from these three sources throughout the Islamic history, has not only been a deterrent application for the punishment of criminals, but has also been an application with socio-economic effects. Preventing blood feuds, hostilities and conflicts that may arise between the murderer and the relatives of the murdered person, establishing a basis for reconciliation and security between the parties can be counted among the sociological effects of Diyet. On the other hand, paying the diet with certain types and numbers of animals such as camels, as well as a certain amount of gold, silver and payment instruments of the same value, makes significant contributions to the economic activities of the society. This article will focus on the socio-economic effects of Diyet, which is one of the important practices of Islamic Criminal Law (Ukubat).

Abstract

Keywords: Islamic Economy, Islamic Law, Diyet, Payment Tools, Society, Socio-Economic Contribution.

Giriş

İslâm dinine göre Halifetullah (Allah'ın yer yüzündeki halifesi, Allah adına yeryüzünde tasarruf etme yetkisine sahip varlık), Eşref-i Mahlûkât (Varlıkların en şerefli) ve Ahsen-i Takvîm'de (En güzel özellik ve donanımla) yaratılmış olma gibi muhteşem sıfatlarla nitelenen insanın hata yapma, kusur işleme, isyan etme, hatta kan dökme gibi özellikleri de bulunmaktadır. İsyân özelliği bulunmayan meleklerden, tamamen şer ve isyan özelliğiyle yaratılan şeytanlardan ve herhangi bir mükellefiyetleri söz konusu olmayan hayvanlardan insanı ayıran en temel özellik, "onun âlâ-yı illiyyîne (en yüksek derecelere) kadar yükselebilmesi ve esfel-i sâfilîne (en aşağı seviyelere) alçalma potansiyelinin olması yönüyle imtihana tabi tutulmasıdır" diyebiliriz. Dolayısıyla insan küçük-büyük her türlü hatayı işleyebilen, ancak hatası her ne olursa olsun yine kendi iradesiyle hatadan dönebilen bir varlıktır.

İnsandaki melekî yönlerin teşvik edilmesinin yanı sıra, şeytanî ve nefsanî yönlerin frenlenmesi, kontrol altına alınması, hataya düşülmüşse geri dönülmesi veya işlenen hata, kusur ve cinayetlerin hem maddî hem manevî cihetlerden telafisine yönelik kapılar da sonuna kadar açık tutulmuştur. Bu imtihan tablosu sağlıklı, barış ve huzurun hâkim olduğu, hukuk ve adaletin hayatın her kesimine sirayet ettiği dengeli bir toplum yapısının oluşturulması için de gereklidir.

İslâm dini, yapılan hata ve işlenen günahattan dönme iradesine çok büyük değer verir. Bu yönde irade gösterip hatadan dönmek isteyen insanın önüne çeşitli fırsat ve vesileler koyar. İşlenen bir suçun manevî ve âhirete yönelik cezasından kurtulabilme adına bir yandan tövbe ve bağışlanma kapısını açık tutulurken, diğer yandan kişinin sahip olduğu dünyevî özellik ve imkânları doğrultusunda bir takım maddî ve mâlî telâfi fırsatları sunar.

Diğer yandan İslâm kendine mahsus olarak ortaya koyduğu hukuk sistemi içinde şekillenen bir toplum yapısı öngörür. Bu toplum emredilen ibadetlerle, istenen ahlâkî esaslarla, temelleri Kur'ân ve Sünnet ile şekillenen toplumsal hayatla öncelikle hesaba çekilme bilinci ile şekillendirilmiş bir toplum inşa eder. Bir fiili yapma ve yapmama eşiğinde bu temel yapı aktif olarak devrededir.

Buna karşılık insan unsuru sürekli değişken bir yapıya sahiptir ve istenen bu ideal toplum yapısında her ferd her an aynı şuur ve iman seviyesinde olmayabilir. Özellikle manevî yaptırımlar için temel teşkil edilen ahiret inancı ve hesap verme düşüncesi zayıf kimseler için veya bir anlık hissiyatına mağlup olup istenmeyen günah ve suçları irtikap eden kişiler için suçtan vazgeçirmek, suçun önüne geçmek için etkili bir ceza sistemi ortaya koymuş, cezaların caydırıcı etkisinden yararlanmayı ihmal etmemiştir. Bir yandan mağduriyetin giderilmesi hedeflenirken diğer yandan bazı suçların toplumda iyileşmeyen, kangrene dönüşen yaralara sebep olmasının önüne geçilir. Bu cezalardan bazıları fiilen uygulanması sırasında, hem ferdî hem ictimâî hem hukukî ve hem de iktisadî pek çok faydayı aynı anda ortaya çıkarabilmektedir.. Bunlardan birisi de diyet uygulamasıdır.

Bu makalede öncelikle diyetlerle ilgili kavramsal bir çerçeve ortaya konulmuş, ardından diyetlerin dayanağı olan fiil, kusur ve suçlar ele alınmıştır. Bu bölümde diyet gerektiren fiiller hakkında bilgi verilmiş, diyetlerin uygulanmasına dair kurallar hakkında İslâm hukukçularının fikir ve değerlendirmelerine yer verilmiştir. En son bölümde de diyetlerin sosyo-ekonomik yansımaları ve sonuçları üzerinde durulmuştur.

Bu makalenin en önemli amacı ana eksene oturtulan “diyet” kavramı ve uygulamasının geçmişten günümüze ortaya çıkardığı sosyo-ekonomik görünümü gün yüzüne çıkarabilmektir. Bu yönde elde edilen bakış açısının benzer özelliklere sahip keffâret, âkile, erş gibi uygulamalar içinde yapılabilmesinin önünü açabilmektir. Zira bu konularda yapılan çalışmalar çoğunlukla İslâm Cezâ Hukuku kapsamında ele alınmış, sosyolojik yönü daha ziyade caydırıcılık cihetiyle değerlendirilmiştir. Bu makalede ise diyet uygulamasının sosyolojik ve ekonomik yansımaları üzerine odaklanılmıştır.

İslâm Hukuku veya daha dar çerçevede İslâm İktisadî alanında yapılacak akademik çalışmalarda sosyo-ekonomik yaklaşım tarzının da dikkate alınması, bu makalenin ortaya çıkış maksadının hasil olduğu anlamına gelecektir.

1. Dini Bir Kavram Olarak Diyet

Arapça'da "ödemek, vermek" mânâsına gelen vedy kökünden türeyen diyet kavramı "İnsan canına veya uzvuna karşı işlenen cinayetlerde ödenen bedeldir"¹ şeklinde tarif edilir. Daha ayrıntılı bir tarifte "Bir şahsın haksız şekilde öldürülmesi, sakat bırakılması veya yaralanması durumunda ceza ve kan bedeli olarak mağdura ya da mirasçılara ödenen mal veya para"² olarak ifade edilmiştir.

Diyetin meşrûiyyeti Kitap, Sünnet ve İcmâ (bütün fukahanın-İslâm Hukukçularının fikir birliğine varması) delilleriyle sabittir.

Bakara Sûresi 178. âyette bir öldürme fiilinin neticesi olarak kisasın farz kılındığını bildirildikten sonra, "Ancak öldüren kimse, kardeşi (öldürülenin vârisi, velisi) tarafından affedilirse, aklın ve dinin gereklerine uygun bir yol izlemek ve güzellikle diyet ödemek gerekir. Bu, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir" buyurulmuştur. Bu ayette de görüldüğü gibi kisas bir hak olarak sunulmakla birlikte, kisastan vazgeçilerek diyet seçeneğinin tercih edilmesi "Rabbimizden bir hafifletme ve rahmet olarak sunulduğu" ifade edilmiştir. Aslında bu yolu tercih etmenin sağlayacağı yararlar sebebiyle İlahî mesajla teşvik edildiği sonucu çıkarılabilir. Çünkü öldürülen kişinin yakınları kendi rızalarıyla diyeti kabul etmeleri halinde her iki taraftaki öfke ve kin izale edilip, aralarında ünsiyet ve emniyetin inşâ edilmesi sağlanacaktır. Böylece kan davası gibi toplumu derinden etkileyen bir takım adetlerin önüne geçilecek, şahsî intikam hislerini teskin edici yönleme başvurulmuş olunacaktır.³

Bir mü'minin bir mü'mini yanlışlıkla öldürmesi durumunda verilmesi gereken diyetle ilgili delil olarak gösterebileceğimiz bir diğer âyeti aktaralım:

"Yanlışlıkla olması dışında, bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin mümin bir köle âzat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir

¹ Burhanuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi Bekr b. Abdi'l-Celîl Merginânî, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi* (Beyrut: Daru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, T.y.), 4-464.

² Necmüddin Ebû Hafs Nesefî, *Tilbetü't-Talebe fi'l-İstilahâtî'l-Fıkhiyye* (Bağdat: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1311), 163.

³ Ali Bardakoğlu, "Diyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/478.

diyet vermesi gereklidir; ancak ölünün ailesi diyeti bağışlarsa o başka. Öldürülen, mümin olmakla birlikte size düşman olan bir topluluktan ise mümin bir köle âzat etmek lâzımdır. Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir topluluktan ise ailesine teslim edilecek bir diyet vermek ve mümin bir köleyi âzat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin Allah tarafından tövbesinin kabulü için iki ay peş peşe oruç tutması lâzımdır. Allah her şeyi bilmektedir, hikmet sahibidir”.⁴

Diyet konusunda delil olarak gösterilen bu iki âyette görüleceği gibi, diyetin miktarına dair herhangi bir uygulama yoktur. Uygulama örnekleri ise çok detaylı olarak sünnette yer almaktadır.

Amr İbn-i Şuayb, Hz. Peygamber’in diyet uygulamasını şöyle anlatır;

“Resulullah (s.a.v.) hatanın diyetini köylerde yaşayanlar için dört yüz dinar olarak veya buna denk kıymette gümüş olarak değerlendirir, bunu da develerin fiyatlarını esas alarak tespit ederdi. (Söz gelimi) develer pahalınca (diyetin dinar ve dirhem miktarını) yükseltir, develerin kıymeti düşünce de indirirdi”⁵.

Resul-ü ekrem (s.a.v.) bir hadis-i şerifinde şöyle buyurmuştur: “Her kim haksız yere kasten bir cana kıyarsa o kişi işlediği cinayet sebebi ile öldürülenin yakınlarına teslim edilir. Öldürülen kişinin yakınları o katili öldürme ya da ondan diyet alma konusunda muhayyerdirler. Bu durumda diyetin miktarı 30 adet dört yaşına basmış dişi deve, 30 adet beş yaşına basmış dişi deve ve 40 adet de altı yaşına basmış dişi devedir”.⁶

Verilen bu örneğin dışında diyetin uygulama şekli, miktarı ve değişen durumlardaki uygulanacak yöntemlere dair pek çok hadis rivayeti vardır. Bu hadis delillerini ele alan İslâm âlimleri, diyet miktarlarını temel kaynaklar doğrultusunda ayrıntılı bir şekilde ele

⁴ Nisa Suresi, 92

⁵ Ebu Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 8/135.

⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 3/229.

almışlardır. Netice itibariyle diyetin meşrûiyeti ve uygulanması hususunda alimler arasında bir icmâ meydana gelmiştir⁷.

Diyetin bir ceza olmasının yanı sıra bir tazminat olduğu noktasında da yorum yapılmıştır. Diyet, ödemesiyle failin şahsen yükümlü olduğu kasıtlı veya kasıt benzeri öldürmelerde daha belirgin bir şekilde ceza olma yönüne sahiptir. Gerek diyet ödemekle yükümlü görülen şahsın, gerekse âkilenin ve üçüncü kişilerin ödemeyi taahhüt ettiği durumlarda ise diyet daha ziyade bir tazminat ve sosyal sigorta fonksiyonu üstlenmektedir.⁸

2. Diyeti Gerektiren Şartlar

Diyet, Ukûbât olarak anılan İslâm Ceza Hukuku'nun temel konularından birini meydana getirir. İslâm Hukuku'nda cezalar "had, kısas-diyet, ta'zir" şeklinde üç başlık altında değerlendirilir. Öldürme, yaralama ve sakatlığa sebep olan bir saldırıda bulunma, müessir fiil ve kusurlu davranışlar icrâ etme gibi eylemler İslâm hukukunda "cinayet" olarak değerlendirilir. İnsan hayatına ve vücut bütünlüğüne zarar vermeye yönelik işlenen suçlar şayet işlenen suça denk bir ceza ile karşılık görecekse "kisas", suçun karşılığı olarak belli bir tazminat ödenecekse "diyet" ana başlığı altında incelenir.⁹

Diyetin söz konusu olması ve uygulanmasının gerekli hale gelebilmesi için birtakım şartların meydana gelmesi gereklidir. Bu şartları şöyle sıralamak mümkündür.

a) Gayr-ı meşrû bir fiilin vaki olması: Cismani zarara yol açan fiilin gayr-i meşrû olması, yani hukuka aykırı olma vasfını taşıması gerekir. Fiilin hukuka uygun olma gerekçelerini taşıması halinde zararın tazminine ve diyetin ödenmesine gerek kalmayacaktır. Örneğin meşrû müdafaada bulunma, bir kanun hükmünün icrâsı, hukuken korunmuş ve tanınmış bir hak ve yetkinin kullanılması

⁷ Ahmed b. İsa b. Abdullah b. Ahmed İbn-i Kudâme, *el-Muğnî* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1996), 11/402.

⁸ İlhan Akbulut, "İslâm Hukukunda Suçlar ve Cezalar" (Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2003), 52(1), 173.

⁹ Bardakoğlu, "Diyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9/475.

sonucu doğan cismani zararlar için diyet söz konusu olmayacaktır.¹⁰

b) Mâsumiyet (Dokunulmazlık): Diyetin ortaya çıkabilmesi için, öldürülen kişinin mâsum sayılması, yani şeriat tarafından kanının dökülmesi haram kılınan kişi olması gerekir. Örneğin bir savaş halinde kanları dokunulmaz olmayan harbî (İslâm beldesi olarak kabul edilen belde ve bölgenin dışında yaşayan) kişinin veya eşkiyâlık suçu işleyen birinin öldürülmesi sebebi ile diyet söz konusu olmayacaktır.¹¹

c) Maktûlün hukuken taşıdığı değer: Bir İslâm diyarında diyetin söz konusu olabilmesi için katil ya da maktûlde Müslüman olma şartı aranmaz. Bu yüzden bir İslâm beldesinde öldürülen kişinin Müslüman, ehl-i zimme (bütün hakları koruma altına alınan gayr-ı Müslim) ya da müste'men (kendisine eman ve dokunulmazlık verilen gayr-ı Müslim) veya harbî (dâr'ul-harb ehli) olması arasında fark yoktur. Her kim olursa olsun diyet söz konusudur. Aynı zamanda diyetin vacip olabilmesi için katilin akıllı ve ergen olması şartı da yoktur. Katil deli ya da bülûğ çağına ulaşmamış çocuk olsa dahi diyet sorumluluğu ortadan kalkmayacak, diyetin yerine getirilmesi vacip olacaktır. Bu durumda ödeme sorumluluğu onlardan sorumlu olan kişilerde olacaktır.¹²

d) Mağdurda kalıcı bir değişiklik ya da sabit eserin söz konusu olması: Failin diyetle sorumlu tutulabilmesi için el, ayak, göz, kulak gibi uzuvların, tamamen ya da kısmen tahrip olmasına sebebiyet verecek bir fiilin vaki olması veya filin baş ya da yüzde sabit eser bırakması şartı aranır¹³. Müessir fiilin herhangi bir iz bırakmadan iyileşmesi halinde mağdura tazminat ödenip ödenmeyeceği hususu tartışılan bir meseledir.¹⁴

e) Netice ile fiil arasında bir illiyet bağının olması: Ortaya çıkan neticenin, failin fiiline dayandırılması gerekir. Örneğin hafif şekilde

¹⁰ Ahmed Fethi Behnesî, *ed-Diye fi's-Şeriatî'l-İslâmî* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 1984), 35.

¹¹ Ahmed Fethi Behnesî, *Medhalü'l-Fikhi'l-Cinâf* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 1989), 162.

¹² Vehbe Zuhayli, *el-Fikhül-İslâmî ve Edilletühû* (Şam: Dâru'l-Fikr, 1989), 6/301.

¹³ Behnesî, *Medhalü'l-Fikhi'l-Cinâf*, 163.

¹⁴ Şamil Dağcı, *İslâm Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999), 174.

yaralanan bir mağdurun iyileşmek için kendi kusuru neticesi zehirleyici veya zarar verici ilaçlar kullanmasının ardından ölmesi durumunda, failin fiili ile mağdurun kusurlu davranışı sonuçta birleşmiş olacaktır. Bu durumda fail, ölümden değil müessir fiilden sorumlu olacak ve eğer bir diyet söz konusu olursa sadece onu ödeyecektir.¹⁵

3. Diyeti Gerektiren Fiiller

İslâm Hukuku'nda kişilere karşı işlenen katl (öldürme) ve diğer müessir fiillerin cezaları işlenen suçların durumuna göre şekillenir. Öldürme şekilleri ve özellikle diyet uygulaması noktasındaki karşılığını şöyle sıralayabiliriz:

a) Amden (kasten) öldürme: Kaynaklarda “Dinen öldürülmesine asla cevaz verilmeyen bir insanı öldürücü bir aletle kasten öldürmektir” şeklinde tarif edilir. Amden öldürme fiilinde aslî ceza katile kısasın tatbik edilmesidir. Ancak maktulün (öldürülen kişinin) yakınları kısas yerine diyet ödenmesini isteyebilir. Bu durumda başta belirlenen ceza diyete çevrilir ve diyeti katilin kendisi öder¹⁶.

b) Amden (kasten) öldürmeye benzer öldürme: Bir kişinin taş veya sopa gibi öldürücü sayılmayan bir şeyle öldürülmesidir. Bu tür öldürme fiilinde, katilin öldürme kastı olmamakla birlikte haddi aşan bir fiil söz konusudur. Böyle bir fiil neticesinde ölüm vuku bulmuştur. Bu gibi bir öldürmede öldürene kısas yerine diyet cezası uygulanır.¹⁷

c) Hataen öldürme: Kasıt söz konusu olmaksızın yanlışlıkla gerçekleştirilen öldürme fiilidir. Hataen öldürme “kasıta hata” (av hayvanı zannederek silahın ateşlenmesiyle oradan geçen bir kişinin yanlışlıkla öldürülmesi gibi) ve “fiilde hata” (cansız bir hedefe yapılan ateşle kurşunun sekmesi sonucu masum bir kişinin öldürülmesi gibi) şeklinde gerçekleşebilir. Hataen öldürmede kısas

¹⁵ Dağcı, *İslâm Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller*, 174.

¹⁶ Alauddin Ebu Bekir b. Mesud el-Hanefî Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi fî Tertîbi's-Şerâi* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arab, 1974), 10/233.

¹⁷ Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd Mevsilî, *el-İhtiyâr li Ta'îli'l-Muhtâr*, (Y.y.: Mektebetü Dâri'l- Hadîs, 2009), 2/553.

cezası tatbik edilmez. Öldürülen kişinin yakınlarına diyet ödenir.¹⁸ Maktulün yakınlarına ödenecek diyet ve suçlunun fakir olması halinde kimlerin ödeyeceğine dair İslâm Hukuku'nda "âkile" uygulaması hayata geçirilmiştir.¹⁹

d) Hata sınıfında sayılan öldürme: Örneğin uyurken bir başkasının üzerine düşerek onun ölümüne sebep olma şeklinde vuku bulan öldürme hata sınıfında sayılan bir öldürme kabul edilir. Bu fiilde maktulü öldürme kasdı ve ihtiyarı söz konusu değildir. Hata sınıfında sayılan öldürme neticesinde maktulün yakınlarına diyet ödenmesi gerekir.²⁰

e) Tesebbüben (sebeup olmak suretiyle) öldürme: Kamuya ait olan ve insanların gelip geçtiği bir yol üzerinde izinsiz açılan bir hendek ya da çukura bir kişinin düşüp ölmesi buna örnek verilebilir. Bu gibi öldürmelerde maktulün yakınlarına diyet ödenmesi gerekecektir.²¹

4. Diyetin Ödenmesi İçin Kullanılabilecek Araçlar ve Miktarı

Diyetin hangi mallardan ödeneceği hususunda İslâm âlimleri arasında ihtilaf vardır. Bazı âlimler diyetin sadece deveden verileceği görüşünü kabul ederken, bazıları devenin yanı sıra altın ve gümüş ile de verilebileceğini, diğer bazı âlimler ise deve, altın ve gümüşe ek olarak koyun, sığır ve kumaştan da verilebileceğini ifade etmişlerdir. Bu durumda diyetin deveden verileceği konusunda âlimlerin ittifakı söz konusudur.²²

İslâm alimleri, diyet ödenmesinde kullanılacak malların miktarı konusunu çok detaylı bir şekilde ele almışlardır. Örneğin İmam Ebû Hanîfe'ye göre diyetin miktarı mallara göre 100 deve olabileceği gibi, 1000 dinar altın veya 10.000 dirhem gümüş

¹⁸ Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi fi Tertîbi's-Şerâi*, 1/235.

¹⁹ Bkz. Hamza Aktan, "Âkile", (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989), 2/248.

²⁰ Muhammed b. Huseyn b. Ali Tûrî, *Tekmiletü'l-Bahri'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik* (Lübnan: Dâr'ul-Kütüb'il-İlmiyye, 1997), 9/14.

²¹ Şemsüddin Ahmet bin Kudûr Kadızade Efendi, *Tekmiletü Fethi'l-Kadîr* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1986), 9/148.

²² Ahmet Saban (2016). *İslâm Ceza Hukukunda Diyet ve Âkile Sistemi*, (İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2016), 15.

olmalıdır. İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed bu üç grup maldaki miktarları kabul etmekle birlikte, 200 sığır, 2000 koyun ve 200 takım elbiseyle de diyetin verilebileceği yönünde içtihatla bulunmuşlardır.²³ Bu içtihadların temelinde Hulefâ-i Râşidîn döneminde, özellikle de Hz. Ömer (r.a.) tarafından, diyet ödemeleri sebebiyle deve fiyatlarının artmasından dolayı 1000 dinar altın, 12.000 dirhem gümüşle birlikte 200 sığır, 2000 koyun, 200 elbisenin de verilebileceğinin söylenmesi, her bölge halkının diyeti kendi çevresinde yaygın olandan, mesela Mısır ve Suriyelilerin altından, Iraklıların gümüşten vermesi gerektiğini söylemesinin etkili olduğunu söyleyebiliriz.

İmam Mâlik, İmam Ebû Hanîfe'nin belirlediği miktarlar konusunda sadece 12.000 dirhem gümüş görüşüyle farklı içtihatla bulunmuştur.²⁴ İmam Şafî ise diyetin ödenmesinde deveyi esas kabul eder ve diğer mezheplerde olduğu gibi diyetin miktar olarak 100 deve olduğunu söyler. Diyetin deve ile ödenme imkânı bulunmaması halinde ise 1000 dinar altın veya 12.000 dirhem gümüş ile ödenebileceğini ifade eder.²⁵

Diyetin ödeneceği mallar konusunda farklı içtihatların olması aslında gelişen şartların veya var olan farklı imkânların dikkate alındığını göstermektedir. Mesela, diyeti ödemesi gereken kişi ya da kişilerin çölde veya kırsal alanlarda yaşayan göçebe kabilelerinden olması halinde, diyeti deve olarak ödemek daha kolay olacaktır. Eğer ödeme yükümlülüğünde olan şahıslar, şehirde yaşayıp ticaretle meşgul iseler bu durumda diyeti altın ya da gümüşle ödemeleri onlar için kolaylık olacaktır. Dolayısıyla bu sınıflandırmalarda ödeme kolaylığının göz önüne alındığı söylenebilir.

Nitekim kaynaklara göre Osmanlı döneminde Osmanlı toplumunda, ödemede kolaylık sağlamak maksadıyla diyetin altın veya gümüşten verilmesi tercih edilmiştir.²⁶

²³ İskilipli Muhammed Atif Efendi, *İslâm Fıkıhı* (İstanbul: Nehir Yayınları, 1994), 6/87.

²⁴ Şihabüddin Ahmed b. İdris Kârâfi, *ez-Zahîra*, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 12/353.

²⁵ Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref Nevevî, *Minhâcü't-Tâlibin ve Umdetü'l-Müftîn* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2005), 7/124.

²⁶ Bardakoğlu, "Diyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9/478.

Örneğin Yozgat ve civarında uygulanan Bozok Kanunnâmesi'nde; "Her kim kan etse, katle müstahak ise katlı oluna. Ve eğer sulh edip sulha müstahak ise diyetten gayri otuz altın cürüm alına"²⁷ ifadesi yer almaktadır.

Günümüzde diyetin İslâm âlimlerince belirlenen ödeme araçlarından hangisi ile ödenmesi gerektiği konusunda farklı görüşler söz konusudur. Zira geçmişten günümüze bu ödeme araçlarının cari ekonomik değerleri ve karşılıkları aynı doğrultuda gelmemiştir. Hattâ bazılarının günümüz değerleri arasında uçurum denebilecek farklılaşmalar söz konusudur. Örneğin, gelişen ulaşım ve taşımacılık teknolojisiyle develere olan ihtiyaç azalmış, bu yüzden deve yetiştiriciliği eskiye nazaran çok az seviyelere inmiş, bu durum da deve fiyatlarının artmasına sebep olmuştur. Buna karşılık gümüş üretimindeki artışlar ve özellikle de mübadelede gümüş paraların tedavülden kalkması sebebiyle eskiye nazaran gümüşün satın alma gücü farklılaşmıştır.²⁸

Sonuç itibariyle diyetle ilgili altın, gümüş, deve ve diğer mallarla ilgili zikredilen miktarların ilk asırlarda birbirine yakın piyasa değerine sahip olmaları, günümüz dünyasında ise bunlar arasında neredeyse 2-30 kata varan açık bir oransızlığın bulunması mutlaka dikkate alınmalıdır. Bu durumda diyet ödemedeki taraflardan birine veya mahkemeye bu mallardan birini seçme hakkının tanınması karşı taraf için mutlak bir haksızlık sonucunu doğuracaktır. Neticede diyetten beklenen hakkaniyet ve karşılıklı emniyet gibi önemli neticeler hasıl olmayacak, bilakis İslâm hukukunun önemli bir çözüm ve uzlaşma yolunun önü kendiliğinden kapatılmış olunacaktır.

Bu konuda muasır İslâm Hukukçularından Mustafa Ahmed ez-Zerkâ'nın yaklaşımı dikkat çekicidir. ez-Zerkâ, eskî fakihlerin kitaplarında yer alan altı grup ödeme aracından hareketle günümüze uyarılma noktasında üç alternatifin olacağını dile getirmiştir. Bunlar;

²⁷ Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI'nci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiye Enstitüsü, 1943), 1/126.

²⁸ Saban, *İslâm Ceza Hukukunda Diyet ve Âkile Sistemi*, 30.

1. Diyet miktarının tespit edilmesinde altın veya gümüş esas alınabilir. Bunun için 1000 dinar altın ile 10.000 (ya da 12.000) dirhem gümüşün bu günkü değerleri hesaplanabilir, ardından ortaya çıkan iki ayrı değer toplanır. En son olarak da çıkan değer in ortalaması yani yarısı diyet miktarı olarak belirlenebilir.

2. Âyet ve hadis-i şeriflerde zikredilen, tüm İslâm alimlerince görüş birliğine varılan deve ölçütü temel kabul edilebilir. Örneğin Rasûlüllah (s.a.v.) döneminde bir devenin 100 kişiye yetecek seviyede gıda maddesi olarak kabul edilmesi bu hesaplamada dikkate alınabilir. Nitekim Rasûlüllah (s.a.v.) Bedir Harbi öncesinde müşrik ordusunun sayısını her gün kestikleri deveden hesaplayarak çıkartmıştır. Bu hesaba göre 100 deve 10.000 kişinin bir günlük yiyeceği miktara karşılık gelmektedir. Buradan hareketle günümüzde diyet miktarı hesaplanırken, 10.000 kişinin sabahlı akşamı yemek miktarı ölçüt olarak kabul edilebilir.

3. Fıkıh kitaplarında zikredilen diyet ödenebilecek altı grup ödeme aracının günümüzdeki bedelleri toplanabilir, ortaya çıkan miktarın altıda biri diyet olarak tespit edilebilir. Böylece diyet ödeme araçları arasındaki değer farklılaşması telafi edilmiş olur.²⁹

5. Sosyo-Ekonomik Yansımaları Açısından Diyet

İslâm dininin emrettiği ibadetler sadece kişinin âhiretine yönelik bir özelliğe sahip değildir. Haramlardan ve yasaklardan kaçınmanın da bir ibadet vasfı taşıdığını düşünürsek, bütün ibadetlerin aynı zamanda kulun dünya hayatıyla ilgili neticeleri de söz konusudur. Bunlardan bir kısmı kişilerin ferdî hayatını doğrudan ilgilendirir ve şekillendirirken, bazı ibadetler de vardır ki, zekât, kurban, sadaka gibi sosyal, toplumsal ve hattâ ekonomik boyutlara sahiptir. Örneğin zekât mükellefiyetini yerine getirmekle yükümlü bir Müslüman bu ibadeti ifa ederken sadece çok önemli bir kulluk vazifesini yerine getirmiş olmaz. Aynı zamanda İslâm'ın toplumda inşâ etmeyi hedeflediği sosyal yardımlaşma, dayanışma, barış ve kardeşliğe çok önemli bir katkı sağlamış olur.

²⁹ Mustafa Ahmed b. Muhammed ez-Zerkâ, "Diyetü'n-Nefsi's-Şer'iyye Keyfe Nükaddiruhâ fi hâzâ'l-Asri", *Mecelletü'l-Mecmeil-Fikhi'l-İslâmî*, 1989, 3, 67-77.

İslâm'ın zekât ve benzeri diğer vasıtalarla yeniden dağıtıcı tedbirleri uygulanarak özellikle fakirlerin gelirlerinde artış olur. Genelde fakirlerin tüketim için marjinal eğilimi zenginlerden daha yüksek olmasından dolayı, toplam tüketimde net bir artış olur. Bu yüzden zekât verildikten sonra toplam talepte net bir artış ortaya çıkar. Sonuçta dengeli üretim, istihdam ve gelir daha fazla artar. Bu şekilde yatırımlar artarken istihdam da artar. Sadece kişisel fayda ve şahsî zenginliğin artırılması gibi temel bir hedef yerine, toplumun kalkınması, zenginleşmesi, toplumda var olan muhtaçların ihtiyaçlarının karşılanması temel öncelik olmasıyla birlikte tarih boyunca insanlığın özlemle aradığı toplumsal barış ve refah toplumu hedefi kendiliğinden gerçekleşmiş olur.

Genel anlamda kulluk şuurunun, özel anlamda zekât hassasiyetinin yaygın ve hâkim olduğu bir toplumda üst gelir grubundan alt gelir grubuna, zenginden fakire bir gelir transferi gerçekleşmiş olacaktır. Bunun neticesinde ise o toplumda zengin ile fakir arasında meydana gelebilecek bir gelir uçurumunun önüne geçilecek, fakir ve muhtaç durumda olan insanların ihtiyaçlarını karşılama adına önemli bir malî kaynak ve ekonomik imkân ortaya çıkacaktır. Muhtaç insanlar ihtiyaçlarını daha kolay ve rahat karşılayabilir hale gelecektir. Böylece bir yandan piyasada mal ve hizmet mübadelesi canlanırken, diğer yandan üretim ve istihdam artacak, netice itibarıyla o toplum ve ülkenin millî hasılasının artmasında, ekonomik kalkınma ve büyümesinin gerçekleşmesinde önemli bir katkı sağlanmış olacaktır. Ekonomik zenginlik ve refah artışının yanı sıra, sanayi devrimi sonrası batı toplumlarında görülen sınıflar arası ayrışma ve kutuplaşmaya asla müsaade edilmeyecek, en zenginlerle en fakirlerden müteşekkil bir toplum yerine tüm toplum zenginliğinin gönüllülük ilkesiyle paylaşıldığı bir refah toplumu ortaya çıkacaktır.

Bir İslâm toplumunda ekonomik canlılığı olumlu yönde etkileyen, zenginlik ve servetin toplumun tüm kesimlerine yayılmasını sağlama ibadetler sadece zekât, kurban ve sadakadan ibaret değildir. İşlenmemesi gereken, yapılması yasaklanan bazı fiil ve davranışların bir yandan önlenmesi, diğer yandan ortaya çıkan muhtemel zarar ve kayıpların telafisine yönelik uygulamalar da hem sosyal hem ekonomik neticeleri beraberinde getirir. Bir takım

olumsuz neticeler doğuran bazı fiil ve davranışların ortaya çıkaracağı manevî sorumluluk ve âhiret mesuliyetinden kurtulabilme adına İslâm tıpkı keffâretler³⁰ gibi çok önemli bir çözüm ve kurtuluş yolu olarak diyet uygulamasını ortaya koymuştur. Diyet uygulaması da zekât, sadaka ve karz-ı hasen gibi sadece ibadet yönlü değil, aynı zamanda malî ve ekonomik neticeler doğuran bir özelliğe sahiptir. İmkân sahibi bir Müslümanın kasten veya hataen işlediği bir cinayetin manevî karşılığının yanı sıra, sosyo-ekonomik yansıma ve etkilerinin de olduğu maddî nitelikte ve infak özelliğini taşıyan bir uygulamadır.

Fakirlik problemi, tarih boyunca bütün toplumlar için için söz konusu olduğu gibi İslâm toplumu için de çok büyük bir tehdittir. Her şeyden önemlisi ideal bir İslâm toplumunun inşasının önündeki en büyük engellerden birisidir. Zira İslâm barış, kardeşlik ve dayanışmanın hâkim olduğu bir toplum yapısını hedefler. Bu temel özelliklerin olmadığı bir toplum yapısında İslâm'ın kurallarının, emir ve yasaklarının uygulanması neredeyse imkânsızdır. Dolayısıyla fakirlik ve geri kalmışlık İslâm dini için mutlaka çözülmesi gereken problemlerin başında gelir. Bu öncelikli problemin çözümü aslında tek yönlü emir ve yasaklarla değil, hayatın her alanını kuşatan kurallar bütünüyle gerçekleştirilir. İşte bu noktadan hareketle diyet uygulamasının da bir yandan caydırıcılık fonksiyonunu yerine getirirken, diğer yandan yardımlaşma ve dayanışma, bir başka açıdan da sosyal ve ekonomik yansımalarıyla çok önemli bir görev icra ettiğini görmekteyiz.

Diyet uygulamasının bir başka yönü, tıpkı diğer ibadetlerde, emir ve yasakların yerine getirilmesinde olduğu gibi ferdin kendi iradesiyle ifa ediyor olmasıdır. Diyet vecibesini yerine getiren bir kişi, öncelikle işlediği suçun cezâsını haricî herhangi bir baskı ve zorlama olmaksızın doğrudan gönüllü olarak ve kendi iradesiyle yerine getirir. Bunu yaparken sadece manen üzerine yüklenen günah yükünden ve karşılığı olan uhrevî cezâdan kurtulma yolunda bir adım atmış olmaz. Aynı zamanda oto-kontrol sistemiyle kendi

³⁰ Bkz. Veli Sırım, "İslâm Dininde Uygulanan Mâlî Keffâretler ve Sosyo-Ekonomik Yönleri", *İslâm Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 2021, 7(1), 89-110.

kendine yerine getirdiği gönüllü bir eğitime işlemini yerine getirmiş olur. Üstelik bunu maddî imkânları çerçevesinde, bizzat kendi gayret ve çalışmaları neticesinde biriktirdiği servet ve zenginliğinden fedakârlıkta bulunmak suretiyle yapar. Bu öyle bir eğitim uygulamasıdır ki, bir yandan bireyin hata ve günahlara karşı duyarlılığı artarken, diğer yandan bir anlık öfkeyle ve nefesine uyarak işlediği bir cinayet karşılığında hem maddî hem manevî telafi imkânı bulmaktadır. Buna karşılık kaybı ve zararı İslâm'ın belirlediği sınırlar çerçevesinde telafi edilen mağdur ve yakınlarının içlerindeki öfke ve intikam hisleri yatıştırılırken, diğer yandan diyet yoluyla temin ettikleri ekonomik imkanla fakr-u zarurete düşmeden hayatlarını idame imkânı bulmaktadırlar. Böylece, benzer hassasiyete sahip olan bireylerden müteşekkil bir toplum içinde sosyo-ekonomik yardımlaşma ve dayanışma had safhaya ulaşmaktadır. Sonuç itibariyle harekete geçen ferdî otokontrol sistemi içtimâî ve sosyal otokontrol sistemini işler hale getirecek, adalet ve hukuk esasları üzerine kurulu bir sosyal refah toplumu inşa edilecektir. Bununla birlikte zekât, sadaka-i câriye, karz-ı hasen gibi emredilen veya teşvik edilen infak temelli toplum yapısı, keffâret uygulamalarına ek olarak diyetlerle birlikte hem ekonomik zincirin halkaları tamamlanmakta, hem de ağır suçlara yönelimin önüne frenleyici bir unsur olmakta, hem de toplumsal otokontrol sistemini adeta perçinlemektedir.

Sonuç

İslâm insanı beden ve ruh, madde ve mânâ yönleriyle bir bütün halinde ele alır. Aynı şekilde hayatı da dünya-âhiret dengesi çerçevesinde değerlendirir. Bu iki yönlü yaklaşımla insan, sadece dünya hayatıyla sınırlı, dünyadaki davranışlarından ibaret bir varlık değildir. Kendi halinde, yaptıklarından hesaba çekilmeyecek şekilde başboş olarak bırakılmış değildir. Sadece dünyevî zevk ve arzuları doğrultusunda hareket eden, hislerine ve duygularına mağlup düşen, kendini otokontrole tabi tutmayan, sorumluluk ve hesaba çekilme düşüncesinden uzak bir hayat yaşayamaz. Fiillerinden sorumlu, mükellefiyetleri olan, İslâm'ın belirlediği çerçevede yaşayan, hayata çok yönlü bakan, hedefi yaratılış gayesi "Ahsen-i Takvîm" seviyesine ulaşmak olan seçkin bir varlıktır.

İnsan, hayata, varlıklara, kendisine, en yakınından en uzağına kadar tüm insanlara bir bütün olarak bakar. Kâinata bakarken Allah'ı, dünyaya bakarken âhireti, kendine bakarken diğer insanları devre dışı bırakmaz. Kendisinin ahsen-i takvim üzere yaratıldığını asla unutmaz. Bunun için bir nevi kullanım ve uygulama klavuzu olarak gönderilen kutsal kitapları ve peygamberleri kendine rehber olarak görür. Sadece namaz, oruç, hac, zekat gibi farzları değil, hayatını sürdürmek için gerçekleştirdiği her davranışını, her türlü iktisadî faaliyetini bir ibadet şuuruyla yapar.

İslâm'a göre bir Müslümanın tüm fiilleri İlahî iradeye, bu iradenin nasıl ve ne şekilde gerçekleştiğini bize bildiren aslî kaynaklarda (Kitap, Sünnet, İcmâ ve Kıyas) belirtilen açık hükümlere uygun olması gerekmektedir. Bu doğrultuda, çalışma hayatından üretim ve tüketime, hukukî işlemlere varıncaya kadar her türlü tasarruf ve muamelenin meşruiyet çerçevesinde olması gerekir.

İslâm dini, toplumda refahın artmasına ve gelir dağılımında adaletin sağlanmasına çok büyük önem verir. Sosyal adalet ve adaletli gelir dağılımına yapılan sürekli vurgu, bu yönde ortaya konulan emir ve yasaklar bu iki olgunun İslâm'ın temel hedefleri arasında olduğunu açıkça gösterir. Başta farz kılınan zekât ibadeti olmak üzere, belli yasak ve haram fiillerin karşılığı olarak emredilen diyet uygulamasına kadar pek çok örnek verilebilir. Özellikle bilerek veya bilmeyerek işlenen bir cinayet suçunun dünyevî ve uhrevî mesûliyetlerinden kurtulabilme adına diyet ödeme yoluna giden Müslüman birey, sadece bir cezaî müeyyideyi yerine getirmiş olmayacak, aynı zamanda bulunduğu toplumdaki gelir dağılımına çok önemli bir katkı sağlamış olacaktır. Bu gelir dağılımı bizzat nakdî olabileceği gibi aynî, yani sünnetteki uygulaması ve sonraki dönemlerde İslâm âlimlerinin içtihadları doğrultusunda deve vb. şeklinde de olabilecektir. Diyeti alan mağdur taraf dilerse bu aynî ve nakdî geliri kendi ihtiyaçları için harcayacak, dilerse herhangi bir yatırım için bir sermaye olarak kullanabilecektir. Sonuçta diğer mâlî ibadetlerle birlikte üst gelir gruplarından alt gelir gruplarına doğru gerçekleştirilen gelir transferleri yoluyla harcanabilir gelir artacak, yapılan harcamalar sonucu üretim canlanacak, artan üretimle toplam gelir artış

gösterecek, nihayetinde toplumun zenginlik ve refah düzeyi sürekli yükselecektir. Elbette bu ekonomik döngüde diyet uygulamasının tek başına etkin olduğu söylenemez. Öncelikle söylemeliyiz ki, İslâm temerküzü, yani servet ve zenginliğin sadece belli ellerde birikmesini reddeder, yasaklar. Sadece yasaklamakla kalmaz, böyle bir zeminin ve yapının önüne geçecek zekât, sadaka-i câriye, karz-ı hasen gibi uygulamaları birer uygulama örneği olarak ortaya koyar. Bunun ötesinde hayatın her kesimi için sürekli canlı tuttuğu infak prensibi bir yandan sosyal hayatı canlı ve diri tuttuğu gibi, diğer yandan sürekli dinamik bir ekonomik yapıyı da inşâ eder. Emirlerin yanı sıra yasakların ihlaliyle devreye konulan keffâretlerin yanı sıra diyet uygulaması da infâk temelli bir toplumsal ve ekonomik yapının ortaya çıkmasında çok önemli bir role sahiptir. Dolayısıyla diyet uygulamalarını sadece cezâî müeyyide özelliği taşıyan bir uygulama olarak görmek yanlış olur. Özellikle İslâm hukukçuları tarafından aynî ve nakdî ölçüleri belirlenmiş bir uygulama olması sebebiyle, sadece mağdurları değil, dolaylı ve zincirleme olarak tüm toplumu ekonomik ve sosyal açıdan da etkileme özelliğine sahip çok yönlü bir pratiktir.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Akbulut, İlhan. "İslâm Hukukunda Suçlar ve Cezalar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52/1 (2003), 167-181.
- Aktan, Hamza. "Âkile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Bardakoğlu, Ali. "Diyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Barkan, Ömer Lütfi. "XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları", C. 1, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü, 1943.
- Behnesî, Ahmed Fethi. *ed-Diye fi's-Şeriatî'l-İslâmî*, Kahire: Dâru's-Şurûk, 1984.
- Behnesi, Ahmed Fethi. *Medhalü'l-Fıkhî'l-Cinâî*, Kahire: Dâru's-Şurûk, 1989.
- Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *es-Sünenü's-Sağîr*, C. 3, Pakistan: Silsiletü Menşûrâti Câmîati'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, T.y.
- Dağcı, Şamil. *İslâm Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as. *es-Sünen*, Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1998.
- İbn-i Kudame, Ahmed b. İsa b. Abdullah b. Ahmed. *el-Muğnî*, C. 11, Kahire: Daru'l-Hadis, 1996.
- İskilipli Muhammed Atıf Efendi. *İslâm Fıkhı*, C. 6, İstanbul: Nehir Yayınları, 1994.
- Kadıze Efendi, Şemsüddin Ahmet bin Kudûr. *Tekmiletü Fethi'l-Kadîr*, C. 9, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1986.
- Kârâfi, Şihabüddin Ahmed b. İdris. *ez-Zahîra*, C. 12, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Kâsânî, Alaüddin Ebu Bekir b. Mesud el-Hanefî. *Bedâiu's-Sanâî fi Tertibi's-Şerâi*, C. 10, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arab, 1974.
- Merginânî, Burhanuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi Bekr b. Abdî'l-Celîl, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedî*, Beyrut: Daru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, T.y..
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li Ta'îli'l-Muhtâr*, C. 2, Mektebetü Dâri'l- Hadîs, 2009.
- Neseî, Necmüddin Ebû Hafs. *Tilbetü't-Talebe fi'l-Istilahâti'l- Fıkhîyye*, Bağdat: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1311.
- Nevevî, Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref. *Minhâcü't-Tâlibin ve Umdetü'l-Müftîn*, C. 7, Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2005.
- Saban, Ahmet. *İslâm Ceza Hukukunda Diyet ve Âkile Sistemi*, İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Sırım, Veli. "İslâm Dininde Uygulanan Mâlî Keffâretler ve Sosyo-Ekonomik Yönleri", *İslâm Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 7/1 (2021), 89-110.
- Tûrî, Muhammed b. Huseyn b. Ali. *Tekmiletü'l-Bahri'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, C. 9, Lübnan: Dâr'ul-Kütüb'el-İlmiyye, 1997.
- Zerkâ, Mustafa Ahmed b. Muhammed. "Diyetü'n-Nefsi's-Şer'iyye Keyfe Nükaddiruhâ fi hâzâ'l-Asri", *Mecelletü'l-Mecmeil-Fıkhî'l-İslâmî*, 3 (1989), 67-77.
- Zuhayli, Vehbe. *el-Fıkhül-İslâmî ve Edilletühû*, C. 6, Şam: Daru'l-Fıkr, 1989.

